

B Á R D K Á R O L Y

SZÁMONKÉRÉS A HOLOKAUSZTÉRT

Tettesek, áldozatok, bírák



MÚLT ÉS JÖVŐ

BÁRD KÁROLY

SZÁMONKÉRÉS A HOLOKAUSZTÉRT

Tettesek, áldozatok, bírák



MÚLT ÉS JÖVŐ | 2022

A kötet megjelenését támogatta



Petőfi
Kulturális
Ügynökség



2



Somogyi-könyvtár, Szeged



S000772351

© Múlt és Jövő Kiadó, 2022

© Bárd Károly, 2022

ISBN 978-615-5480-82-9

Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2022

Felelős kiadó: Kőbányai János

Szerkesztette: Borus Judit

A borító és könyvterv Czeizel Balázs munkája

Layout: Jeges Erzsé

Nyomta és kötötte: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

TARTALOM

Fritz Bauer az igazságszolgáltatás felelősségéről a múltban és a jövőben	7
Elítélve és feloldozva <i>Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről</i>	47
Vizsgálat egy terven felüli (?) népirtás ügyében <i>Tanulmány Veszprémy László Bernát Gyilkos irodák.</i> A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt című könyve (<i>Jaffa Kiadó, Budapest, 2019</i>) kapcsán	101
Mérlegen a felfoghatatlan <i>A büntetőjog esélyei</i>	151
Árulók – áldozatok – áldottak <i>Van-e bűn a „szürke övezetben”?</i>	183
„Én voltam az örök jelölt” <i>Bárd Károly büntetőjogással Kazai Viktor Zoltán beszélget</i>	237
Névmutató	263

MOJATNAF

FITZ BAUER AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS FELELŐSSÉGÉRŐL A MÚLTBAN ÉS A JÖVŐBEN

I. Fritz Bauerről, a hesseni főügyészről, a frankfurti Auschwitz-per kezdeményezőjéről Magyarországon egészen a közelmúltig kevesen és keveset tudtak. A hazai közönséggel Lars Kraume 2015-ben készült filmje ismertette meg Bauer nevét.¹ A film középpontjában a főügyész életének egyik legizgalmasabb időszaka áll, azok az évek, amelyek során a *Grundgesetz*re felesküdt, de nagyrészt még nácik uralta államapparátussal is megküzdve, harcba szállt azért, hogy Eichmannt Jeruzsálemben bíróság elé állítsák. Bauer nevéhez fűződik a Hitler elleni összeesküvésben részt vettek becsületének visszaállítása jogi úton, és nélküle nem került volna sor Frankfurtban az Auschwitz-perre. Tény, hogy az 1963 decemberétől 1965 augusztusáig tartó monstre pert Fritz Bauer nevével kapcsolják össze. Amellett, hogy a vádat képviselő fiatal ügyészeit nyilván instruálta, Bauer érdeme elsősorban abban állt, hogy az ő kezdeményezésére jelölte ki a szövetségi legfelső bíróság (*Bundesgerichtshof*) a frankfurti tartományi bíróságot a per lefolytatására.² Bauer célja ezzel az volt, hogy az elszórt,

¹ Az állam Fritz Bauer ellen. Rendező: Lars Kraume (2015). Fritz Bauer az egyik főszereplője a Magyarországon ugyancsak bemutatott *A hallgatás labirintusában* című filmnek is (*Im Labyrinth des Schweigens*. Rendező: Giulio Ricciarelli, 2014). A két filmet elemzi György Péter a *Magyar Narancs* 2016/18. számában megjelent írásában: „A másik oldal. A Saul fia németországi fogadtatásáról.”

² Werner Renz: *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz. Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“*. CEP Europäische Verlagsanstalt, Hamburg. 2015. 53–55.

Németország különböző városaiban egy-két gyilkossal szemben folytatott perek helyett egy átfogó, sokvádoltas eljárásban a maga teljességében mutassa be az auschwitzi halálgyár működését, a népiirtás mechanizmusát.³

Bauer nem csak ügyészként küzdött egy jobb Németországért azzal, hogy a tömeggyilkosokat és cinkosaikat a bíróság előtt szembesítette rémtetteikkel és példájukon felmutatta a német népnek, hogy hova vezet a vak engedelmesség. A tárgyalótermen kívül is nevelni akart, kereste a náciizmus gyökereit: híres előadássorozatot *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns* címmel jelentette meg.⁴ Az előadásokat Bauer az ifjúsági szövetségek képviselőinek tartotta, és a fiatalok szándéka az volt, hogy a szöveget gimnáziumi és szakközépiskolai diákok számára felvilágosító broszúraként bocsássák rendelkezésre. Ám a döntést 1960-ban nem a diákok, hanem még a náci járványtól fertőzött apáik hozták, akik nem akarták, hogy emlékeztessék őket a tébolyra: Rheinland-Pfalz tartományának kultuszminisztériuma elutasította a fiatalok indítványát.⁵

A pályafutását tárgyalók csak jóval halála után értékelték Bauer életének legfontosabb érdemeként a múlt feldolgozásában játszott szerepét. Búcsúbeszédében a hesseni igazságügyi miniszter a börtönügy és az igazságszolgáltatás humanizálása érdekében tett erőfeszítéseit méltatta.⁶ „A büntetőjog reformja – mondta – elválaszthatatlanul összekapcsolódik Fritz Bauer nevével.” Bauer egyik legközelebbi barátja, Ilse Staff szerint sem a nemzetiszocialista bűntettek felderítése és üldözése képezte Bauer hivatásbéli és emberi elkötelezettségének súlypontját.⁷ Az igazságügyi miniszter, Johannes E. Strelitz, a múlttal való szembenézést követelő szociáldemokrata párt politikusa volt, Ilse Staff pedig egyike azoknak a tudósoknak, akik elengedhetetlennek tartották annak feltárását, hogy a jogászrendet milyen felelősség terheli a harmadik birodalom rémtetteiért. Egyikük sem kívánta a múltat felejteni, de úgy gondolhatták: Bauer jövőbe mutató, még megvalósításra váró kriminál-

politikai elképzeléseivel, a börtönügy, a büntetőjog és az igazságszolgáltatás humanizálását célzó írsaival marad velük halála után.⁸

Látszólag paradox módon Bauer jogpolitikai és büntetőjogi tárgyú munkái – szellemi társainak és barátainak szűk körét leszámítva – sem életében, sem pedig a halálát követő két-három évtizedben nem váltottak ki komoly visszhangot a német jogi irodalomban. Kollégája és barátja, Richard Schmid nekrológiájában azt írja: szégyen, hogy Bauert nem hívták meg az igazságügyi miniszter által, 1954-ben felállított bizottságba, amelynek küldetése az volt, hogy a büntetőjog átfogó reformját elvégezze. Ennek nyilván megvoltak az okai – teszi hozzá –, de ezek nem válnak a háború utáni német igazságügy dicséretére.⁹ A későbbiekben magam is igyekszem választ adni arra, hogy mi lehetett Bauer mellőzésének oka.

Tanulmányait, előadásszövegeit, a sajtóban megjelent nyilatkozatait, elemzéseit csak az 1990-es években kezdték érdemben kutatni és értékelni. Ekkortól méltatták széles körben a demokratikus, humanus jogrend kialakításának vágyával áthatott írásait. Ezekben olyan alapvető jogelméleti és kriminálpolitikai kérdéseket taglalt, mint az erkölcs és a jog, a pozitív jog és a természetjog viszonya; arra kereste a választ, hogy hol parancsol megálljt az emberi méltóság a büntetőjognak, mi a kriminális szankció funkciója és hogy miképp téríthetők el a normasértő fiatalok a bűnöző karriertől?

⁸ Az egyik legszínvonalasabb német kriminológiai folyóiratban Günter Blau is annak a reményének adott hangot, hogy Bauer nevét az utókor nemcsak a Hitler-rezsim gyilkosaival szembeni perekkel köti majd össze, hanem a jövő büntetőjogának humanizálása érdekében folytatott küzdelmével is. Günter Blau: Fritz Bauer. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 51. évf. 1968. 7–8. sz. 363.

⁹ Richard Schmid: Fritz Bauer 1903–1968. *Kritische Justiz*, 1968. 1. sz. 61. A reformmunkálatok eredményeképpen elfogadott Btk. novelláról a *Spiegel* újságírója Gustav Radbruchot, az egykori igazságügyi minisztert, Fritz Bauer példaképét idézte: „A reform nem azt jelenti, hogy jobbítunk a büntetőjogon, hanem, hogy egy jobb büntetőjogot hozunk létre”. Ilyen értelemben – így a kommentátor – a reform megbukott. A cikk szerint maradt a moralizáló tett-büntetőjog: a büntetés alapja a szabad akaratral rendelkező egyén rossz döntése, akinek a jogrend helyreállítása végett bűnhődnie kell. Franz von Liszt, majd Gustav Radbruch a környezeti tényezők és a személyiség módosítását jelölték meg a büntetőjog funkciójaként a társadalom védelme érdekében, és ezt a tudományos alapokra építkező büntetőjog eszméjét vallotta a cikk szerint Fritz Bauer is. Ahogy az egykori hesseni főügyész fogalmazott: „A büntetőjog közelebb áll a járványok leküzdéséhez vagy a gáz- és vízügyi szabályozáshoz, mint ahhoz, amit etikának vagy erkölcsnek szokás nevezni.” *Strafrechtsreform. Nicht gesprungen. Der Spiegel*, 1969. 20. sz.

³ Uo. 56.

⁴ Fritz Bauer: *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, Neuausgabe 2016. (Első kiadás: 1965.)

⁵ Uo. 77.

⁶ Raphael Gross – Sybille Steinbacher: Vorwort. In: Lena Foljanty – David Johst Hrsg.: *Fritz Bauer. Kleine Schriften (1921–1969)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2018, e-book. 29.

⁷ Renz 2015. 174.

Fritz Bauer 1903-ban született jómódú zsidó kereskedőcsaládban.¹⁰ Jogi tanulmányait egy gazdasági jogi témájú disszertációval zárta le. A későbbiekben is publikált a közgazdaságtan és a gazdasági jog témaköréből,¹¹ de a gazdasági jogász karrier helyett a bírói pályát választotta. Huszonhat évesen nevezték ki – egyike volt a legfiatalabb német bírónak. Ekkor már régóta tagja volt a német szociáldemokrata pártnak és évek óta a weimari köztársaság elleni egyre erőszakosabb támadásokkal szemben a demokratikus politikai pártok által *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold* néven létrehozott szervezetnek. Emiatt közvetlenül a náci hatalomátvételt követően koncentrációs táborban tartották fogva. Szabadulása után Dániába emigrált, majd az ország német megszállása miatt Svédországba menekült. Dániai száműzetése alatt főképp közgazdasági tudását kamatoztatta, állást vállalt az államtudományok intézetében, számos gazdasági jogi írása jelent meg dán nyelven. Svédországban főszerkesztője volt a *Sozialistische Tribüne* című folyóiratnak, amelyet egyebek között Willy Brandt-tal együtt alapított. 1949-ben tért vissza Németországba. A szociáldemokrata vezetőkhez – köztük a párt elnökéhez, Kurt Schumacherhez és Willy Brandt-hoz – fűződő szoros kapcsolata is segítségére volt abban, hogy előbb Braunschweigban, majd Frankfurtban főügyészi kinevezést kapott.

Kraume filmje a náci vadász Bauer képét tárja elénk.¹² A náci vadász terminust Simon Wiesenthallal szokták összekapcsolni. Ma már tudjuk, hogy a Wiesenthalnak tulajdonított érdemek egy része Bauert illeti, ő szolgáltatotta a döntő információkat, amelyek alapján csaknem bizonyossá vált Eichmann tartózkodási helye.¹³ Ezért így utólag akár indokolt is lehet a sajtóban gyakorta Bauer neve előtt is feltűnt jelző:

¹⁰ Bauer pályafutásának rövid összefoglalásánál Lena Foljantynak és David Johstnak a Bauer rövidebb írásait tartalmazó publikációhoz készített bevezetőjére támaszkodtam. Lena Foljanty – David Johst: Einleitung. In: Foljanty–Johst 2018. 36–41.

¹¹ Így például a száműzetésben nagy ívű tanulmányt írt a dán monopol-törvényhozás kapcsán az árpolitikáról (1939); 1941-ben „Pénz”, 1945-ben „Új gazdasági irányvonal” címmel jelent meg dán nyelven monográfiája. Fritz Bauer publikációinak listáját lásd a Foljanty és Johst szerkesztette munka függelékében: Foljanty–Johst 2018.

¹² Werner Renz említi Fritz Bauerről emlékező, halála ötvenedik évfordulóján írt kiváló esszéjében, hogy a róla készült filmek náci vadász hősként mutatják be Bauert, de félreértették őt: „A szövetségi köztársaság hidege valójában rezignálta tette.” Werner Renz: Staatsanwalt wider Willen. *Die Zeit*, 2018. június 28.

¹³ Bauer szerepére lásd Bettina Stangneth: *Eichmann vor Jerusalem*. rororo, 2014.

a dán *Aktuell* újságírója az egyes számú náci vadászként prezentálja olvasóinak a hesseni főügyészt, aki éppen a német megszállás idején Dániában elkövetett bűntettek elkövetőit készült bíróság elé állítani.¹⁴ Egy másik dán lapban Bauert úgy mutatják be, mint „aki legyőzte Adolf Eichmannt és most Bormann, Mengele és a gestapós Müller nyomában van”.¹⁵ Bauer nem szerette a *Nazifresser Nummer eins* minősítést. Egy őt faggató német újságíró kérdésére azt válaszolta, hogy a szövetségi köztársaság minden ügyésze lehetőségei keretein belül pusztán azt teszi, ami a kötelessége.¹⁶ Nem volt vérszomjas vadász, és egyáltalán nem volt ügyészalkat sem.¹⁷

Halálának 50. évfordulóján Bauer életművének egyik legjobb ismerője, „Akarata ellenére ügyész” címmel emlékezett meg róla. Valóban, nem lehetett könnyű Bauer számára olyan idejétmúlt büntetőtörvények alapján eljárni, amelyek gyökeresen szembementek a jogirodalmi munkáiban, publicisztikai írásaiban hirdetett kriminálpolitikai elképzeléseivel. Elvetette az akkor (és ma is) hatályos megtorló büntetési rendszert, nem sok értelmét látta, hogy embereket börtönbe zárjanak és elavultnak vélte a büntetés-végrehajtás módszereit. Nehezen viselte a hivatalnok létet, egyik barátnőjének írt levelében pedig azt is elárulta, hogy a főügyészi titulus averzióval tölti el.¹⁸ Pedig már gyerekkorában ügyész szeretett volna lenni. Az elhatározás akkor született, amikor társai iskola után nekiestek – mert egyedül ő adott helyes választ a tanár kérdésére –, és mindeközben azt kiabálták, hogy „te meg a szüleid öltétek meg Krisztust”. Az antiszemitizmus gyökere – a saját ostobaság feletti düh, a nehézfejúek tehetetlensége, az alacsonyabbrendűség fojtogató érzése, az irigység – ekkor még nem tudatosult benne, de megszületett az elhatározás: ügyész lesz, ha felnő. Igaz, az ügyészekről azt gondolta, hogy az ember jogait és szociális egzisztenciáját védelmezik az állami és a magánönkénnyel szemben. Ezért

¹⁴ Ich vergesse den Mörder von Kaj Munk nicht. Per Mossin interjúja Fritz Bauerrel. In: Foljanty–Johst 2018. 1425.

¹⁵ Neuer Hitler würde heute leichtes Spiel haben. Hans Herman Petersen interjúja Fritz Bauerrel. Uo. 1415.

¹⁶ Fritz Bauer: Das Lehrstück von Kain und Abel. Uo. 1793.

¹⁷ 1961-ben így nyilatkozott: „Tudatosítani kell, hogy az eljárások nem a bosszút, nem a megtorlást szolgálják. Számunkra itt az a döntő, hogy a perekben átláthatóvá tegyük a múltat és ezzel hozzájáruljunk a német történelem megismeréséhez.” Dominik Rinkart: Wer war eigentlich Fritz Bauer? *Frankfurter Neue Presse*, 2018. június 29.

¹⁸ Renz 2018. 27.

is tartotta félrevezetőnek az autoriter időkre visszanyúló államügyész – *Staatsanwalt* – megnevezést. Hiszen az ügyész nem az államrezon képviselője – gondolta –, hanem az emberi jogok védelmezője. „Olyan mint az ügyvéd, csak jobb kiadásban.”¹⁹

Am tény, hogy kitartóan dolgozott azon, hogy a náci rémtettek elkövetőit bíróság elé állítsák. Nem elégedett meg az Auschwitz-perrel, az eutanáziaprogramban részt vett gyilkosok felelősségére vonását is szorgalmazta. Valóban kitartóan kereste Eichmannt, szíve szerint Németországban állította volna bíróság elé,²⁰ azért, hogy tanuljon a német nép és visszanyerje tekintélyét a népek közösségében. Ahogy Ben-Gurion, úgy Bauert sem Eichmann személye érdekelt. Az izraeli miniszterelnöknek az volt a fontos, hogy Izrael ítélkezzen a szörnyeteg felett.²¹ Bauer pedig sokáig abban reménykedett, hogy Németország fogja kérni kiadatását.²² Tanítani akarta a nemzetet és bizonyítani, hogy az új Németország képes szembenézni a náci múlttal. Nem a bosszú hajtotta, nem a megtorlás vezérelte, igaz, megváltoztatni sem akarta a gyilkosokat. Az Auschwitz-per vádlottai nem érdekelték különösképpen, közömbös volt irántuk.²³ Ahogy mondta: bármelyikük kicserélhető. E kijelentésével saját kriminálpolitikai credóját cáfolta: hiszen élete végéig azt hirdette, hogy csak az egyéniesített, a bűnelkö-

¹⁹ Fritz Bauer: Im Kampf um des Menschen Rechte. In: Foljanty-Johst 2018. 661–662. Bauer írása eredetileg 1955-ben az Elga Kern szerkesztette *Wegweiser in der Zeitwende* című kötetben jelent meg, amelyben Bauer mellett más vezető értelmiségiek, köztük Bertrand Russell, Pablo Casals és Martin Buber beszélnek arról, hogy miképpen látják a háború utáni „új világot”. Elga Kern Hrsg.: *Wegweiser in der Zeitwende. Selbstzeugnisse von Bertrand Russell u.a. Reinhardt*. München–Basel, 1955.

²⁰ A holland *De Telegraaf*-nak adott interjújában azt nyilatkozta, hogy Hessen szívesen állította volna Eichmannt bíróság elé, de a bonni kormány úgy döntött, hogy nem kéri a kiadatását. *Deutsche mit Nazi-Vergangenheit konfrontiert*. In: Foljanty-Johst 2018. 1036. (Eredeti megjelenés: *De Telegraaf*, 1961. február 14. 3.)

²¹ Tom Segev szerint Ben-Gurion azt mondta: „Nem a büntetés a lényeges, hanem az a tény, hogy a perre sor kerül, és pedig itt Jeruzsálemben. Tom Segev: *Die zwei Gesichter des Eichmann Prozesses*. <http://www.nahost-politik.de/israel/eichmann.htm>.

²² Bauer már a nürnbergi perekkel kapcsolatban is sajnálkozását fejezte ki, hogy a háborús bűnösöket nem német bíróságok vonják felelősségre. Ha erre sor kerül – írta –, Németország lehetőséget kapott volna, hogy a világ nyilvánosságának megmutassa: az új Németország jogállam, amely szakít jogtipró múltjával és elátkozza a nemzetiszocialisták felfogását, amely szerint a hatalom egyenlő a joggal. Fritz Bauer: *Recht oder Unrecht – ... mein Vaterland*. In: Foljanty-Johst 2018. 293. (Eredeti forrás: *Deutsche Nachrichten*, 1946. június 26. 2.)

²³ Einleitung. In: Foljanty-Johst 2018. 49.

vetés okaira reflektáló, a tettes személyiségéhez igazodó szankció igazolható. Ez egyike az életművén végig vonuló számos feszültségnek, ellentmondásnak.

II.

Determinizmuson alapuló, az elkövetőre összpontosító kriminálpolitikai hitvallásával Bauer harcot hirdetett a német jogtudományban és joggyakorlatban uralkodó tett-büntetőjogi felfogás ellen. Azt kívánta igazolni, hogy a bűnfelelősség elvét hirdető abszolút teória (*Schuldstrafrecht*), amely szerint a büntetés jogalapja az erkölcsi rossz megtorlásának, feltétlen, mindenféle célszerűségi megfontolástól független igénye (*Vergeltungsstrafrecht*), zsákutca: hamis premisszákból indul ki, emberképe torz és tévesen értelmezi a német alaptörvényben (*Grundgesetz*), alapértékként megjelölt és a rendszer igazolására felhívott emberi méltóság fogalmát. Vállalkozása hősies volt: a megtorló büntetőjog ledöntéséhez azokat a teológiai és filozófiai tételeket kellett cáfolnia, amelyeket olyan autoritások fektettek le, mint Aquinói Szent Tamás és a német idealizmus nagyjai, Hegel és Kant. Csak az abszolút teória ideológiai pilléreinek ledöntésével igazolhatta, hogy a minden jog forrása, az *emberi méltóság* dogmaként elfogadott értelmezése hamis, és a megtorlás-büntetőjog ezért sérti az alaptörvényt.

Bauer indító tézise, hogy a megtorlás, az ember feletti ítélkezés Istennek van fenntartva. Idézi Pál apostol levelét a rómaiakhoz a megtorlástól való tartózkodásról²⁴ és Jónás könyvét.²⁵ A hegyi beszéd („Ne ítéljete, hogy ne ítéltessetek”) rendszeresen felbukkan Bauer büntetőjogi tárgyú írásaiban. Aquinói Szent Tamás, akire az abszolút büntetőteória képviselői szívesen hivatkoznak, ugyancsak Bauer segítségére siet egy passzusával: „A megtorlás az isteni ítéletnek van fenntartva.” „Az államnak és bírának – így Bauer – nem funkciója tehát, hogy szekularizált végítéletet üljenek.”²⁶ A „ne ítéljete” persze nem zárja el a földi igazságszolgáltatást

²⁴ „Senkinek gonoszért gonosszal ne fizessetek... Magatokért bosszút ne álljatok szemelmeim, hanem adjatok helyet ama haragnak; mert meg van írva: Enyém a bosszúállás, én megfizetek, ezt mondja az Úr.” Róm. 12,17 és 19. Károli Gáspár fordítása.

²⁵ Jónás megtorlást követel, és aztán „megfeddettik amiatt való zúgolódásáért, hogy Isten a ninivebelieknek megkegyelmezett”. Jón 4.

²⁶ Fritz Bauer: *Die Schuld im Strafrecht* [1962]. In: Joachim Perels – Irmtrud Wojak Hrsg.: *Fritz Bauer. Die Humanität der Rechtsordnung. Ausgewählte Schriften*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1998. 275.

attól, hogy megállapítsa: ki követte el a tettet és nem tiltja a jóvátételt, a szocializáló, reszocializáló szankciókat, ahogy a társadalom védelmét sem. Csak a „szeretet nélküli ítélkezést („das liebe Richten”) zárja ki, a Rossz kimérését az elkövetett Rossz kiegyenlítése, megtorlása nevében.²⁷

A bibliai szövegek azt mondják: ember ember által ne ítéltesse, a Rossz megtorlása nem a földiek dolga. Ám a felvilágosodás óta uralkodó büntetési rendszer alap kategóriája a retribúció: azaz éppen a Rossz kiegyenlítése a *Rosszal*. A német idealizmus azt tanítja, hogy a büntető igazságszolgáltatás célja a transzcendens erkölcsi parancs teljesítése, hogy ezzel a világnak a tettes által megbontott egyensúlya helyreálljon. A hegeli felfogás szerint a büntetett a jog negációja, a negáció negációja pedig a büntetés. A megtorlás – esetenként eufemisztikusan bűnhődésről beszélnek – a bűn igazságos kiegyenlítése. A megtorlással tehát győzedelmeskedik az igazságosság.²⁸ Bauer állítása viszont az, hogy az „igazságos megtorlás” nem más, mint bosszú – német szójátékkal: *gerecht ist gerächt*. Kant és Hegel utódai szerint a bűn megtorlása az emberi méltóságból ered, miközben ők valójában „a szemet szemért, fogat fogért elv apostolai”.²⁹ Kanttal és Hegellel szemben Bauer Nietzschét és Schopenhauert hívja elő. „A jogtalanság fájdalom okozásával történő megtorlása bosszú, és mint ilyen, erkölcsileg igazolhatatlan gonoszság és kegyetlenség.”³⁰ „A haragot és a büntetést állati létünk idején kaptuk, a bosszú és megtorlás iránti ösztönünk ennek az időszaknak az öröksége, és ezt mind a mai napig magunkban hordozzuk. Az emberiség akkor válik nagykorúvá, ha ezt a bölcsőben kapott ajándékot visszaszolgáltatja az állatoknak.”³¹

Hívei szerint azonban a büntetőjogi megtorlás azért nem azonosítható a bosszúval, mert az előbbi feltétele a bűnösség, az egyén szabadon hozott, ezért felróható döntése. Bauernek így tétele igazolásához az indeterminizmus és a bűnfelelősség elvének tarthatatlanságát kell kimutatnia. A teológia és filozófia területéről itt is számíthat támogatókra. Aquinói Szent Tamás valóban úgy vélte: az emberi gonosz végső oka a szabad akarat és azt hirdette, hogy az isteni törvényeken alapuló erkölcsi rendet megtorlással kell helyreállítani, ha megzavarták. De ő sem gondolta, hogy a büntetés önmagáért való: ugyanis csak akkor

van létjogosultsága, ha a tettes jobbítását célozza és az állam javát szolgálja – azaz csak a *poenae medicales* igazolhatók.³² A protestantizmus pedig elveti a szabad akaratot, Luther szerint: „aki az ember szabad akaratát akarja védelmébe venni [...] az a kereszténységet tagadja”. „A parancsok azt tanítják, hogy mit kell tenni, de erőt nem adnak hozzá. Pusztán arra való, hogy az ember lássa saját tökéletlenségét és tanuljon meg önmagában kételkedni.”³³ A legfőbb filozófiai autoritás ismét Nietzsche, aki szerint a szabad akarat koncepcióját az ember azért találta ki, hogy felelősségre vonhasson, büntethessen (*erfunden zum Zwecke des Schuldig-Finden-Wollens*). „A szabad akarat gondolata felkínálta magát az évezredek óta megtorlásvágya által hajtott emberiségnek; olyan ideológia, amely legitimálja a megtorló büntetőjogot és csillapítja a rossz lelkiismeretet, amely az ember megtorlás iránti ösztönének agresszivitásából fakad.” „Az embereket „szabadnak” gondolták, hogy ítélhessenek felettük és büntethessék őket, és hogy ők maguk bűnösnek nyilváníthatassanak (*um schuldig werden zu können*).”³⁴

A tekintélyek ütköztetésével persze nem dönthető el, hogy létezik-e akaratszabadság vagy sem. A megtorlás-elmélet hívei érvelhetnek azzal, hogy ha léte nem is igazolható, fikcióként mégis szükséges a büntetőjog működtetéséhez és ezzel a társadalmi rend fenntartásához. Ezt teszi a Bauer által (és a hazai jogirodalomban is időnként) idézett Eduard Kohlrausch, aki szerint: „Az olyan ember, aki adott belső és külső körülmények között így, de úgy is cselekedhetett volna, nem börtönbe vagy elmeegógyintézetbe való. Ehelyett üvegkalickában kellene mutatni, mint a legabszurdabb és legfelfoghatatlanabb képződményt, amit emberi szem valaha is látott. De az akaratszabadság »állampolitikailag szükséges fikció«.”³⁵

Bauer szerint azonban a tudomány fejlődése ezt a fikciót szükségtelessé teszi, mert ma már sokat tudunk az emberről. A szabad akarat fikciójára és a bűnösség elvére építő megtorlás-büntetőjog ugyanis a tudományos ismeretek hiányára és a tehetetlenségre vezethető vissza. Zarathusztrának és Platónnak nem volt kémcsöve, hát spekuláltak séta közben.³⁶ A német büntető törvénykönyv megalkotása a modern

²⁷ Bauer 1962. 275.

²⁸ Uo. 249.

²⁹ Fritz Bauer: Gedanken zur Strafrechtsreform [1959]. In: Perels–Wojak 1998. 239.

³⁰ Idézet Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című írásából. Bauer 1962. 275.

³¹ Bauer itt Nietzsche *Emberi, túlságosan emberi* című munkájából idéz. Uo. 275.

³² Fritz Bauer: Die Reformbedürftigkeit der Strafrechtsreform [1966]. In: Perels–Wojak 1998. 291.

³³ Bauer 1962. 268.

³⁴ Bauer Nietzsche *Bálványok alkonya* című munkájából idézi a „négy nagy tévedés” című részt. Bauer 1962. 254.

³⁵ Uo. 267.

természet- és társadalomtudományok születését megelőző időre esett, és ekkor még a Platón által elképzelt világ, forrásaként a tiszta értelemmel, gondolatilag kétségtől nyomon követhető és még védhető volt, de a jelenben már nem állja ki a tapasztalat próbáját.³⁷ Ma már – így Bauer – idejét múlta a normatív, életidegen emberkép, amelyre az abszolút teória gondolati konstrukciója épül.

Bauer, a kriminálpolitikus azonban nem elégedhetett meg azzal, hogy kimutatja: a megtorló büntetőjog elavult. Azt kellett igazolnia, hogy egyben ellentétes a *Grundgesetz*-cel, miközben a represszív büntetőjog hívei éppen az alaptörvény I. cikkéből, az emberi méltóság sértetlenségének elvéből vezetik le a szabad választáson és a bűnfelelősség princípiumán alapuló megtorló büntetőjogot: a kiegyenlítő büntetéssel és az ahhoz kapcsolódó bűnhődéssel (*Sühne*) az autonóm döntéséért felelős, szabad individuum méltóságát ismerjük el; a büntetéssel az emberi értelmet tiszteljük.

Bauer tétele, hogy az emberi méltóság uralkodó értelmezése mögött tudománytalan, normatív emberkép húzódik, amely megfeleltetett a felvilágosodás kori liberális jogállam koncepciójának.³⁸ Am az új Németország, alaptörvénye szerint, *demokratikus szociális jogállam*.³⁹ Embereképe nem mesterkélt, normatív, hanem valóságos. A demokratikus szociális jogállam nem tévesztheti szem elől a bűnelkövetést előidéző pszichikai és szociális bajokat. Ennek megfelelően az „emberi méltóság” fogalma is újraértelmezendő, az okok orvoslása helyébe nem lép-

³⁶ Bauer 1966. 293.

³⁷ Fritz Bauer: Die Humanität der Rechtsordnung. Im Kampf um des Menschen Rechte (1955). In: Perels-Wojak 1998. 46.

³⁸ Bauer hozzáteszi, hogy a megtorlás elve alapján az autoriter államfelfogásba illeszkedik – Kant és Hegel nem tagadhatják le porosz gyökereiket. Lásd Bauer 1962. 272. De ami még rosszabb: nem a náciizmus találta fel ugyan a megtorlást igazoló szabad akarat elméletét, de készségesen tette magáévá. Nemegyszer idézi fel Bauer a vérbíró Freisler már nyelvezetében is ijesztő – más nyelven nehezen közvetíthető – mondatait: „Az élethez való hősies hozzáállás és a teendők számára, ahogy a nemzetiszocializmus sajátjaként megjelennek, az akarat szabadsága nem kérdés. Nem hallja szavát annak, aki azt mondja: nem tehetek másképp. Minden élethelyzetben azt kiáltja: tennem kell, akarom, képes vagyok! A bűnhődést követel! A bűnhődés utáni kiáltás számunkra, németeknek oly ősi, mint maga a népünk. Nem atavisztikus csökevény, hanem eleven erő; mert mindaddig felhangzik, amíg csak létezik egy német nép. Lehet, hogy értelemmel nem indokolható, de nincs szükség arra, hogy filozófiailag igazolják, mert a bűnhődés iránti vágy bennünk él, és ez elég!” Lásd Bauer 1962. 274.

³⁹ *Grundgesetz*, 20.1. cikk.

tethető az egyén fiktív morális döntési szabadsága. Bauer írásaiban rendre előhívja Schiller kétsorosát:

„Szót se tovább! Adj enni, lakást neki, vedd le a rongyot
Róla – a méltóság megjön utána maga.”⁴⁰

Bauer végkövetkeztetése, hogy csak a tettesre összpontosító társadalomvédelmi büntető rendszer egyeztethető össze az alaptörvénnyel. A tudomány, a génkutatás, a magatartás-fiziológia, a pszichológia különféle ágai vagy a szociológia pedig olyan ismereteket halmozott fel, amelyek segítenek a legcélszerűbb szankció megválasztásában. Ennek megfelelően a bíró számára egy sor büntető, javító és védelmi intézkedést kell felajánlani. Ezek közül a *büntető* intézkedések a jogrend elismerését, érvényben tartását, megerősítését szolgálják (*Bestätigung der Rechtsordnung*), a *javító* intézkedések az elkövető beilleszkedését a közösségbe; és végül, ha ezek nem kecsegtetnek eredménnyel, a társadalom védelmére hivatott *biztonsági* intézkedés alkalmazására kerül sor. A bíróságnak az intézkedés megválasztásánál az elkövető előéletét, személyes és szociális körülményeit kell figyelembe vennie, és mindazokat a tényezőket, amelyek döntően meghatározták a tettet. Bauer a jogkövetkezmények között a hagyományos szankciók (szabadságvesztés, pénzbüntetés, ez utóbbi napi tételes formájában) mellett említi a különféle jogoktól megfosztást, a figyelmeztetést, a próbára bocsátást, de a listán szerepelnek a határozatlan tartamú gyógyító és nevelő intézkedések, valamint a fiatalokkal szemben alkalmazható relatíve határozatlan tartamú szankció, amelyből az elkövető legkésőbb 27. életéve betöltése után szabadulhat.⁴¹

III.

A Bauer vázolta szankciórendszer nem radikálisan eredeti, a felsorolt intézkedések szerepelnek már Franz von Liszt, Gustav Radbruch, vagy Marc Ancel⁴² programjában. És úgy tűnik, a megtorlás-elmélet alap-

⁴⁰ Schiller Az emberméltóság című versét idézi Bauer 1959. 238.; Bauer 1962. 272. Fordította Rónay György.

⁴¹ Bauer 1959. 244–245.

⁴² Kriminológus és a francia Semmitőszék elnöke egyik vezetője a második világháború utáni két évtized kriminálpolitikai irányzatának, az új társadalomvédelmi mozgalomnak (*la nouvelle défense sociale*). A mozgalom „a morális felelősség és megtorló büntetés koncepcióján alapuló klasszikus büntetőjog” felváltását hirdette meg a társadalom védelmét szolgáló intézkedésekkel. Marc Ancel: *Social Defence. A Modern Approach to Criminal Problems*. Routledge & Kegan Paul, London, 1965. 2.



gondolatát: a jogrend érvényében fenntartását, Liszthez hasonlóan Bauer sem veti el teljesen – ezt jelöli meg ugyanis a *büntető intézkedés* funkciójának. Noha nem fejt ki, de észszerűnek tűnik a feltételezés, hogy a jogrend érvényét demonstrálandó rájuk ki a *Rosszra* az azt kiegyenlítő büntetést. Szemben a javító és biztonsági intézkedésekkel, a büntető intézkedésnek nincs tehát a tettesre vonatkoztatott célja; a címzett a közösség, tagjai számára kell tudatosítani, hogy a norma érvényben van. Bauer ugyan kijelenti, hogy intézkedés elrendelése vagy szigorítása harmadik személyek elrettentése céljából megengedhetetlen. De mondhatjuk, a normakövetés nem csak elrettentés révén, nem csak megfélemlítéssel biztosítható. Elég, ha demonstráljuk a bűnt, a közösség pedig levonja a tanulságot, nem félelemből, hanem mert meggyőztük a norma helyességéről és arról, hogy megsértése bűn.

De tanulhat-e a közösség az olyan normasértésből, amelynek „szerzője” nem tehetett másképp, mint ahogy tett, mert nem volt szabad akarata? Igaz, a publikum végül is levonhatja azt a tanulságot, hogy nem teremthet olyan körülményeket (nem taszíthat szegénységbe, nem nevelhet agresszivitásra és feltétlen engedelmességre), amelyek a bűnre determinálnak. Ám további kérdés, hogy sújtható-e büntetéssel azért, hogy a közösség megtanulja a leckét, az, aki nem szabadon, nem bűnösen cselekedett? Ahhoz ugyanis, hogy a büntető igazságszolgáltatás betöltse szociopedagógiai funkcióját, nem elég a *Rosszat* színpadra vinni, tanúsítóját meg is kell büntetni. A norma, amelynek érvényét demonstrálni kell, attól norma, hogy megsértése jogkövetkezménnyel jár. És a *Rossz* is attól lesz jogilag releváns bűn, hogy *Rosszat*, azaz büntetést kapcsolunk hozzá. Marad tehát a kérdés: alkalmazható-e a jogrend érvényének fenntartása érdekében joghátrány (magyarul: megtorló büntetés) az akaratszabadság, a bűnfelelősség elvének elismerése nélkül?

Bauer ezzel a dilemmával szembesült drámai módon a nemzetiszocialista bűnök üldözése során. A náci rémtettek elkövetőinek büntetését sem megjavításuk, sem a társadalom védelme nem igényelte. Ezekről a német jogállamnak nem kellett tartania, patikusként vagy postásként élték a polgár életét – észrevétlenül, a törvényt betartva –, mert a normához való hűség mindig is erényük volt.⁴³ Bauer azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a gyilkosokat bíróság elé állítsák. Barátai, tisztelői sem értették, hogy ő, aki csak az előretekinő, preventív bűn-

tetést tartotta legitimnek, „miért rángatja ki e törvénytisztelő embereket feltűnés nélküli polgári egzisztenciájukból”.⁴⁴ Bauernek megvan a válasza: a náci perek esetében is prevencióról van szó: azzal, hogy rémségeket szeme elé tárják, a közönség megtanulja, hogy „miképp kell viselkedni”. A népirtás felidézése a tárgyalóteremben értékes történelmi, jogi és erkölcsi lecke a jövő számára.⁴⁵ Ám Bauernek azt is be kellett látnia, hogy a közönség csak akkor fog okulni, ha a perek azt is felmutatják, hogy lehetett másképp is cselekedni, és látja, hogy a bíróság elé állítottak bűnösök, mert készek voltak részt vállalni a jogtipró állam kriminális aktsaiban.⁴⁶

A radikális determinista teórián itt tehát rés támad: a náci bűnösök felelősségre vonása az akaratszabadság, az autonóm döntés lehetősége és a bűnfelelősség elvének elfogadása nélkül nem megy. És bukik a szélsőséges tettesközpontú büntetőjog is: miközben Bauer a *Tatstrafrecht* felváltását hirdeti meg a tettesre orientált büntetőjoggal, a náci perekben teljesen érdektelen a vádlott személye, senki sem törődik azzal, hogy mi lesz vele. Mert végül is mindegy, hogy kinek a példáján okul a publikum, a tömeggyilkosok kicserélhetők. Az Auschwitz-per huszonkét vádlottja – ismeri el maga Bauer – pusztán eszköz volt a célhoz.⁴⁷ Adorno joggal beszél „filozófiai ellentmondásról”,⁴⁸ és Bauer maga is elismerte, hogy „ez az ő skizofréniája, amellyel együtt kell élnie”.⁴⁹

A skizofréniának van racionális magyarázata. Hannah Arendtnek igaza van, amikor mesterének és barátjának, Karl Jaspersnek írt levelében megállapítja: Göringet természetesen fel kell akasztani, ám ez büntetésként teljesen inadekvát; a náci bűnök ugyanis szétfeszítik a jogintézmények kereteit.⁵⁰ Ehhez hozzátehetjük: az államilag kitervelt és végrehajtott mézárások, úgy tűnik, a „normál”, a „szokványos” kriminalitásra szabott dogmatika sem képes kezelni.

Bauer már nem élte meg, amikor 1969-ben (majd 1975-ben) sor került a német büntető törvénykönyv átfogó reformjára. Bevezették a napi pénzbüntetés rendszerét, bővült a tettes személyéhez igazodó

⁴⁴ Uo. 154.

⁴⁵ Uo. 155–156.

⁴⁶ Einleitung. In: Foljanty-Johst 2018. 30.

⁴⁷ Steinke 2016. 157.

⁴⁸ Uo. 155.

⁴⁹ Blau 1968. 365.

⁵⁰ Lotte Kohler – Hans Sander eds.: *Hannah Arendt Karl Jaspers Correspondence 1926–1969*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1992. 54.

⁴³ Ronen Steinke: *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht*. Piper, München–Berlin–Zürich. 2016. 153.

intézkedések és a próbára bocsátás alkalmazási köre.⁵¹ De maradt a bűnösségi elv és a Bauer által sokat bírált kétvágányúság: az intézkedések mellett megmaradt a büntetőjogi büntetés, amely továbbra is a megtorló igazságosság elve szerint kimért hátrányokozás a bűnös jog-sértés miatt.

Bauer csak élete végén döbbsen rá, hogy szélsőséges determiniz-musa és a tudományba vetett fanatikus hite milyen következmények-kel járhat. Ekkor tudatosult benne, hogy a modern tudomány, amelytől a tettes-büntetőjog megvalósulását remélte, milyen mértékben mani-pulálhatja a személyiséget és rombolhatja az emberi méltóságot.⁵² De visszatérve „szizofréniájára”, tépelődésére az ember döntési szabad-ságáról, egyik méltatója úgy gondolja, hogy Bauert nem is az foglal-koztatta elsősorban, hogy ismeretelméletileg igazolható-e a determi-nizmus. A döntési autonómia radikális elvetésével sokkal inkább arra akart figyelmeztetni, hogy a szabad akaratra hivatkozás kényelmes módja annak, hogy a társadalom elhárítsa a felelősségét, igazolja tét-lenségét a bűnt előidéző körülmények felszámolásában.⁵³

IV.

Az, hogy Bauer életében írásai nem váltottak ki visszhangot, hogy „kí-vülálló” maradt, aki nem vehetett részt hivatalos minőségben a bün-tetőjog reformálásában, több körülménnyel magyarázható. Először is tudatosan, saját maga vállalta a kívülálló szerepét: nem követte a hi-vatalos kánont: időről időre publikált ugyan jogi szakfolyóiratokban – főképp egy-egy bírósági ítéletet boncolgatva fejtette ki nézeteit –, de mert a szélesebb publikumhoz kívánt szólni, ezért inkább napilapok-ban, közéleti sajtóorgánumban, politikaelméleti, szakszervezeti fo-lyóiratokban vagy a szociáldemokrata párt kiadványaiban jelentek meg írásai. Nevelni akarta a német társadalmat, ezért érthető és élvez-es nyelvet használt, igazának bizonyítására szívesen nyúlt bibliai példabeszédekhez, filozófiai és egyházi autoritásokhoz. Aki tanulmá-nyait olvassa, jó eséllyel felvételizhet német irodalom szakra. A for-rások pontos megjelölésével nem bajlódott és a kánont felrúgva nem

tűzdelte tele írásait lábjegyzetekkel. A hivatásos jogtudósoknak ezért nem tűnt elég komolynak, „tudományosnak”. Az pedig, hogy sokoldalú volt, művelt, és élvezetesen írt, nyilván irigységet szült. Egyébként úgy tűnik, az olvasmányosság, az érthetőség, a művészetek iránti von-zalom, a sokoldalúság, a tudomány területére kalandozó jogalkalma-zók erénye volt német földön. Elég, ha a weimari köztársaság (és talán az akkori Európa) legünnepeltebb ügyvédjét, Max Alsberget⁵⁴ idézzük fel, aki színpadi művek mellett egészen kiváló alkotott a jogtudomány-ban a maga nyolcszáz publikációjával, köztük a Szókratész peréről vagy a védelem filozófiájáról írt kiemelkedő tanulmányaival.⁵⁵ Igaz, Alsberg – ellentétben Bauerrel – áhította is a katedrát, a tudósként el-ismerést. Élete végén kapott is ebből valamit: címzetes tanárrá nevez-ték ki Berlinben, két évvel azelőtt, hogy a náci 1933-ban öngyilkos-ságba kergették.⁵⁶

⁵⁴ Peter Grubbe: Klug, aber zwielichtig. Schuld und Schicksal bei Max Alsberg. *Die Zeit*, 1965. 51. sz.

⁵⁵ *Schriften zur Psychologie der Strafrechtspflege*, Heft 1. J. Bensheimer, Mannheim, 1926 és *Die Philosophie der Verteidigung*. In: Jürgen Tashke Hrsg.: *Max Alsberg – Aus-gewählte Schriften*. Nomos, Baden-Baden, 1992. 323–339.

⁵⁶ A náci elől öngyilkosságba menekült Alsberg haláláról hírt adó és munkásságát értékelő írás (amúgy a halál okaként szívrohamot megjelölve) a *Frankfurter Zeitung* 1933. szeptember 13. számában azt emeli ki, hogy az 1931-ben a berlini egyetem címzetes professzorává kinevezett Alsberg „szakmai (értsd: ügyvédi) tevékeny-sége során, a művészi és intuitív metódust részesítette előnyben az egzakt eljárási móddal szemben”. Alsberghez hasonlóan kiemelkedő jogirodalmi tevékenységet folytatott Max Hirschberg, aki főképp szociáldemokrata politikusok és baloldali újságírók védelmét látta el és így tett szert országos hírnévre. Az ő nevéhez fűző-dik a maga nemében úttörő, a téves elítélések okait elemző monográfia (*Das Fehlurteil im Strafprozess: Zur Pathologie der Rechtssprechung*). Bauerhez hasonlóan Hirschberget is internálták baloldalisága és a Hitlerrel való szembenállása miatt: Szabadon bocsátása után előbb Olaszországba menekült, majd 1939-ben az Egye-sült Államokba emigrált. Ugyanebben az évben a müncheni egyetem megfosz-totta doktori címétől. Életútját „Jude und Demokrat” címmel örököltette meg. Otto Kahn-Freundot, az egyik berlini munkaügyi bíróság bíróját, számos munkajogi tanulmány szerzőjét hiába hívták a berlini egyetem két tanszékére is, habilitáció-ját még a náci hatalomátvétel előtt megakadályozták. Sikerült Angliába mene-külnie, a London School of Economics and Politics (LSE) tanára lett, majd nyug-díjazásig vezette az oxfordi egyetem összehasonlító jogi tanszékét. (Otto Kahn-Freund: *Autobiographische Erinnerungen an die Weimarer Republik. Ein Gespräch mit Wolfgang Luthardt. Kritische Justiz*, 1981. 2. sz. 183–184.) Ugyancsak az LSE, majd ezután az oxfordi egyetem (All Souls College), végül a cambridge-i egyetem professzoraként tanított Hermann Kantorowicz, „a 20. század egyik legjelentő-

⁵¹ A részletekre lásd Hans-Heinrich Jescheck: *Lehrbuch des Strafrechts*. Allgemeiner Teil (Vierte Auflage). Duncker & Humblot, Berlin, 1988. 92–93.

⁵² Blau 1968. 364.

⁵³ Uo.

Mivel nem törődött a szakmai protokollal, Bauer maga is hozzájárult kirekesztettségéhez. De azzal is, hogy kíméletlen gúnnyal bírálta kora német büntetőjog-tudományát. A németek a háború utáni büntetőjogi dogmatika csodájaként emlegetik Welzel finális cselekménytanaát – írja. Aki ismeri a külföldi irodalmat, tudja – így Bauer –, hogy ennek híre Németországon kívül legfeljebb fejcsóválást váltana ki, jó esetben elnéző mosolyt, „akárcsak egy bogaras kaktuszimádó hobbi-járól szóló beszámoló. Külföldön sokkal inkább az érdekli a jogász közvéleményt, hogy miképp dolgozik egy a fiatalok ügyeit tárgyaló bíró.”⁵⁷ A hivatásos jogtudósok kasztját azzal is magára haragíthatta, hogy megkérdőjelezte kompetenciájukat, a büntető törvényhozást ugyanis alapvetően politikai ügynek tekintette. A vitatott kérdéseket a politikusoknak kell politikai alapon eldönteniük, nem pedig – ahogy írja – az úgynevezett büntetőjogtudósoknak (*Strafrechtler*), akik azt állítják, hogy politikamentesen, szigorúan tudományos alapon foglalnak állást. „A döntést a demokráciában a parlament hozza meg. A büntetőjog tanárainak, a gyakorló jogászoknak és a minisztériumi bürokráciának ebbe annyi beleszólásuk van, mint szomszédék Julcsijának vagy az úgynevezett közvéleményt képviselő publicistáknak. Se több, se kevesebb.”⁵⁸

De az idegenkedés, az értetlenség oka volt az is, hogy kriminálpolitikai nézeteivel Bauer évtizedekkel előtte járt kortársainak. A büntetőjogi szankciórendszer átalakítását sürgető javaslatainak egy részét csak halála után fogadta el a törvényhozás: az Általános Rész reformja keretében (1969, illetve 1975) szűkítették a mindenfajta reszocializációra alkalmatlan, kizárólag az „igazságos megtorlást” szolgáló rövid

sebb és leguniverzálisabb jogtörténésze és jogfilozófusa, akit már a weimari köztársaságban egy sor szellemi nulla mögé soroltak, csak mert önálló és konok szellem volt és ezen felül zsidó. (Richard Schmid: Versuch über Gustav Radbruch. *Kritische Justiz*, 1970/1. 63.) A kieli egyetemen, ahonnan 1933-ban eltávolították, helyét a náci büntetőjog egyik leghírhedtebb képviselője, Georg Dahm vette át. Dahm a háború után rövid pakisztáni kitérő után 1951-ben visszatért a kieli egyetemre a nemzetközi jog professzoraként.

⁵⁷ Fritz Bauer: Die modernen Aufgaben einer Strafrechtsreform. In: Foljanty-Johst 2018. 580.

⁵⁸ Strafrechtsreform und Bundestag. In: Foljanty-Johst 2018. 1094. (Eredeti megjelenés: *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 12. évf. 11. sz. 1961. november. 655–660.) Bauer azt hozzászolja, hogy bár a jogtudósoknak csak annyi beleszólásuk van a törvényhozásba, mint bárki másnak, a tudományos alapon dolgozó büntetőjogi bizottságban fontos feladatot teljesítenek: felkínálják a megoldási lehetőségeket és ezzel előkészítik a javaslatok parlamenti tárgyalását.

tartamú szabadságvesztések alkalmazhatóságát, eltörölték a szigorított fegyházbüntetést, szélesebb körben engedélyezték a próbára bocsátást és a feltételes szabadságra bocsátást, valamint bevezették a visszaesést megelőzni hivatott pártfogó felügyeletet. Az áldozatok jogainak elismerését sürgető viktimológiai mozgalom a múlt század nyolcvanas éveinek elején érte el első sikereit: az ENSZ keretén belül 1985-ben fogadták el „a bűncselekmények és a hatalommal visszaélés áldozatairól” szóló nyilatkozatot és ugyanebben az évben született a hasonló tárgyú európai ajánlás.⁵⁹ Bauer már az 1950-es évek elején a sértetti jogok kiterjesztése mellett érvelt és figyelmeztetett, hogy a bűncselekmények zöme nem absztrakt jogtárgyakat sért, hanem egyéni érdekeket.⁶⁰ Ezért sürgette, hogy az áldozatok minden olyan ügyben kapjanak lehetőséget a fellépésre és az eljárás alakítására, amikor a bűncselekmény következtében sérültek érdekeik.⁶¹ Az úgynevezett helyreállító igazságszolgáltatás modelljét az évezred környékén honosították meg több helyütt. Bauer csaknem fél évszázaddal korábban így érvelt a *Frankfurter Rundschau* hasábjain: nem az a lényeg, hogy minden ügyben lefolytassuk a büntetőeljárást. A lényeg az, hogy az áldozat elégtételt kapjon, jóvátételben részesüljön, és hogy a békétlenség, a büntett forrása, megszűnjön. Ezért megfontolandó a békéltetői bíró intézményének bevezetése.⁶² Kortársait megelőzve sürgette a napi pénzbüntetésre áttérést, amely figyelemmel van a vádlottak közötti szociális-financiális különbségekre. Ugyancsak szociális érzékenysége és az áldozatokkal való szolidaritás indította arra, hogy – akkor így hívták – a „fehérgalléros” bűnözőkkel szembeni keményebb fellépést szorgalmazza és felvesse a jogi entitások büntetőjogi felelős-

⁵⁹ Az ENSZ Közgyűlése 1985. november 29-én fogadta el a deklarációt. Az Európa Tanács keretében a Miniszterek Bizottsága 1985. június 28-án fogadta el a sértettek jogairól szóló ajánlást (Recommendation No. R (85) 11 on the position of the victims in the framework of criminal law and procedure).

⁶⁰ Fritz Bauer: Anmerkungen zu BGH Urteil von 10. 11. 1953 StR 324/53. *Juristenzeitung*, 9. évf. 1954. 11. sz. 357. Lásd még Foljanty-Johst 2018. 555–558.

⁶¹ A hamis tanúzás például – írja Bauer – nem pusztán az igazságszolgáltatás integritása elleni támadás, hanem konkrét érdekek ellen irányul, ezért a hátrányt szenvedettek számára lehetőséget kell adni, hogy a perben a sértetteket megillető jogokat gyakorolva, felléphessenek. Fritz Bauer: Zum Begriff des Verletzten in der StPO. *Juristenzeitung*, 8. évf. 1953. 10. sz. 298–300. Lásd még Foljanty-Johst 2018. 514–522.

⁶² Fritz Bauer: Ein neues Strafrecht. *Frankfurter Rundschau*, 1954. október 23. Lásd még Foljanty-Johst 2018. 563–566.

ségét, mert a modern világban a legsúlyosabb sérelmeket a jogi személyek közvetítésével okozták.

Bauer már közvetlenül a világháború után kiállt a „nemi erkölcs eleni büntettek” viktoriánus szellemű szabályozása ellen; az alkotói szabadság és a magánszféra sérthetatlensége nevében követelte az avított tilalmak felszámolását. Nem volt sikere: a korszellem kedvezett a szigorú prűdériának. A merev „erkölcsösség” volt hivatott arra, hogy feltartóztassa a „fenyegető modernitást,” az „amerikanizálódást” és a németekre ráerőltetett demokráciát. A nemzetiszocialisták istentelensége pedig legitimálta a reakciójaként hirdetett bigott keresztény moralitást.⁶³ A házasságtörést 1969-ig tartalmazta büntető törvénykönyv, a szövetségi legfelső bíróság pedig még 1954-ben is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jegyesek közötti szexuális kapcsolat elősegítése büntetendő. „Az erkölcsi rend azt követeli – olvashatjuk az ítéletben –, hogy a nemek közötti közösülés alapvetően a monogám házasságban történjen, mert annak értelme és következménye a gyermek. A gyermekért és a közösülő felek személyes méltósága és felelőssége érdekében íratik elő az ember számára az egynejlőség, mint életforma.”⁶⁴ Nem meglepő, hogy Bauer indítványa a férfiak közötti konszenzuális nemi kapcsolat dekriminalizálására is kudarccal végződött. A szövetségi alkotmánybíróság a német büntető törvénykönyvnek a náci által szigorított rendelkezését⁶⁵ 1957-ben rendben találta. A férfiak közötti nemi kapcsolat büntetőjogi üldözése összhangban van az alkotmányos renddel – így a bíróság – és nem ütközik a diszkrimináció tilalmába, egyebek között azért, „mert az arra érdemtelen partnerrel való kapcsolatfelvétel veszélye ma még jelentősen nagyobb a férfiak esetében mint a nőknél, és mert a férfiaknak a közéletben elfoglalt helye következtében társadalmilag releváns döntéseik hatása jóval nagyobb mint a nők hasonló döntései.”⁶⁶ 1962-ben megkísérelték a szégyenletes törvényi paragrafust törölni, de a kormány a megtartása mellett döntött.

⁶³ Einleitung. In: Foljanty-Johst 2018. 55.

⁶⁴ BGH, 1954. február 17.

⁶⁵ Himmler a homoszexualitást „járványnak” nevezte, amely zavarja a német nép „nemi háztartását” és végeredményében néphalálhoz vezet. (Werner Renz: *Wider die Sittenwächter. Fritz Bauers Kritik am überkommenen Sexualstrafrecht der 1950er und 1960er Jahre*. 82. http://queernations.de/wp-content/uploads/2018/06/JB-Sexualitaeten-2017_Renz.pdf. Ennek szellemében szigorították a német Btk. 175.§-t: ettől kezdve mindenféle „fajtalan” cselekményt büntettek, és az újonnan bevezetett minősített esetekben a büntetés felső határát 10 évben állapították meg.

⁶⁶ BVerfGE 6,389. 1957. május 10.

Az előterjesztés szerint – nyelvezete miatt is érdemes idézni –, „a férfiak közötti nemi kapcsolat legalizálása esetén semmi nem gátolná a homoszexuálisokat, hogy házassághoz hasonló viszonyok közti együttélésükkel zaklassák szűkebb környezetüket [...] a jogrend feladata, hogy a büntetőjog erkölcsképző erejénél fogva gátat vessen a bűnös tevékenységnek, amely ha terjed, súlyosan veszélyezteti a nép egészséges és természetes életrendjét... Ahol az azonos neműek közti fajtalanság elterjedt és nagy méreteket öltött, ott ennek a nép elkorcsosulása és erkölcsi erejének összeomlása volt a következménye.”⁶⁷ Az idő végül Bauert igazolta – meglehet, csak negyedszázaddal halála után: 1994-ben legalizálta a törvényhozás az egyenmű felnőttek közötti konszenzuális kapcsolatot és szüntette meg a férfiakat sújtó diszkriminációt.⁶⁸

Bauer az igazságszolgáltatás hivatásos szereplőiből sem váltott ki rokonszenvet írásaival és személyes példájával, mert ezekkel önképükön ejtett sebet. A bírák jogkörét szűkítette volna, képzetlennek, ezért alkalmatlannak tartotta őket arra, hogy az igazán fontos kérdésben – a testre szabott jogkövetkezmény megválasztásában – döntsenek. Az angolszász mintára kialakított kettéosztott tárgyalási modell mellett érvelt – ebben is megelőzte kortársait.⁶⁹ A tárgyalás első szakaszában a bíró tisztázza, hogy a vádlott tartozik-e büntetőjogi felelősséggel, és ennek igenlő eldöntése esetén egy orvosokból, pszichológusokból, pedagógusokból, szociális munkásokból álló szakértői bizottság választja meg a legmegfelelőbb szankciót és egyben felügyeli végrehajtását.⁷⁰ Bauer ostromozta a büntetőtárgyalások autoriter szellemét is. Nem csak

⁶⁷ E 1962, BT-Drs. IV/650.

⁶⁸ A baueri életművet kutatók mind a mai napig vitatkoznak azon, hogy a homoszexualitást pönalizáló Btk. paragrafus mennyiben érintette őt személyesen. Arra van bizonyíték, hogy Koppenhágában a rendőrségre beidézték, mert egy feljelentés szerint homoszexuális kapcsolatokat tartott fenn. (Dániában egyébként 1930-tól a homoszexuális érintkezés csak akkor volt büntetendő, ha fizetés ellenében történt.) Legközelebbi barátjának, Thomas Harlan rendezőnek írt szívenvelyes, egyben szomorú levelei mindenesetre nem nélkülözik az erotikát. Bauer homoszexualitására tabuként kezelésére és Harlanhoz fűződő viszonyára lásd Renz 2017. 85–93.

⁶⁹ Fritz Bauer: Hauptverhandlung in zwei Etappen? Sollen Strafe und Massnahmen erst in einer zweiten Verhandlung-eventuell durch ein sachverständiges Gremium-bestimmt werden? In: Foljanty-Johst 2018. 1103–1139. A német eljárásjogi irodalomban csak jónéhány év múlva kezdődtek a viták a tárgyalás kettéosztásának előnyeiről és hátrányairól.

⁷⁰ Renz 2017. 73. A nem-jogászok bevonását a jogkövetkezmény meghatározásába 1949-ben felvetette. Fritz Bauer: Warum Gefängnisse. In: Foljanty-Johst 2018. 435.

az a feladat – írja –, hogy igazságos büntetést rójunk ki, már a tárgyaláson elő kell készíteni a talajt ahhoz, hogy az igazságos büntetés valóban hatékony legyen. Ennek esélyét növelheti, de ronthatja is a tárgyalás légköre. A vádlottnak, akit közösségünkbe akarunk visszavezetni, joga van arra, hogy nevének és „úrként” szólítsák meg. „Ideje véget vetni annak, hogy tárgyalóterminket a metsző felszólítás: »vádlott, álljon fel« töltse be. Aki előttünk áll, sohasem pusztán vádlott, hanem egy teljes individuum, mint mindenki más, a maga rossz és jó oldalával.”⁷¹ Szokatlan szavak egy főügyész szájából. Mint ahogy az sem tartozik az ügyészi szerephez, hogy nyomon kövesse az elítélt további sorsát. „Munkám során egyik legnagyobb élményem volt – írja –, hogy találtam jó néhány – különböző korú és foglalkozású – önzetlen nőt és férfit; ők segítik azokat, akik botlottak, hogy a közösségben újra gyökeret ereszenek. És nem sok az olyan ügyész, akitől az elítéltek kérnek tanácsot ahhoz, hogy miképp tudnának bűnükkel megbékélni.”⁷²

Bauer kirekesztettségéhez minden bizonnyal zsidósága is hozzájárult. A zsidók távoltartása, illetve menesztése az igazságügy területéről és a jogtudományból, mint az „idegen szellemiségűek” kiszorítása általában az értelmiségi pályákról, már a 20. század elején megindult.⁷³ 1936-ban a harmadik birodalom jogáispapja, a *Reichsgruppenwalter* Carl Schmitt által levezényelt konferencián, amelyet „A zsidóság a jog-

⁷¹ Fritz Bauer: *Straffälligenhilfe nach der Entlassung*. In: Foljanty–Johst 2018. 722.

⁷² Fritz Bauer: *Im Kampf um des Menschen Rechte*. In: Foljanty–Johst 2018. 675–676.

⁷³ Fajdalmas, bár nem a legtragikusabb példa erre a virtuóz szociológus Georg Simmel pályája. Előadásaira özönlött a nép, néhányan külföldről is jöttek, hogy meghallgassák – nem segített az sem, hogy Simmel a diákigazolványokat is ellenőriztette az előadóterem előtt –, írta halálának századik évfordulóján egyik méltatója. De kollégái szemében csak felforgató – igaz, egyben briliáns – szalon-szociológus volt. Áskálódta ellene, a feljelentésekből pedig „nemcsak a „császárhú senkik pusztá irigysége csöpögött, hanem az eredeti német zsidógyűlölet”. Kezdetben még a doktori címet sem akarták neki odaítélni. (Thomas Asshauer: „Wir alle sind – Fragmente”. *Die Zeit*, 2018. 39. sz.) Egyik antiszemita irigye a badeni kultuszminisztériumnak küldött hétoldalas feljelentésében egyebek között a következőket írta: „Azt, hogy Simmel professzor megkeresztelkedett vagy sem, nem tudom, de azt igen, hogy velejéig izraelita, külső megjelenésében, fellépésében és szellemiségében... Egész életfelfogása, világnézete eltér német keresztény-klasszikus műveltségünktől, tagadja és rombolja azt.” (Alexander Cammann: *Herrlicher Wahnsinn*. *Die Zeit*, 2016. 23. sz.) Simmel végül mégiscsak kapott katedrát, egy évvel a halála előtt. „Amikor 1917-ben a vég kezdete közeledett, Georg Simmel végre rendes professzori kinevezést kapott a császári Németországban.

tudományban” címmel rendeztek Berlinben a Német Jogászfront Házában, végleg törvényen kívül helyezték őket. „Nem elég az érzelmi alapú antiszemitizmus, kevés az egyes kirívóan tolazkodó és kellemetlen zsidó jelenségek általános elutasítása – adta ki a jelszót a *Reichsgruppenwalter* –, amire szükségünk van, az az ismeretelméleti bizonyosság.”⁷⁴ Igen, ismeretelméleti, tudományos igazolása a zsidó jogtudomány alacsonyabb rendűségének – nincs ebben semmi meglepő: ugyanebben az évben jelent meg Philipp Lenard tankönyve négy kötetben *Deutsche Physik* címmel, amely a zsidó fizikával szemben az árja fizika tételeit tartalmazza. Az Előszóban Lenard kifejti, hogy mondhatott volna árja fizikát vagy az északi fajta fizikáját, mert a valóságban a tudomány, mint minden, amit az ember előállít, fajilag, a vér által meghatározott.

Az ismeretelméletileg igazolt zsidó jogtudomány képviselői a haláltáborokban végezték, azok kivételével, akiknek sikerült még idejében külföldre menekülniük. És a fertőzés Hitler bukása után is éreztette hatását: a megmaradt vagy visszatért zsidókat az akadémia nem látta szívesen. Hans-Heinrich Jescheck, a háború utáni német büntetőjog meszsze legelismertebb alakja, tankönyvének a tettesbüntetőjogot tárgyaló részében említést sem tesz Bauerről.⁷⁵ Közben a *Reichsgruppenwalter*ből „az európai közjog kiemelkedő képviselője” lett – ilyen minőségében ünnepelte 70. és 80. születésnapján az egész német jogtudomány.⁷⁶ A hitleri rezsim árnya tovább kísértett. Egy dán újságnak adott interjúban Bauer keserűen nyilatkozta: a náci gyilkosok pereiben eljáró

Nem a számára kedves Berlinben, nem is az akkori Németország titkos fővárosában, Heidelbergben, hanem a periférián, Strassburgban. Még utoljára tudatták vele, hogy akadémiai körökben élete végéig *outsider* marad.” (Wolf Lepenies: Georg Simmel. *Grundfragen der Soziologie*. *Die Zeit*, 1983. 35. sz.)

⁷⁴ Deutscher Rechts-Verlag Hrsg.: *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*, 1. sz. 14. Idézi: Christian Busse: „Eine Maske is gefallen”. *Die Berliner Tagung „Das Judentum und die Rechtswissenschaft” vom 3./4. Oktober 1936*. *Kritische Justiz*, 2000. 4. sz. 584. Schmitt ijesztő beszédének összefoglalására lásd Hans Ulrich Wehler: *Der Nationalsozialismus: Bewegung, Führerschaft, Verbrechen, 1919–1945*. C. H. Beck, München, 2009. 139–140.

⁷⁵ Hans-Heinrich Jescheck: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. Duncker & Humblot, Berlin, 1988. 47–48.

⁷⁶ Hans Barion – Ernst Forsthoff – Werner Weber Hrsg.: *Festschrift für Carl Schmitt zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*. Duncker & Humblot, Berlin, 1959 és Hans Barion – Ernst Wolfgang Böckenförde – Ernst Forsthoff – Werner Weber Hrsg.: *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt zum 80. Geburtstag*. Duncker & Humblot, Berlin, 1968.

ügyesekkel szembeni ellenszenv oka, hogy a zsidógyűlölet maradt, miközben a zsidók vezető szerepe a gazdasági és a kulturális életben megtört. A különbség annyi, hogy ma nem „zsidó disznót” üvöltöttek, hanem azt mondják: téged elfelejtettünk elgázósítani.⁷⁷

V.

Bauer számára különösképp fájdalmas lehetett a kitaszítottság. A német néphez tartozás, a beolvadás vágyát a szülői házból hozta magával. Igaz, az asszimilált zsidó családban nem a keresztény, hanem a zsidó ünnepeket ülték – bár életrajzírója szerint csak a nagymamára tekintettel. Karácsonyfát sem állítottak, pedig az még a Herzl családban is szokás volt.⁷⁸ Bauer tehát ismerte a zsidó vallási rítusokat, ifjúkorában tagja volt az egyik zsidó diákszövetségnek. Zsidó származásának nyomait erősebben hordozta – állítják az életművét ismerők –, mint ahogy későbbi nyilvános megnyilatkozásaiban megjelenik.⁷⁹ Az írásait elemzők szövegei messianisztikus fordulataiban is a zsidó örökséget vélik felfedezni.⁸⁰ De Bauer könyörtelen, eltökélt ateista volt. 1961-ben egyik alapítója a *Humanistische Union* nevű polgári jogi egyesületnek, amely azzal a céllal jött létre, hogy „felszabadítsa az embereket a tekintélyelvű állam és az egyház béklyója alól”. Ennek megfelelően követelte az állam és az egyház teljes elválasztását. És bár a szervezet az adenaueri éra uralkodó keresztény-konzervatív szellemiségével állított szembe egy humanista alapú liberális világszemléletet, egyben minden kizárólagosságra igényt formáló világi és vallási ideológiát elvetett, köztük a zsidó vallását is. Bauer konok ateizmusával szokás magyarázni, hogy végrendeletében meghagyta: a zsidó vallási tilalommal szemben, hamvasszák és porait ne temessék el. Egyik méltatója ebből azt a következtetést vonja le, hogy akik mindezek el-

⁷⁷ Hans Herman Petersen: Neuer Hitler würde heute leichtes Spiel haben. In: Foljanty-Johst 2018. 1416–1417. (Eredeti megjelenés: *Berlingske Tidende* (B.T.), 1963. február 27. 10. skk. Az antiszemitizmus gyökerét Bauer abban látta, hogy a németeket évszázadokon keresztül arra dresszírozták, hogy vakon engedelmeskedjenek az autoritásoknak. Ez – úgy vélte – elsősorban Luther bűne, aki izzó gyűlölettel viseltetett a zsidók iránt. Ezt a gyűlöletet táplálták a fiatalokba éveken át az iskolákban és a hittanoktatás keretében.

⁷⁸ Steinke 2016. 44.

⁷⁹ Raphael Gross – Sybille Steinbacher: Vorwort. In: Foljanty-Johst 2018. 26.

⁸⁰ Renz 2018.

lenére Bauert zsidónak minősítik, valójában a náci fajörület hagyományait követik.⁸¹ Márpedig Bauert a zsidók is a magukénak érezték. A frankfurti Jüdisches Museum kiállítással tiszteltgett előtte, „az egyik legbefolyásosabb zsidó re-emigráns” előtt, akit nem kímélt a németek antiszemitizmusa.⁸² A frankfurti zsidó hitközség lapjában megjelent nekrológjában Paul Arnsberg azt írja róla: halachai értelemben zsidó volt; nem volt tagja a hitközségnek, agnosztikus lévén a vallás nem sokat jelentett számára, de a tízparancsolat a hegyi beszéddel együtt egész életében zsinórmértékül szolgált minden cselekedetéhez. [...] Bizonyos, hogy a soát követően „történelmi értelemben zsidónak tekintette magát, a csaknem teljességgel legyilkolt néphez tartozás és ragaszkodás feltételen etikai parancs volt számára.”⁸³ Ateista volt és szociáldemokrata politikus, ahhoz pedig, hogy „az antiszemitizmussal átítatott német nyilvánosságra hatni tudjon, zsidóságát nem hangsúlyozta”⁸⁴ – sok más asszimilált, politikailag a baloldal mellett elkötelezett zsidó kortársához hasonlóan. De zsidóságát azért sem emelte ki, mert töretlen volt hite az asszimiláció sikerében. A náci hatalomátvételt követően Dániából küldött tudósításaiban lelkesen számol be a zsidók beolvadásáról az északi országok többségi társadalmába, amit a dán és a svéd uralkodók utilitarizmusa is elősegített.⁸⁵ *Juden in Europas Norden*⁸⁶ című írásában elismeréssel szól arról, hogy már a 19. század végén negyven százalék felett volt a vegyes házasságok aránya, ez 1921-re meghaladta az ötven százalékot. A koppenhágai rabbi a zsidók kihalását vizionálja, a stockholmi pedig zsidók dezertálásáról beszél. De az asszimiláció sikeres. – írja Bauer –, ebből a világból olyan kiválóságok nőttek ki mint Dánia első számú tudósa, Niels Bohr. Az írás hőse azonban nem a Nobel-díjas atomfizikus, hanem Mendel Levin Nathanson, a vezető dán konzervatív lap, a *Berlingske Tidende* főszerkesztője. Az ő nevéhez fűződik a zsidók emancipációjáról szóló törvény (1814) előkészítése, amely egyszerre fejezi ki a liberális zsidóság és a dán kulturális milió melletti elkötelezettséget. A zsidó szót törlik a hi-

⁸¹ Erardo Cristoforo Rautenberg: Zu Haus unter Feinden. *Die Zeit*, 2014: november 13.

⁸² <https://www.juedischesmuseum.de/besuchen/ausstellungen/detail/fritz-bauer-der-staatsanwalt/>.

⁸³ Renz 2018.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Fritz Bauer: Panorama in Helsingör. In: Foljanty-Johst 2018. 104–110. és Fritz Bauer: Der andere Heinrich. Uo. 112–116.

⁸⁶ Fritz Bauer: *Juden in Europas Norden*. In: Foljanty-Johst 2018. 123–128.

vatalos nyelvből, a „mózesi hithez tartozó” terminussal váltják fel, hogy ily módon kerüljék még a látszatát is annak, hogy a dániai zsidók az évezredekkel korábban feloszlott izraeli államhoz tartozónak tekintik magukat.⁸⁷ „Nathanson zsidó maradt, de gyermekeit megkereszteltette.”⁸⁸ Bauer számára érezhetően rokonszenves volt Nathanson példája, de mégsem ezt követi, mert gátolja ebben ateizmusa, mindenféle egyházi intézmény elutasítása. Ő inkább Henri Nathansen darabjának⁸⁹ főhősével azonosult, az ifjú keresztény dr. Herminggel, aki zsidó lányt vett el, majd közölte apjával, hogy gyermekei nem lesznek keresztények és nem lesznek zsidók sem. „Azt akarom – mondja –, hogy emberek legyenek, erre fogom őket tanítani.”⁹⁰

Bauer a német ajkú asszimilált és baloldali érzelmű értelmiségiekhez tartozott, mint jó ismerősei, Theodor W. Adorno vagy Max Horkheimer. Ezenkívül elkötelezett szociáldemokrata volt, sok más ugyan-csak zsidó jogász társával együtt; akik közül kiemelkedik a német munkajog megteremtője, Hugo Sinzheimer és tanítványa, Franz Neumann, a *Behemoth* szerzője.⁹¹ A Bauer rövidebb írásait tartalmazó kötet előszavának szerzői azt írják, hogy a holokausztot követően a zsidó és nem zsidó szociáldemokraták világlátása elvált egymástól. A zsidók érzelmi háttér nélkül maradtak – rokonaikat, barátait kiirtották, ez pedig alapjaiban rendítette meg optimista, a feltartóztathatatlan haladást hirdető, tipikusan baloldali világgépüket.⁹² És az optimista világszemlélet részeként hunyt ki legtöbbjükben az asszimiláció sikerébe vetett hit. Bauer viszont a holokauszt ellenére makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy a német nép része. „Bármily meglepően hangozzék is – írja egyik nagy tisztelője és életútjának kiváló ismerője –, Bauer nem riadt vissza attól, hogy *hazáról* beszéljen.”⁹³ A *hazáról*, amelynek ugyanúgy tagja, mint bármely német. Amikor a németek felelősségéről szólt, ezt csaknem minden alkalommal többes szám egyes személyben tette. „Hitlert *magunkban* kell keresnünk és felismernünk – nyilat-

⁸⁷ Uo. 123.

⁸⁸ Uo. 125.

⁸⁹ *Indenfor Murene* (A falak mögött).

⁹⁰ Fritz Bauer: *Glückliche Insel Dänemark*. In: Foljanty-Johst 2018. 91.

⁹¹ Sinzheimer Hollandiába menekült, az ország megszállása után ott rejtgette, a bujkálástól legyengülve közvetlenül a háború vége után halt meg. Neumann az Egyesült Államokba emigrált.

⁹² Gross-Steinbacher: *Vorwort*. In: Foljanty-Johst 2018. 27.

⁹³ Renz 2018.

kozta a náciperek kezdetekor.⁹⁴ – Ezek a perek azt szolgálják, hogy ítélkezzünk *magunk* és történelmünk felett.”⁹⁵ Mintha neki, az üldözött zsidónak, akit csak szökés mentett meg a haláltól, aki Adenauer Németországában is számolatlanul kapta a mocskolódó, gázkamrával fenyegetődző – igaz, most már névtelen – leveleket, lett volna mivel elszámolnia. Makacs vágya a német néphez tartozás iránt néha abszurd kijelentéseket szült. Amikor egy dán újságíró arról faggatta, hogy miért nem vontak felelősségre egyetlen náci vérbíró vagy ügyészt sem, azt nyilatkozta: „Amikor a koncentrációs táborba hurcoltak, boldogtalan voltam. De most, utólag örülök, mert tudom: nem élhettem volna a harmadik birodalomban úgy, hogy ne kövessek el jogtalanságot.”⁹⁶ Mintha kapott volna esélyt arra, hogy jogot sértsen...

Bauer végletes, már-már irracionális és némiképp erőltetettnek tűnő „német patrióta” önképe részben maga vállalta küldetéséből fakadt. Azt akarta, hogy *a német nép maga* nézzen szembe bűneivel és ő, aki ezt kezdeményezte, ennek a népnek – ezt akarta hinni – ugyanúgy tagja, mint bármelyik német. Ennek persze megvolt az ára: zsidóságát el kellett nyomnia. Az Auschwitz-perben nem lépett fel a tárgyalóteremben, a vád képviselőjét fiatal munkatársaira bízta. Jól tette: az előre rögzített beosztás szerint Forester bírónak kellett volna elnökölnie, de ő kérte felmentését, azon az alapon, hogy őt magát is „faji alapon” üldözték, testvérét a majdaneki (lublini) táborban gyilkolták meg, anyját pedig Theresienstadtba hurcolták. Hasonló okból kezdeményezte saját kizárását a bíróság másik tagja és kérésének a kérdésben döntő tanács eleget tett. Egyikük sem várta meg, hogy a védők kezdeményezzék kizárásukat, akik ezt bizonyosan megtették volna.⁹⁷ Így lett az eljáró bíróság elnöke az a Hans Hofmeyer, akiről tudott volt, hogy a nemzeti-szocialista rezsim alatt is ítélkezett, de akiről csak a közelmúltban derült ki, hogy olyan esetekben is elrendelte a kényszersterilizációt,

⁹⁴ *Unbewältigte Vergangenheit: Ein Jurist nimmt Stellung*. Rádióinterjú Fritz Bauerrel. In: Foljanty-Johst 2018. 1048.

⁹⁵ Uo. 49.

⁹⁶ *Ich hätte in Kopenhagen bleiben sollen*. Interjú Fritz Bauerrel. In: Foljanty-Johst 2018. 1895.

⁹⁷ Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2018. 41–42. A védők egy további bíró kizárását kezdeményezték, hogy ő is a „faji alapon üldözöttek” köréhez tartozik, ezért feltételezhető, hogy rokoni vesztek oda a koncentrációs táborokban. Az indítványt azonban elutasították.

amikor erre még a szégyenletes „Az öröklött betegségben szenvedő utódok megelőzéséről” szóló, 1933-ban hozott törvény sem kötelezte.⁹⁸

Az persze köztudomású volt, hogy az Auschwitz-per háttérében Bauer áll, hiszen rendszeresen beszámolt a sajtónak a nácik ellen folytatott eljárásokról. De gondosan került minden olyan nyilatkozatot, sőt gesztust, amely okot adhatott volna a vádra, hogy itt a zsidók bosszújáról van szó. A tárgyalásra érkező tanúkkal hűvösen érintkezett, Hermann Langbein, a Nemzetközi Auschwitz Bizottság akkori főtitkára, akinek jelentős szerepe volt a per előkészítésében, elpanaszolta, hogy Bauer kerülte a vele való találkozást.⁹⁹ Görcsös törekvése az objektivitásra, arra, hogy az érintettségnek még a látszatát is elkerülje, vágya, hogy elismerjék annak a közösségnek tagjaként, amely *ön maga felett ül törvényt*, esetenként a tragikomikum határát súroló megnyilvánulásokra indította Bauert. Amikor cionista fiatalok arról faggatták, nem érintheti-e hátrányosan a frankfurti Auschwitz-per a Németországban élő zsidókat, Bauer először emlékeztette hallgatóságát, hogy a per tárgya nemcsak a zsidók megsemmisítése, hanem kiterjed lengyelek és oroszok legyilkolására is. Majd a cionista hallgatósággal tudatta: sajnos kevésbé ismert Németországban, hogy Hitler Bormannnak parancsba adta: vereség esetén a teljes német népet irtsa ki. „Ézért most elfogató parancs van hatályban Bormann ellen az egész német nép legyilkolásának kísérlete miatt.”¹⁰⁰ Tény, hogy bizonyítékok igazolják: Hitler nem bánta volna, ha a bukott németység odavész. Am meglehetősen abszurd a feltételezés, hogy Németországban eljárás indult volna a náci vezetők bármelyike ellen a német nép kiirtásának kísérlete miatt. De ami a lényeg: Bauer válasza aligha nyugtatta meg zsidó hallgatóságát.

⁹⁸ https://www.focus.de/wissen/mensch/geschichte/nationalsozialismus/vorsitzender-im-auschwitzprozess-forscher-enthuellt-vorzeige-richter-liess-in-der-nazizeit-jugendliche-unfruchtbar-machen_id_10591605.html (letöltve: 2019. május 10.).

⁹⁹ Steinke 2016. 248–250.

¹⁰⁰ Elterjedt, hogy Bormann már nincs életben – erre is utalt Bauer, de hiányzott még a meggyőző bizonyíték. Amikor a fiatalok azt kérdezték, hogy a hitleri parancsról miért nem szerzett eddig tudomást a közvélemény, Bauer elintézte azzal, hogy a németek nem szeretik, hogy a múltat állandóan „az orruk alá dörgölik”. Interview mit Generalstaatsanwalt Dr. Bauer (*Meerot. Zeitschrift der Zionistischen Jugend Deutschlands*, 1964. október–november. 4–6.) In: Foljanty–Johst 2018. 1729–1732.

VII.

A Bauer pályáját elemzők egyetértének abban, hogy szemben sok baloldali zsidó sörstársával, megőrizte optimizmusát, és ezt az új nemzedékbe vetett hite magyarázza. Amikor a náciperek megindultak, elismerően szólt azokról az irodalmi munkákról és sajtócikkekről, amelyek a közvélemény figyelmét a harmadik birodalom rémtetteire irányították. De a perek főképp azért indulhattak meg – nyilatkozta –, mert felnőtt egy generáció, amely meg akarja tudni, hogy mi történt. „Úgy gondolom, ez a nemzedékváltás ad számunkra ösztönzést.”¹⁰¹ Az interjúban szólt a vádat előkészítő fiatal ügyészekről is: „Melléjük döntöttünk, mert úgy gondoltuk: az Auschwitzot megjárta tanúban talán egyedül ők nem idézik fel a borzalmakat, mert a harmadik birodalom idején még gyerekek voltak.”¹⁰² Az új generációt akarta nevelni, saját nemzedéke iránt közömbös volt – ezért sem érdekelték az Auschwitz-per vádlottjai. Rajtuk már nem lehetett javítani, de félni se kellett tőlük. Rendes alattvalóként tisztelték a törvényeket, most már a *Bundesrepublik* törvényeit – ezért is voltak reménytelenek. Szemben az új nemzedékkel, a 68-asok generációjával. Ők nemcsak az apák múltját akarták megismerni és gyökerestől kiirtani a nácizmust, de lázadtak a *Wirtschaftswunder* Németországának polgári álszentsége ellen. Bauer reményét, hogy az új nemzedék semmit nem örököl az apák nácizmusából, mi sem jelképezi jobban, mint az, hogy legbizalmasabb barátja, akivel reményeit, kétségeit, csalódásait minden gátlás nélkül megosztotta, Thomas Harlan volt. Veith Harlannak, a *Jud Süß* rendezőjének a fia, akinek kedvéért Goebbels kinyitatta késő este az egyik berlini játékboldot, hogy a kis Thomas kiválaszthassa a neki tetsző Märklin játékvo-natot. Veith Harlant, egyebek között az antiszemita propaganda-film miatt (húszmillióan látták a háború végéig, Himmler elrendelte, hogy a filmet minden Auschwitzban szolgáló felügyelőnek kötelező megnézni; különben törlik a szabadságát) többször perbe fogták. Az egyik ügyben Bauer képviselte a vádat. „Kizárt, hogy egy ilyen tehetséges, Bergman kvalitású ember – nyilatkozta később –, ne tudta volna, hogy a pogromra lázító film Auschwitzhoz vezet.”¹⁰³ Thomas Harlan egyetértett: a film eszköz volt a gyilkossághoz. Arra, hogy mégis miért mentették fel apját, a fiú megadta a magyarázatot: „Azért, mert a bíró maga is gyilkos volt.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Foljanty–Johst 2018. 1047.

¹⁰² Uo. 1051.

¹⁰³ Uo. 1898.

¹⁰⁴ Edo Reents: Besuch bei Thomas Harlan. Wie es war, als mir Goebbels eine Märk-

Bauer úgy érezte, hogy az ifjakkal közösen viszi győzelemre a harcot, amelyet a weimari köztársaságban a demokráciáért és a jogállamiságért folytatott a náci szellem ellen. „Mi, akik *csaknem 25 éve* harcot folytatunk a náciizmus ellen, üdvözljük a bűnöző rezsim feltétel nélküli kapitulációját” – ez áll a Svédországban élő német szociáldemokraták 1945. május 7-én kiadott közleményében.¹⁰⁵ Arra a kérdésre, hogy miért tért vissza Németországba, Bauer így válaszolt: „Úgy gondoltam, magammal hozhatom a weimari köztársaság fiatal demokratáinak optimizmusát és hitét.”¹⁰⁶ Weimarnál folytatta, úgy gondolta: amit bálványá, Gustav Radbruch a jogrendszer, a kriminálpolitika átalakításáért az 1920-as években megkezdett, most bevégezhető. Diadalra vihető a természetjogi felfogás és a tudományos alapú, determinista, tettesközpontú büntetőjog. De idegenként tért vissza és ezért nem érezte, amit a hitleri világot végig asszisztáló jogász társai megtapasztaltak: azt, hogy a teóriákat, amelyeket hirdetett, miképp szennyezte be a nemzetiszocialista téboly. A büntetőjogász professzorokban Bauer elméletei rossz asszociációkat és bűntudatot keltettek. Emlékeztették őket egykori önmagukra, a náci rezsim csatlósaira.

Bauer a tett-büntetőjogot ostromozó írásaiban rendszeresen idézi Schiller sorait: „A gondolat végtelenül többet számít, mint a tett, és a tett következményeinél sokkalta fontosabb a gondolat forrása.”¹⁰⁷ Schiller azt a humanista ideát fogalmazza meg, hogy a *tett mögött* húzódó embert kell megismerni. A pervertált náci *Gesinnungsstrafrecht* képviselőinek a külvilágban megjelenő tett már teljességgel irreleváns, csak az érzület, a lelkiület számít. Georg Dahmnak, a nemzetiszocialista büntetőjog (az úgynevezett kieli iskola) egyik képviselőjének (a háború után diszciplinát váltott, és a nemzetközi jogi tanszéket vezette Kielben) „normatív tettes-típusról” szóló tana szerint nem az a tolvaj, aki lop, hanem csak az, aki „belső lényege szerint, személyiségénél fogva” az.¹⁰⁸ A lelkiület tehát mentesít a felelősség alól, még ha a büntetőjog

lin kaufte. *Frankfurter Allgemeine*, 2007. január 15. <https://www.faz.net> > Feuilleton > Bücher.

¹⁰⁵ Zum 7. Mai 1945: Mitteilungen der sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD) in Schweden. Nr. 5. Mai 1945. In: Foljanty-Johst 2018. 223.

¹⁰⁶ Unsere Weihnachtsumfrage: Warum sind Sie zurückgekehrt? Uo. 1274.

¹⁰⁷ *Der Verbrecher aus verlorener Ehre* (1786).

¹⁰⁸ Dahm teóriáját az 1940-ben megjelent *Der Tätertyp im Strafrecht* című monográfiájában tette közzé. Jescheck szerint (*Lehrbuch des Strafrechts*, 1988. 48.) „Dahm normatív tettestan elsősorban a háború idején elkövetett katonai bűncselekmények megismerő értelmezését szolgálta.” A normatív tettestan alapján módosít

tiltja is a tanúsított magatartást. Dahm tana azért normatív, mert valamilyen elvárásra vetítve, követendő mintával összevetve állapítja meg a „belső lényegét”, az egyén lelkiületét. A norma pedig a fantázia által összetakolt faj zagyva vérközösségének lelkiülete. És aki a vérközösség lelkiületével szembemegy, az a néptestből eltávolítandó. Akkor is, ha az, amit tett, semmiféle büntetőjogi normába nem ütközik: 1935-ban a náciak eltörölték a *nullum crimen sine lege* elvét. Ettől fogva az is büntetőjogi felelősséggel tartozott, aki olyat cselekedett, ami a büntetőtörvény szelleme vagy az egészséges néperzület alapján (*nach gesundem Volksempfinden*) büntetést érdemel. Freisler náci vérbíró ezt brutális egyszerűséggel foglalta össze: a törvényhozó nem tényállási elemekből rakja össze a bűnözőt. Egész egyszerűen odaállítja a bíró elé, hogy megsemmisítse és kimondja: kötelet érdemel.¹⁰⁹ A nemzetiszocialista örület így pervertálta a tettes-büntetőjogi elméletet. Érthető, hogy a német jogásztársadalom csendben maradt, még csak nem is vitatkozott Bauerrel. Mert akik pozícióban maradtak, ott voltak a kórusban és együtt skandálták a gyilkos badarságot – ki lelkesen, ki visszafogottabban.

Ugyanezzel (is) magyarázható, hogy a német jogászság a rövid ideig tartó „természetjogi forradalom” után gyorsan visszatért a jogpozitivizmushoz, miközben Bauer tovább ostromozta, és kitartott a természetjog, egy a tételes jog felett álló, mélyebb és nemesebb jog mellett. A náciizmust Bauer a tekintélyekkel szembeni feltétlen engedelmesség szükségszerű következményének tartotta.¹¹⁰ Okát pedig abban látta, hogy – szemben Nyugat- és Észak-Európa népeivel – a németek, mindazokkal a népekkel együtt, ahol a totalitarizmus a 20. században uralomra jutott, a Római Birodalom vagy a Bizánci Császárság örököseinek tekintették magukat. A németek ezért elárulták az ősi germán jogot és helyébe a lélektelen római jogot léptették, könyörtelen logikájával és briliáns fogalmi definícióival. Az ősi germán jog összhangban volt a szellemi és vallási alapértékekkel, a római jog azonban levált

tották 1941-ben a gyilkosság tényállását. A német Btk. eredeti szövege szerint „Aki szándékosan és előre megfontoltan embert öl, gyilkosság miatt büntetendő.” A tettesre orientált „népies” (*völkisch*) büntetőjogi teóriának megfelelően a módosított tényállás a „Gyilkos az, aki” fordulattal kezdődik, majd következnek azok a jellemzők, amelyek az elkövetőt gyilkossá teszik.

¹⁰⁹ Idézi: Thomas Fischer: *Völkisches Recht*. *Die Zeit*, 2013. 51. sz. <https://www.zeit.de/2013/51/mord-paragraph-nationalsozialismus> (letöltve: 2019. május 12.).

¹¹⁰ Bauer erről részletesen kifejti véleményét *Die Wurzeln faschistischen und nationalsozialistischen Handelns* című munkájában (Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2016). Ennek alapján ismertetem releváns megállapításait.

a magasabb értékekről, „az ember alkotta, időtől és helytől változó törvények formájában önállósult”.¹¹¹ És a németek, akárcsak a rómaiak, vakon követték az autoritásokat és az általuk kibocsátott törvényeket, tartalmuktól függetlenül. Ennek a reflektálatlan engedelmességnek tükröződése a jogászok „törvényfetisizmusa”, a jogalkalmazás és a jogtudomány formalizmusa, amit – így Bauer – „eufemisztikusan jogpozitivizmusnak szokás nevezni”.¹¹² Bauer tétele, hogy a jogpozitivizmus, a törvények bálványozása hozzájárult a weimari köztársaság bukásához, és – közvetlenül a háború után többen gondolták így – a jogpozitivizmus hibáztatható azért, hogy a jogszolgáltatás a náciizmus szolgálatába állt; a tételes jognak való feltétlen engedelmisség tette kiszolgáltatottá, védtelenné a jogászokat a náciizmussal szemben.

Bauer kortársai rövid kitérő után visszatértek a jogpozitivizmushoz, elvetették a természetjogi koncepciót. Ők ugyanis közről megtapasztalták, hogy a náci jogfelfogás is harcot hirdetett „az idegen római jogból átáramlott és az ősi német jogelvekkel szemben álló, a népi jogot lélektelen formalizmussá, jogtechnikai rutinná degradáló, elfajzott pozitívjogi felfogás ellen”.¹¹³ A náci államjogászok számára ugyan a pozitívizmus a liberális jogtannal volt egyenlő. De ahogy Bauer, ők is azt hirdették: a németek akkor tévesztettek utat, amikor az ősi északi-germán jogot felváltották az állam alkotta cizellált, formalizált, lélektelen római joggal. „Ha egy rómainak megkérdezték, mi a jog, felütötte a törvénykönyvet. A germán nem hivatkozhatott az államhatalom által felállított szabályhoz, neki lelkiismeretét kellett megkérdeznie.”¹¹⁴ A náci ehhez a joghoz, az északi népek ősi jogához visszatérést hirdették meg: „A jog nem földi dolog, amit emberi törvényekből megtapasztalhatunk, a jog az élet örök rendje, az erkölcsi törvény, amely ott van a csillagokban és a keblünkben. Ez a magasabb jog a germán lelkiismeret, amely áthatja a közösség életét és kötelező zsinórmértékként szolgál az egyén számára.” A magasabb instancia tehát a lelkiismeret, amely természetesen fajilag determinált. „A jog mindig fajhoz kötött, faj nélkül nem kezelhető, nem érthető.”¹¹⁵ Összefoglalva: a nemzeti-

szocialista jogelmélet is természetjogi alapon állt: elvetette „az idegen római jogból átáramlott és az ősi német jogelvekkel szemben álló, a népi jogot lélektelen formalizmussá, jogtechnikai rutinná degradáló, elfajzott pozitívjogi felfogást”.¹¹⁶ „A nemzetiszocializmus az eltemetett német népi jog forradalma a lélektelen jurátus-joggal szemben” – hirdette büszkén Hans Frank, Hitler minisztere.¹¹⁷

A kortársak azonban nem csak a rossz emlékek miatt hagyták el a természetjogot. Hanem azért is, mert küldetését elvégezte: megfosztotta legitimitásától a náci jogrendszert és alapot szolgáltatott a náci törvények szerint legális rémtettek elkövetőinek jogi úton történő felelősségre vonásához. A jogállami szövetségi köztársaságban az 1949-es *Grundgesetz* pozitív joggá transzformálta „a magasabb” jogot. A „törvényes jogtalanság” elkövetőinek felelősségre vonását szolgáló természetjogi igazolást pedig a nemzetközi emberi jog tárgyú szerződések öntötték „tételes jogi” formába: az 1950-ben elfogadott Európai Emberi Jogi Egyezmény kimondja: a *nullum crimen sine lege* elve „nem akadályozza a felelősségre vonásnak olyan cselekmény vagy mulasztás miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselekmény volt” (7. cikk 2.). Hasonló szöveget tartalmaz az ENSZ 1966. évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 15. 2. cikke, azzal az eltéréssel, hogy a politikailag korrektebb „nemzetek közössége által elismert általános jogelveket” említi. Csaknem azonos megfogalmazásban ez a szabály szerepel számos állam alkotmányában. A jogállamban, ahol az emberi jogok tisztelete bírói ellenőrzés alatt áll, nem kell a természetjoghoz fordulni ahhoz, hogy az igazságosság diadalmaskodjon. A törvény és az alapjogok formájában „pozitivizált” természetjog között a jogállamban is előadódhatnak ütközések, annak ellenére, hogy a törvényhozót az igazságosságra törekvés hajtja. „De a konfliktus a jogállamban nem aközött van, hogy mit követel a törvény és mit követel az igazságosság, hanem aközött, hogy mi az, amit egyrésről a törvény még megenged és mit követel másrésről az igazságosság ideája.”¹¹⁸ De ezzel a konfliktussal együtt lehet élni.

¹¹¹ Fritz Bauer: Die ungesühnte Nazi-Justiz. In: Foljanty–Johst 2018. 960.

¹¹² Uo.

¹¹³ Joachim C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Hans Frank. Kopie eines Gewaltmenschen*. Piper, München/Zürich, 1997. 289.

¹¹⁴ Helmut Nicolai: *Die rassengesetzliche Rechtslehre*. Eher, München, 1932. 10.

¹¹⁵ Uo. 26.

¹¹⁶ Fest 1997. 289.

¹¹⁷ Uo. 290. Frank tárca nélküli miniszter volt, majd a megszállt lengyel területek katonai igazgatásának vezetője.

¹¹⁸ Bernhard Schlink: Jurist sein. In: *Erkundungen zu Geschichte, Moral, Recht und Glauben*. Diogenes, Zürich, 2015. 180.

Bauer is azért fordult eredetileg a természetjoghoz, hogy a nemzetiszocialista bűnöket meg lehessen torolni. A hitleristák a weimari alkotmány ellen törtek: ez forradalom volt, jogi értelemben pedig hazaárulás – írta közvetlenül a harmadik birodalom összeomlása előtt. A hazaárulás azonban csak akkor büntetendő, ha sikertelen. Márpedig – állapítja meg józanul – a köztársaság megbuktatása eredményes volt. A náci forradalma győzött: tizenkét évig uralkodtak, és ezalatt a nép többségének támogatását bírták. Rájuk szavaztak, a külföld pedig *de facto* és *de jure* elismerte a harmadik birodalmat – ez tagadhatatlan. A nemzetiszocialista forradalmat ezért az (antinácista) ellenforradalommal kell elsöpörni. Ez forradalmi jog útján valósítható meg, az új jogot pedig forradalmi törvényszékek alkalmazzák visszamenő hatállyal.¹¹⁹ Bauer reménye, hogy ezt a forradalmi jogot az új Németország alkotja majd meg, és ezzel bizonyítja szavahihetőségét, nem teljesült. Ezt a győztesek, a szövetségesek tették meg: ma már egyetértés van abban, hogy a londoni chartában szereplő büntettek közül, amelyekért a náci főbűnösöket Nürnbergben felelősségre vonták, a béke elleni és az emberiség elleni büntetteknek az elkövetéskor nem volt jogi alapja. A németek nem hoztak új, visszamenő hatályú törvényeket. Ugyanakkor a német bíróságok elvértve felhívták Radbruch híressé vált tételét a törvényes jogtalanságról, és erre alapozva vetették el a vádlottak védekezését, hogy amit tettek, azt az elkövetéskor hatályban lévő jog engedte.¹²⁰ Bauer maga is hivatkozott példaképének és mesterének tételére a Remer-ügyben. Pályafutása azon szeletének, melynek célja a náci múlt jogi úton történő feldolgozása, ez a per volt az első jelentős állomása.

VII.

Bauer harca a nemzetiszocialista rémtettek feltárására és a német jogállam alapjainak lerakására ugyanis nem Eichmann kézre kerítésével és nem az Auschwitz-perrel kezdődött, hanem a náci rezsimmel szemben állók „integritásának jogi úton való helyreállításával”.¹²¹ Az 1950-

¹¹⁹ Fritz Bauer: Die Abrechnung mit den Kriegsverbrechern. In: Foljanty-Johst 2018. (Eredeti megjelenés: *Sozialistische Tribüne*, 1. évf. 1945. február. 11–13.)

¹²⁰ A radbruch-i formula lényege, hogy a tételes jog érvényét veszti, ha az igazságosság eszméjével elviselhetetlen mértékben kerül ellentétbe.

¹²¹ Einleitung der Herausgeber. Motive im Denken und Handeln Fritz Bauers. In: Perels-Wojak 1998. 15.

es évek legelején a „kísértetként visszatérő nácizmus egyik vezéralakja”,¹²² a később betiltott Szocialista Birodalmi Párt (*Sozialistische Reichspartei*) képviselőjelöltje, Otto Ernst Remer kortesbeszédében hazaárulónak minősítette a Hitler elleni sikertelen 1944. július 20-i összeesküvés résztvevőit. A rágalmazás és kegyeletsértés miatt indított perben az akkor braunschweigi főügyész, Bauer képviselte a vádat.¹²³ A per valójában nem Remerről szólt, sokkal inkább arra adhatott lehetőséget, hogy az összeomlás után eszmélő és irányt vesztett német népnek követendő viselkedési mintát mutasson. Ehhez példaképekre, hősökre volt szükség, és a július 20-i merényletben részt vevők erre alkalmasnak tűntek.¹²⁴

Remer elítélése ezt a pedagógiai funkciót önmagában még nem töltötte volna be,¹²⁵ ehhez kellett a meggyőző ítéleti indokolás. Ehhez pedig a vádbeszéd,¹²⁶ amely kimutatta: Hitler volt az áruló és az összeesküvők az igazi németek, a valódi hazafiak, a követendő elődök. Bauer ezért zárszavában először azt igazolta, hogy a merénylek szándéka a *Reich* megmentése volt; ezt jogi, politikai és teológiai érvekkel bizonyította, és az utóbbiak alátámasztására katolikus és evangélikus teológus

¹²² Steinke 2016. 135.

¹²³ Az *Entnazifizierung* akkori állapotára jellemző, hogy Bauer azért döntött amellett, hogy személyesen képviseli a vádat, mert az erre kijelölt beosztottja, egy egykori Sturmabteilung-tizedes, utasítása ellenére csak becsületsértésért és nem rágalmazásért volt hajlandó vádat emelni. Steinke 2016. 127.

¹²⁴ Hogy erre valóban a Hitler elleni összeesküvők voltak-e a legalkalmasabbak, arról lásd Joachim Festnek a történész tárgyilagosságával készített, egyben megindítóan szép ünnepi beszédét: Gedanken zum 20. Juli. Rede in der Paulskirche am 20. Juli. In: Joachim Fest: *Bürgerlichkeit als Lebensform. Späte Essays*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2008. 147–162. Fest az összeesküvés egyik résztvevőjéről, Adam von Trottról írt esszéjét ugyanebben a kötetben így kezdi: „A német ellenállás soha nem kapott méltó helyet a történelemben. A történelem ugyanis hangulata rabja és fura szabályok szerint jár el: csábítják a drámák, a bukás, a nagyság és a fény, a felemelkedés, a rejtély és az örület. A német ellenállást pedig távolról sem jellemezte a nagyság, nem volt rejtélyes és nem volt örült sem.” Lásd Spiel mit hohem Einsatz. Über Adam von Trott. In: Fest 2018: 119.

¹²⁵ Abból a szempontból, hogy a perrel mit kívánt elérni, Remer figurája Bauer számára teljesen mellékes volt. Ezt jelzi, hogy bár megtehetné volna, nem tett indítványt a kiszabandó büntetésre. Lásd Steinke 2016. 151.

¹²⁶ A vádbeszéd szövegére lásd Fritz Bauer: Eine Grenze der Tyrannenmacht. Plädoyer im Remer-Prozeß [1952]. In: Perels-Wojak 1998. 169–179.

szakértőket is felvonultatott.¹²⁷ Bauer hivatkozott a régi német jogra: ez elismerte az ellenállás jogát. Emlékeztetett a *Sachsenspiegel* „büszke” szövegére: a jogtipróval, legyen az, bár a király is, szembe kell szállni; „az ellenálló ilyenkor nem szegi meg hűségesküjét”. De a germán népek joga az ellenállásra, amelynek gyökere az ősi német demokrácia – folytatta Bauer –, még távolabbra, egészen a kora középkorra nyúlik vissza. Eszerint a germán hűséget esküszik, nem engedelmisséget, az uralkodó jogsértése pedig felold az eskü alól. Az engedelmisség, kivált a vak engedelmisség, mindig idegen volt a germánoktól, ahogy mondták: az a rabszolgát köti. A zsidó re-emigráns Bauer stratégiája világos: igazolni, hogy a *Hitlerei* a valódi németiség tagadása, az azzal való szembeszállás pedig az igazi németiségből adódó erkölcsi parancs volt. Ennek demonstrálására megfelelőnek tunk a merénylők, kivált Bauer egykori iskolatársa, Claus Schenk Graf von Stauffenberg: ősgermán, arisztokrata, a lovagiasság megtestesítője, és mindezek mellett éveken át hű a Führerhez.¹²⁸ A tárgyalóteremben pedig azt kellett felmutatni, hogy az összeesküvők az ősi germán jognak megfelelően cselekedtek, patrióták voltak, követték a keresztény etika parancsát és birtokában voltak a német kultúra szentesítette érényeknek.

Az ellenállás jogát igazolandó Bauer Schillert is felidézte¹²⁹: „Ha nem kap igazat az elnyomott, [...] s ha nem maradt többé más eszköze, végsőnek még kezén maradt a kard. Legfőbb javunkat van jogunk erőszak ellen megvédeni.” Schiller azonban nemcsak az ellenállás jogát fogal-

¹²⁷ A birodalom megmentésére irányuló szándékkal Bauer azt igazolta, hogy a merénylők nem követhették el a *Landesverrat* büntetést, amely – a német Btk. 1944-ben hatályban volt szövege szerint – abban az esetben valósul meg, ha az elkövető a birodalom érdekei veszélyeztetésének szándékával, illetve azzal a szándékkal valósítja meg a tényállást, hogy súlyos hátrányt okozzon a birodalomnak (lásd a német Btk. akkor hatályos 88. és 91. §§).

¹²⁸ Steinke 2016. 143.

¹²⁹ Bauer írásaiban rendre idézi a német irodalom nagyjait, Goethét, Hölderlint, Theodor Stormot, ritkábban Heinét. De a kedvence Schiller, akinek verseit és drámaikat, *A haramiákat*, a *Wallenstein táborát*, de leginkább a *Tell Vilmost* gyakorta idézi állításai igazolására vagy illusztrálására. Bauer munkáin végigvonul a reflektálatlan engedelmisség elutasítása, így a *Tell Vilmosra* hivatkozás magától értetődő. De nem kizárt, hogy a *Tell* azért is állt közel szívéhez, mert az „új keletű, zsidókkal szembeni ellenszenvből adódó neurotikus asszociációval IV. Frigyes Vilmos porosz király a darabot azzal utasította el, hogy zsidóknak és felforgatóknak való”. Lásd Aly Götz: *Why the Germans? Why the Jews?* Metropolitan Books, Henry Holt and Company, New York, 2011. 32.

mazza meg, hanem a forrását is: „A zsarnokságnak is van ám határa / Ha nem kap igaza az elnyomott / Ha terhe túrhetetlen, feltekint / Bízván az ég s földi jog helyett / Lehozza onnan égi jogait / Amelyek ott fenn halhatatlanok / S élnek szilárdul, mint a csillagok.”¹³⁰ Ez a természetjog lényege. Bauer, a földi törvénynél magasabb érték, a természetjog hirdetője, itt akár meg is állhatna. De figyelemmel van a közegre, tisztában van azzal, hogy a jogpozitivistá bíróságot akkor győzi meg, ha téziséit „földi joggal” is képes igazolni. Ezért hivatkozik a szövetségi legfelső bíróság egyik polgári ügyben kifejtett tételére, amely csaknem szó szerint egyezik azzal, amit Radbruch *Törvényi jogtalanság – törvényfeletti jog* című tanulmányában megfogalmazott: „A törvény ott veszti érvényét, ahol ellentétbe kerül a nemzetközi jog vagy a természetjog általánosan elismert szabályaival; ahol a pozitív jog és az igazságosság ellentéte olyan elviselhetetlen mértékű, hogy a törvénynek az igazságosság elől meg kell hátrálnia. Ha az egyenlőség alapelvét a törvényalkotó kifejezetten elutasítja, akkor a törvény elveszti jogi természetét, egyáltalán megszűnik jognak lenni. Ebből a következtetés: az *Unrechtsstaat* ezért »hazaárulás-képtelen« (*ist überhaupt nicht hochverrattsfähig*). A bírói ítélet is »földi jog«, ám az érvelés természetjogi, ezért Bauer szükségesnek érzi, hogy az általa ostromozott jogpozitivismus hűvös racionalitásával, már-már szőrszálhasogató formalizmus-sal az *akkor érvényes jogszabályok* alapján bizonyítsa a továbbiakban, hogy a hitleri állam létrejöttéhez vezető jogi aktusok semmisek voltak. A hitleri rendszer alkotmánysejtés útján született, márpedig a hazaárulás büntette elkövetésének előfeltétele a legális alkotmány – állítja a főügyész.”¹³¹ Utal az úgynevezett felhatalmazó törvény (*Ermächtigungsgesetz*) elfogadásának törvénysértő körülményeire, bizonyítja, hogy a korabeli jog megsértésével egyesítették az államelnöki és a kancellári tisztséget, és emlékeztet arra, hogy weimari köztársaságra tett eskü alóli feloldás sohasem történt meg. Így a hivatalnokok és a hadsereg tagjai két egymással szemben álló autoritásnak tartoztak volna hűséggel – az ilyen eskü pedig érvénytelen, az érvénytelen esküt pedig nem lehet megszegni. Így jut el Bauer a konklúzióhoz, amit a természetjogi érvelés alapján már levont: a náci államot nem lehetett elárulni. Egy jogilag nem létező állam fogalmilag *hochverrattsunfähig*.

¹³⁰ Friedrich Schiller: *Tell Vilmos*, Harsányi Vilmos fordítása. Bauer 1952. 179.

¹³¹ A vádbeszéd okfejtése részben követi Gustav Radbruch levezetését. Lásd Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergresetzliches Recht* (1946). In: Gustav Radbruch: *Rechtsphilosophie*. Hrsg. Erik Wolf – Hans-Peter Schneider. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart, 1973. 341–343.

Az a metodika, amellyel Bauer a náci állam „jogi érvénytelenségének” megállapításához eljut, a technikai racionalitás, a „ha X, akkor Y”, gondolati műveletek sorozata, valójában nem a jogpozitivizmus jellemzője, hanem az a módszer, amely a jogászai tevékenység immansens sajátja. Ezért magyarázatra szorul, hogy Bauer vajon miért ostorozza élete végéig a jogpozitivizmust. Miért gondolja, hogy a jogászok pozitivisták szemléletükkel járultak hozzá a nácik uralomra jutásához és azután a rémtetteikhez a harmadik birodalomban? Miért sugallják írásai azt, hogy a természetjog nemcsak a náci bűnök, a „törvényi jogtalanság” megtorlását igazolja, de jogállami körülmények között sem térhet vissza a jogalkalmazás pozitívizmushoz? Azt ugyan hajlandó elfogadni, hogy a harmadik birodalom bírái nem voltak sem nem jobbak, sem nem rosszabbak, mint más németek. De – teszi hozzá – az azért különbség, hogy valaki mélyépítésként, fogásként vagy kesztyűkészítésként tette a dolgát a náci jogtipró rezsimben vagy olyasvalakiként, aki a jognak és az igazságnak kötelezte el magát. Igaz, Bauer is elismeri, hogy Weimar bukásával, a náci hatalomátvétellel a bírói kar végleg elveszett. Tagjai tehettek bármit, csak rossz döntést hozhattak. Volt, aki nemzetiszocialista meggyőződésből ítélkezett, eltiporta a jogot, miközben őszintén azt gondolta, hogy jogot szolgáltat. Akadt, aki tisztában volt a rendszer pokoli természetével, a pozitív jog embertelenségével, és megkísérelhette a jog jelmezébe bújtatott jogtalanságot mindenféle ügyeskedéssel kijátszani. Azzal próbálhatta nyugtatni lelkiismeretét, hogy a helyén maradva, elhárította a legrosszabbat. De ezzel hivatása alapszabályát szegte meg: azt, hogy a bíró a törvényhez tartja magát. És a tapasztalat azt igazolta – így Bauer –, hogy a végeredmény csaknem ugyanaz volt: a legrosszabbat nem lehetett elhárítani.¹³² Amikor a törvények, az igazságszolgáltatás egész intézményrendszere a jogtalanságot szolgálják, akkor a bírónak már nincs esélye. A harmadik birodalom bírása több-kevesebb tisztességgel kitarthatott őrhelyén. Személyes integritását ezzel talán megóvhatta, de őrhelye elesett. Ahhoz, hogy őrhelyét és ezzel önmagát megmenthesse, hamarabb kellett volna eszmélnie.¹³³

A weimari köztársaság bíráinak még volt esélyük a katasztrófa elhárítására, de Bauer szerint ehelyett siettették a köztársaság bukását. Bauer a kudarcot és a nácizmus hatalomra jutását a történelmileg de-

terminált német *Untertan*-mentalitásban a tekintélyeknek való szolgálai engedelmességben látta és a jogpozitivizmust ennek megjelenési formájának tekintette. Azt állította, hogy a bírák törvényfetisizmusa segítette elő a nácik győzelmét és szilárdította meg hatalmukat 1933 után. De a jogpozitivizmus szerepének megítélésében tévedett. A császárság és a weimari köztársaság idején hirdetett jogpozitivizmus nem olyan ideológia volt, amely a parancsok követésére és végrehajtására hívott fel. Ellenkezőleg, „a jog feldolgozásának és alkalmazásának olyan, a formalizmus, liberalizmus és racionalitás által jellemzett módszere volt, amellyel a bíró a kaotikus és irracionális nemzetiszocialista jogtól némileg elzárkózhatott és megkísérelhette megőrizni személyes integritását”.¹³⁴ Bauer példái a weimari időkből is azt igazolják, hogy a bírák nem a jog szolgálai követésével ásták alá a köztársaságot. Hanem azzal, hogy ott, ahol a jog engedte a mérlegelést, autoriter, elitista, antidemokratikus mentalitásukkal, császárság kori konzervatív meggyőződésükkel összhangban hozták döntéseiket. Gyűlölték a „hazátlanok, istentelenek teremtette zsidó köztársaságot”, a demokráciát, amelyet – úgy érezték – rájuk erőltettek. A tekintélyt tisztelték, de a köztársaságot nem tartották tiszteletre méltónak, mert toleráns volt, mert nem volt rendpárti, mert nem volt brutális. Ott, ahol a tételes jog alapján ítélték volna másképp is, döntéseikkel a bírák rendre szabotálták a köztársaságot, rombolták tekintélyét. De Bauernek nem volt igaza: a bírák nem azzal segítették hatalomra jutni Hitlert, hogy megszállottan követték „a jog az jog, a parancs az parancs” elvét, nem azzal, hogy bálványozták a pozitív jogot, hogy szolgálai tartották magukat a törvény betűjéhez. Nem. A katasztrófához azzal járultak hozzá, hogy – maga Bauer írja ezt – „a bírói függetlenség köpönyege alá bújva” kötelező érvényű ítéleteikben fejezték ki a köztársasággal szembeni gyűlöletüket, szisztematikusan rombolva azt.¹³⁵

VIII.

Valójában ő is tudta, hogy nem a jogpozitivizmussal van baj, és ezt röviddel halála előtt elismerte. „Az első német demokrácia alkotmányában lefektetett alapjogok csak stukkóként szolgáltak az állam épületén”

¹³² A példára lásd Fritz Bauer: Die ungesühnte Nazi-Justiz. In: Foljanty-Johst 2018. 954.

¹³³ Schlink 2015.184–185.

¹³⁴ Bernhard Schlink: Kollektivschuld? In: *Vergangenheitsschuld. Beiträge zu einem deutschen Thema*. Diogenes, Zürich, 2007. 17.

¹³⁵ Fritz Bauer: Justiz als Symptom. In: Foljanty-Johst 2018. 1326.

– írta 1967 szeptemberében. Minden az államérdeknek rendeltetett alá, egy sajátos természetjogot ültettek a trónra. A bíróságoknak a jobboldal iránt elfogult, a köztársaság előtti állapotok visszaállítását célzó ítélkezési gyakorlata minden volt, „csak nem a törvények jogpozitivistá értelmzése”.¹³⁶ Nem a jogpozitivizmus volt hát a bűnös, hanem a németekbe évszázadokon át sulykolt alattvaló-mentalitás, amely számára a tekintély egyenlő a brutális hatalommal, amely félelemben tart, de – éppen ezért – lehet tisztelni.

Bauer egész életét arra tette fel, hogy Weimar kudarcra ne ismétlődjön meg. Ugy látta, ennek veszélye a gyenge német demokráciában, a még épülő jogállamban realitás. Tudta, hogy ez csak akkor hárítható el, ha sikerül a németekből kiölni a szolgálai engedelmességet és párját, a gyengékkal, a másokkal szembeni könyörtelenséget, ha a hatalom kiadja a parancsot. Derűlátóan érkezett vissza a száműzetésből. Meggyőződése volt, hogy az új generáció – ha láttatják vele, milyen volt a náci pokol – a szolgaság helyett a szabadságot, a nyers erő helyett a rációt, a türelmet és az empátiát fogja választani. Még fogja érteni Schiller szavait: a német nagysága nem kardja erejében van, hanem szellemében, abban, hogy úrrá lesz önmaga tévhitén, rögeszméin.¹³⁷ Az embertelenség bemutatásához kellett a náci gyilkosok perei. Látatni kellett azt is, hogy volt alternatíva: ezt szolgálta a Remer-per, amelynek valódi szereplője Stauffenberg, a germán hagyomány örököse, aki élete árán fellázadt az önkény ellen. Bauer hitt a determinizmusban, és hitt abban, hogy az emberek javíthatók: a rosszra készítő környezeti tényezők módosíthatók, a személyiség alakítható, neveléssel, pszichoterápiával vagy akár orvosi beavatkozás révén.¹³⁸ Természetesen a fiatalok azok, akik formálhatók, az öregeket, akikbe a családi és iskolai drill beleverte a szolgálalkúséget, akik már minden rezsimre felesküdték, le lehet írni.

Élete végén elfogta a kétség, hogy programja sikerül-e. Mert a projekt elemei meginogtak. Ekkor döbbsent rá, hogy milyen romboló következményekkel járhat szélsőséges determinizmusa és az arra épülő

tettesközpontú kriminálpolitikai víziója. A náci perekről 1961-ben még azt nyilatkozta, hogy a német társadalom nagy része, a fiatalok pedig szinte kivétel nélkül, felismerték, hogy szükség van a nemzetiszocialisták felelősségre vonására. Az Auschwitz-per visszhangja aztán kihozták: a németeknek csak hatvan százaléka hallott egyáltalán a perről, és a lakosság kétharmada úgy vélte: elég volt a náci bűnök üldözéséből. „A perek nevelő hatása minimális” – nyilatkozta Bauer egy izraeli újságnak az ítélet kihirdetése után.¹³⁹ 1969 tavaszán aztán kiszivárgott a hír, hogy készülöben a büntető törvénykönyv módosítása. Ártalmatlannak látszó kis változtatásról volt szó, de hatásaként a náci gyilkosok nagy többsége fellélegezhet: büntetteik elévültek.¹⁴⁰ A főügyészről szóló dokumentumfilmben¹⁴¹ a barát, Thomas Harlan azt állítja, hogy Bauert a minisztériumi bürokraták, egykori náci jogászok ravaszul kiagyalt törvénymódosítása ölte meg. Csalódott a fiatalokban: 68 eszméivel rokonszenvezett, kereste a kapcsolatot az új generációval, sokat járt közéjük. De amikor az apák elszámoltatása erőszakba csapott át, megrettent. Súlyos stratégiai hibának tartotta, hogy a lázadók úgy akarják kikényszeríteni a változást, „hogy a társadalmat megtanítják rettegni”.¹⁴² Szűkebb környezetében is elárulták: az Auschwitz-per ifjú ügyészeinek egyike kilépett a szervezetből, és átállt. Ettől kezdve – rendes ellenszolgáltatás fejében – a náci gyilkosok védelmét látta el, mindazzal a tudással felvértezve, amit Bauer mellett szerzett.¹⁴³ Bauer kapcsolatát legközelebbi barátjához, a nála negyedszázaddal fiatalabb Thomas Harlanhoz is egyre több feszültség terhelte.

Bauer hatvanöt évesen halt meg, csalódottan, magányosan és furcsa körülmények között. Elterjedt a hír, hogy öngyilkos lett, egy nemrégiben készült szakvélemény alapján pedig ismét felmerült a gyanú, hogy mások végeztek vele. A hivatalos igazságügyi vélemény a halál okaként szívelégtelenséget állapított meg. „Aki ismerte, tudta, hogy belül lángol, és a láng felemésztette” – írta egyik tisztelője.¹⁴⁴ Talán az önmarcangoló képzet, hogy Weimar után az új köztársaságot sem sikerül megmenteni, ez vette el erejét. Tévedett. Az Auschwitz-perrel új korszak vette kezdetét. „A kilencszázhusz oldalas ítéletben leírtakat

¹³⁶ Fritz Bauer: Scham bei der Lektüre. Richter zerstörten die Demokratie. Uo. 2227.

¹³⁷ Schiller befejezetlenül maradt versét, amelynek nem adott címet, utóbb „Deutsche Grösse” címmel közzétette: „Das ist nicht des Deutschen Grösse / Obzusiegen mit dem Schwert / In das Geisterreich zu dringen / Männlich mit dem Wahn zu ringen / Das ist seines Eifers wert.”

¹³⁸ Foljanty-Johst 2018. 63.

¹³⁹ Steinke 2016. 254.

¹⁴⁰ A módosítás háttéréről és részleteiről lásd Renz 2015. 175–181.

¹⁴¹ Fritz Bauer – Tod auf Raten (2010, rendező: Ilona Zioks).

¹⁴² Steinke 2016. 265.

¹⁴³ Idézi uo. 252–253.

¹⁴⁴ Uo. 273.

senki sem vonhatja már kétségbe. A fiatal szövetségi köztársaság nyomasztó hallgatása itt ér véget, és jönnek a mozgalmas 60-as évek” – írja ötven évvel a tárgyalás megkezdése után Bauer pályájának krónikása.¹⁴⁵ 1995-ben a frankfurti Goethe Egyetemen létrehozták a róla elnevezett intézetet, itt dolgozzák fel a holokauszt történetét és kutatják hatásait. Egy évtizeddel Bauer halála után a Bundestag úgy határozott: a gyilkosság sohasem évül el. Bauer jogi álláspontját a terrorista állami erőszakszervezet keretében elkövetett bűntettek megítéléséről, amelyet az Auschwitz-per bírái elvetettek, az 1990-es évek közepétől követi a német igazságszolgáltatás. A bíróságok kimondják, hogy az „íróasztal-gyilkosok” ugyanúgy *tettesként* felelnek, mint a végrehajtók és nem pusztán bűnsegédként. 2011-ben John Demjanjuk ügyében a müncheni bíróság leszögezte: aki a táborokban szolgált, tudta, hogy egy megsemmisítő gépezet része, és felel minden ott elkövetett gyilkosságért. 2015-ben ennek a jogelvnek alapján ítélték el bűnsegédként Oscar Gröning SS-szakaszvezetőt, aki rámpaszolgálatot teljesített Auschwitzban, háromszázezer magyar zsidó meggyilkolásáért. Az ítéleteket a fiúk mondták ki és az ő fiaik.

¹⁴⁵ Ronen Steinke: Fritz Bauer – ein deutscher Held. *Süddeutsche Zeitung*, 2013. december 20. <https://www.sueddeutsche.de/politik/jahre-frankfurter-auschwitz-prozess-fritz-bauer-ein-deutscher-held-1.1848015>.

ELÍTÉLVE ÉS FELOLDOZVA

Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről

I.

Lehet-e hitelesen Auschwitzról beszélni? Tény, hogy megkísérelték, túlélők és „kívülállók” egyaránt.¹ Mert beszélni kell: „Csak ha találunk szavakat, akkor lesz haszna a megemlékezésnek, csak így tehetjük Auschwitz átkát áldássá.” Ezt üzenté Walter Homolka rabbi az Auschwitzba látogató keresztény, muzulmán és zsidó diákok csoportjának.² Igen, Auschwitzról beszélni kell, mert hívják bár pokolnak, a táborban gyilkolókat pedig démonoknak, Auschwitz valóság volt. Német koncentrációs tábor Európában a 20. század közepén.³ De hogy a szavak igazak-e, nos, efelett lehetnek kétségeink: „Most látjuk először, hogy a nyelv képtelen a szégyen leírására” – erre jutott „az auschwitzi tettesek és áldozatok lexikonját” összeállító Ernst Klee a munka lezárásakor.⁴ De nem csak a nyelv bénult. A harmadik birodalom és benne

¹ Amikor Remarque *Szikrányi élet* című regénye végre megjelent a Német Szövetségi Köztársaságban, a sajtóban voltak, akik úgy értékelték, hogy „egy olyan, aki nem volt ott, ír azok számára, akik nem voltak ott”. Ben Ephraim – maga is egykori fogoly – viszont úgy vélte: Remarque éppen azért tudta valósan érzékeltetni a koncentrációs táborok világát, mert nem volt ott, és a hiteles leíráshoz kell a távolság. „A mi perspektívánkat, azokét, akik »bent voltunk« – ezt igazolják az eddig megjelent beszámolók a táborokról –, még torzítja a személyes élmény. Tilman Westphalen: Die Würde des Menschen ist unantastbar. Utószó. In: Erich Maria Remarque: *Der Funke Leben*. Kiepenhauer & Witsch, Köln, 2000. 394–395.

² Ekkehard Rüger: Holocaust Gedenktage: „Nur wenn wir Worte finden, ist unser Gedenken nicht nutzlos.” https://www.wz.de/nrw/besuch-in-auschwitz-nur-wenn-wir-worte-finden-ist-gedenken-nicht-nutzlos_aid-35904045.

³ Hermann Langbein: *People in Auschwitz*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 2004. 3.

⁴ Stefan Berkholz: „Unsere Sprache hat keine Worte” – Ernst Klees Lexikon zu Auschwitz. <https://www.tagesspiegel.de/kultur/unsere-sprache-hat-keine-worte-ernst-klees-lexikon-zu-auschwitz/9364080.html>.

Auschwitz „ellenszegül mindenféle értelmezési rendszernek, amellyel a történetfilozófia-és tudomány az emberiség útját mind ez ideig magyarázta”. Ha a Hitler-jelenségben volt egyáltalán valami logika, úgy az összeomlása volt. Az „ezeréves birodalom” bukása tette nyilvánvalóvá történelmi észszerűtlenségét, és mint tény illeszkedett így a szokásos értelmezési sémába.”⁵

De ha a nyelv ennyire esetlen, ha a történettudomány ennyire tehetetlen, mi az esélye az igazságszolgáltatásnak, amely lényege szerint valóságot redukáló eljárás? Mert a „büntetőper az élet drámáját paragrafusok megsértésévé absztrahálja”.⁶ Ha pedig a felfogható realitást is egyszerűsíti (és ezzel torzítja), miképp tudja rekonstruálni azt, amit a nyelv képtelen hitelesen visszaadni, és aminek megragadására a történettudomány hagyományos eszköztára alkalmatlan? Márpedig az igazságtételi perekben a kontextus – a történelmi keret, a társadalom-politikai környezet – vizsgálata elkerülhetetlen. A kontextus emeli ugyanis a „köztörvényes” büntettet a nemzetek közösségét támadó *crimina* körébe. Ettől lesz a gyilkos *hostis generis humani*, akit időkorlát nélkül bárki, bárhol megbüntethet.⁷

⁵ Carl Amery: *Hitler als Vorläufer. Auschwitz-der Beginn des 21. Jahrhunderts*. Luchterhand, München, 1998. 9–10.

⁶ Jörg Friedrich: Vorwort. In: *U6: Das Urteil von Nürnberg 1946*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1996, 4.

⁷ A kontextus vizsgálatát ma már a nemzetközi „tétéles jog” írja elő a bíróság számára: az állandó nemzetközi bíróság (ICC) alapokmánya (1998) például az emberiség elleni bűntettek körébe azokat a rémtetteket sorolja, amelyeket „a polgári lakosság ellen intézett széles körű és szisztematikus támadás részeként (kiemelés B. K.) követnek el. (7. cikk 1.) A 8. cikk szerint a Statútum alkalmazása szempontjából háborús bűntettek különösen azok, amelyeket valamely térvagy politikai irányzat (*policy*) keretében, illetve folyományaként követnek el vagy ha illeszkednek a széles körben elkövetett bűntettek sorába. A Statútum idézett 7. és 8. cikkei joghatósági szabályok, de az emberiség elleni és háborús bűntettek lényegét ragadják meg: A fegyveres konfliktus idején elkövetett emberölés azzal lesz emberiség elleni bűntett, hogy a polgári lakosság ellen irányuló széles kiterjedésű, szisztematikus támadás keretében, illetve állami politika részeként követik el. Ahhoz pedig, hogy egy nem nemzetközi fegyveres konfliktus „kiváltsa” a nemzetközi humanitárius jog alkalmazását és ezzel egy ölési cselekmény emberiség elleni bűntettként legyen értékelhető, a kormányellenes fegyveres erőknél bizonyos szervezethez és hatalommal kell bírniuk, amelynek következtében az ország egy területe felett ellenőrzést gyakorolnak és folyamatos, összehangolt harci tevékenységet fejtenek ki. Lásd A háború áldozatainak védelmére vonatkozó 1977. évi II. Kiegészítő Jegyzőkönyv (kihirdette az 1989. évi 20. sz. törvényerejű rendelet) 1. cikk 1. pontját. Lásd még az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Kor-

Am van igazság abban is, hogy a történelmi tények vizsgálata és rögzítése veszélyeztetheti a büntető igazságszolgáltatást alapvető funkciójának teljesítésében: a személyes felelősség megállapításában és az ahhoz igazodó, arányos büntetés kimérésében.⁸ A kockázatot azonban vállalni kell. Mert a népiptás nem azonos a több emberen elkövetett emberöléssel.⁹ De tény, hogy az igazságszolgáltatás alapvető feladata

bély-ügyben hozott ítéletét, amely arról is tanúskodik, hogy a magyar legfőbb fórumok (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság) bírái mennyire tájékozatlanok voltak a nemzetközi humanitárius jog szabályait illetően. Lásd Korbely v. Hungary. Grand Chamber judgment of 19 September 2008, par. 72–87.

⁸ Damaska a sértettek részvételével összefüggésben állapítja meg, hogy „az áldozatok rettenetes élményeiről szóló narratívák sorozata” (ami a kontextus bemutatására is hivatott) könnyen arra indítja a bírakat, hogy „a vádlottnak nagyobb szerepet tulajdonítsanak, mint amit az atrocitásokban ténylegesen játszott”. Mirjan Damaska: What is the Point of International Criminal Justice? *Chicago-Kent Law Review*, 2008. 334.

⁹ A kifejezetten a náci büntettesek felelősségre vonására életre hívott lengyel Legfelső Nemzeti Bíróság (*Najwyższy Tribunal Narodowy*) előtt folytatott ügyekben például az 1944. decemberében alakult Központi Zsidó Történelmi Bizottság (később a testületet Zsidó Történelmi Intézetre nevezték át) munkatársai: írók, újságírók, történészek adtak szakvéleményt egyebek közt a treblinkai, a plaszóvi és az auschwitzi táborban elkövetett rémtettek, valamint a varsói gettózádás és annak leverése hátteréről a Jürgen Stroop, Amon Göth és Rudolf Höss elleni perekben. A Bizottság alapító igazgatója, Philip Friedman, utóda Yosef Kermish és kiváló munkatársaik közül többen; így Rachel Auerbach, néhány év múlva elhagyták Lengyelországot a továbbélő antiszemitizmus és a kommunisták térnyerése miatt. Lásd Gabriel N. Finder – Alexander V. Prusin: *Justice behind the Iron Curtain. Nazis on Trial in Communist Poland* (University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 2018) „Jews, Poles and Justice” című fejezetét (179–212.). Történészek a rendes bíróságok és nem csak a náci és a velük együttműködők felelősségre vonására felállított legfőbb bírói fórum előtt léptek fel a bűntettek hátterét elemző szakértőkként. A lódzi gettó igazgatását felügyelő Hans Biebow perében például a lódzi kerületi bíróság előtt a történész Artur Eisenbach, a Zsidó Történelmi Intézet archivistája adott elemzést az európai zsidók kiirtását célzó náci tervekről. (Eisenbach, noha 1968-ban az „anticionistas” kampány keretében leváltották az intézet éléről, sors- és tudóstársaitól eltérően még jó ideig Lengyelországban maradt, és csak élete végén vándorolt ki Izraelbe.) A lódzi kerületi bíróság aztán – nyilván nem a történész Eisenbach szakvéleményére alapozva – a bűntett kontextuális elemeinek megállapításánál, legalábbis így visszatekintve, az elvártnál messzebb ment. „Biebow tetteinek forrása – olvashatjuk az ítéletben – a német nép mentalitása, az egoizmus, ahogy az a német irodalomban, tudományban és filozófiában megjelenik. Az egoizmus a német mentalitás gyökere és ez érhető tetten Max Stirner és Friedrich Nietzsche filozófiájában. E hagyományos német

és a kontextus vizsgálata közti feszültség jelen volt valamennyi nevezetes igazságtételi perben. A kivétel talán a háborús főbűnösök pere Nürnbergben: itt maga a kontextus volt a „központi bűntett”, amelyre a többi vádpontot ráfűzték. A londoni chartában felsorolt bűncselekmények közül a támadó háború tervezése, előkészítése, kezdeményezése és az ezekre való szövetkezés (*conspiracy*)¹⁰ volt az „ősbűn”. Ezt jelölték a „béke elleni bűntett” fogalmával, ez volt a nürnbergi törvényszék szerint a „bűnök bűne”, amelyben minden gonosztett összesűrűsödik.¹¹ A kartában szereplő többi deliktum (a háborús és az emberiség elleni bűntettek, valamint a kriminális szervezetben való tagság) az „ok-okozat logikájával kapcsolódott a béke elleni bűntetthez”.¹²

Az Eichmann-perben már ütköztek a büntetőeljárás funkciójáról vallott felfogások. Az ügyész, Gideon Hausner a pert „mindent felölelő eposzként”¹³ vizionálta; rendeltetését abban látta, hogy bemutassa, hová vezet az antiszemitizmus, továbbá hogy képet adjon az európai zsidóság kiirtásáról és igazolja egyedülálló természetét.¹⁴ Ezzel szemben a tárgyalást vezető Landau főbíró nem ment volna túl a büntetőper alapvető funkcióján. Úgy vélte, a vádlott büntetőjogi felelősségéről kell döntést hoznia, és nem hagyhatja el a számára kijelölt terepet. Elismerte, hogy a per számos nyugtalanító kérdést vet fel, és érthető az igény, hogy ezekre választ kapjunk. Ám e kérdések feszegetésére

amoralitás alapozta meg a német imperializmust és Hitler hatalomra kerülését. A hitlerizmus nem egyéb, mint a német mentalitás új formája, ami mindent megsemmisítene, ami nem germán.” Idézi Finder-Prusin 2018. 48.

¹⁰ Az eredeti szándék az volt, hogy a „szövetkezés” bűntettével a német, osztrák és csehszlovák állampolgárok sérelmére a háború kezdete előtt elkövetett rémtettek miatt felelősségre lehessen vonni a náci elkövetőket. Azzal, hogy a *conspiracy* végül a támadó háborúra vonatkoztatva jelent meg a kartában, ez lehetetlenné vált, mert a háború indítására való összeesküvés keretébe ezek a bűntettek nem illeszkedtek. Anette Weinke: *Die Nürnberger Prozesse*. Verlag C. H. Beck, München, 2006. 23.

¹¹ Hannah Arendt írja, hogy „a törvényszék szerint a béke elleni bűncselekmény a nemzetközi bűntettek közül a legsúlyosabb (*supreme international crime*), amennyiben magában foglalja a felhalmozódott összes szörnyűséget”. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Penguin, New York, 1994. 255.

¹² Friedrich 1996. 8.

¹³ Michal Shaked: *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge. Holocaust and Genocide Studies*, 29. évf. 2015. tavasz. 14.

¹⁴ Deborah E. Lipstadt: *The Eichmann Trial*. Schocken Books, New York, 2011. 52–53.

és megválaszolására nincs felhatalmazása, ezt másoknak kell meghagynia.¹⁵

Az 1963-ban indult frankfurti Auschwitz-perben¹⁶ is szembekerült egymással a vád és a bíróság álláspontja az „igazságtételi perek” rendeltetéséről, arról, hogy az eljárásban mire terjedjen ki a bizonyítási eljárás. Az, hogy a frankfurti per „Auschwitz-perként” vonult be a történelembe, annak köszönhető, hogy Fritz Bauer hesseni főügyész kezdeményezésére az országban elszórtan, két-három auschwitz-i hóhér ellen folytatott nyomozásokat egyesítették, és ügyüket egy eljárásban bírálták el. Így lett a frankfurti a német igazságszolgáltatás húszvádoltas „monstre-pere”, hétszáz oldalas vádirattal, amelyet az ügyészség 254 tanú vallomására alapozott, és közel kétszáz tárgyalási nappal.

A tárgyalás kezdetekor a szakértők szinte elképzelhetetlennek tartották, hogy a bíróság képes lesz megbirkózni az ijesztő terjedelmű bizonyítási anyaggal. És a tárgyalás menetében kiderült, hogy ez csak az 1877-ben elfogadott eljárási törvény szabályainak „rugalmas” értelmezésével sikerülhet. A korszak szellemében született törvény, reakcióként a rossz emlékű középkori írásbeli „faggató elvű” perre, amelyben a bíróság a nyilvánosság kizárásával tartott ülésen az inkvizítor által összeállított dosszié alapján hozott ítéletet, a szóbeliség és közvetlenség elvének szigorú követését írta elő: a bíróság a döntését kizárólag a nyilvános tárgyaláson szóban ismer-

¹⁵ Attorney General v. Adolf Eichmann 40/61, az ítélet 1–3. pontjai. Arendt a perről szóló tudósításában érzékelteti fenntartásait Hausner felfogásával szemben, utalva arra, a büntetőperben a vádló feladata az, hogy a vádlott terhére rótt cselekményeket bizonyítsa, nem pedig, hogy egy korszakról képet fessen. Lásd Arendt 1994. 225. Könyve német nyelvű kiadásának előszavában azt írja, hogy „a büntetőper középpontjában a vádlott személye áll, az ő egyéni története. Minden, ami ezen kívül van, így a zsidó nép története a szétszórtságban, az antiszemitizmus, a német és többi nemzet viselkedése vagy a kor, valamint a harmadik birodalom uralmi apparátusának ideológiája, a perben csak háttérként, pusztán olyan körülményekként kaphatnak szerepet, amelyek között a vádlott cselekményeit elkövette. Amivel a vádlott nem került érintkezésbe, azt a perben figyelmen kívül kell hagyni.” Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*. Vorrede. Piper, München, 2011. 54–55.

¹⁶ A dolgozatban az első és legismertebb frankfurti Auschwitz-pert elemzem. Erre 1963 és 1965 között került sor 22 vádlott ellen, akik közül ketten, Neubert és Bischoff betegség miatt kiváltak. Az utóbbi rövidesen elhalálozott, Neubertet pedig a második Auschwitz-perben (1965–1966) vonták felelősségre, két másik vádlottal együtt. Végül 1967 és 1968 között folytatták le a harmadik Auschwitz-pert két fogolyfelügyelővel (*Funktionshäftlinge*) szemben.

tetett és közvetlenül észlelt bizonyítékokra alapíthatta. Figyelemmel a per várható tartamára, a meghallgatandó tanúk és szakértők számára, a bíróság tagjai nyilván képtelenek lettek volna, akár a jegyzőkönyv segítségével is, felidézni, hogy hónapokkal korábban mi hangzott el a tárgyalóteremben. Szerencsére mintegy másfél hónappal a per megkezdése után, még a tanúkihallgatások előtt, a szövetségi legfelső bíróság (BGH) egy másik ügyben határozott arról, hogy a tárgyaláson elhangzottakról készíthető hangfelvétel. Ez a legfelső bíróság szerint kizárólag döntéshozók emlékezetének alátámasztására, technikai segédeszközként vehető figyelembe, akárcsak az előadó bíró készítette vázlatok vagy a gyorsírással készült jegyzőkönyv. A hangfelvétel nem része a bizonyítási anyagnak, nem önálló forrása a megismerésnek – érvelt a legfelső bíróság. Így nem sérül a közvetlenség elve: a bíróság kizárólag a tárgyalás során közvetlenül szerzett ismereteire és benyomásaira alapozva hozza meg ítéletét.¹⁷ A felvételeket, miután teljesítették technikai-segédeszköz-funkciójukat, az ítélethozatal után meg kellett volna semmisíteni. Az áldozatokat képviselő szervezetek és főképp Herrmann Langbein, a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (*International Auschwitz Committee/IAC*) akkori főtitkárának nyomására ez nem történt meg.¹⁸ Fél évszázaddal a per lezárását követően így kerülhetett fel a hanganyag az UNESCO világlemlékezet-listájára.

Bauer, aki beosztottait a háttérből irányította – egykori politikai üldözöttként az emigrációból tért vissza, zsidó volt, a védők ezért tiltakoztak volna, ha személyesen képviseli a vádat –, úgy gondolta, hogy a pernek szociopedagógiai funkciója is van. Be kell mutatnia a nemzetiszocialista terrorállam, a megsemmisítő gépezet működését és az auschwitzi népiirtás hátterét. Meg kell világítania, hogy honnan ered és hova vezet a németek alattvalói mentalitása, a mindenkori hatalomnak való vak engedelmség.¹⁹ Bauer a pert tandrámának szánta:

¹⁷ Mivel a hangfelvételek a bíróság emlékezetét voltak hivatottak megtámogatni, azokat a felektől elzárták. A védelem emiatt jogorvoslattal élt, azzal érvelve, hogy a hozzáférés megtagadása sérti a nyílt, áttekinthető igazságszolgáltatás princípiumát. A szövetségi bíróság (*Bundesgerichtshof-BGH*) a jogorvoslatot elutasította. A szövetségi bíróságnak a hangfelvételre vonatkozó döntéseire lásd Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2018. 53–60.

¹⁸ Werner Renz: *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz. Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“*. CEP Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2015. 126.

¹⁹ A „Mire való az Auschwitz-per?” című rövidke cikkében Bauer, a többes szám első személyt tudatosan használva, azt írta: „Törvényt kell ülnünk magunk felett.

személyesen választotta a helyszínt, kellő méretű színpaddal és tágas nézőtérrel.²⁰ Történész szakértőknek adott megbízást, akik megállapításait az akkori legfejlettebb technikai eszközökkel hatalmas vetítővászonon mutatták be.²¹ Amikor a Suhrkamp kiadótól azzal keresték meg, hogy a peranyag részeit egy készülő színműhöz felhasználhassák, Bauer örömmel tett eleget a kérésnek. (A „tervezett” darabnak, Peter Weiss *A vizsgálat* című oratóriumának ősbemutatójára két hónappal az ítélethirdetés után került sor egy időben tizennégy kelet- és nyugatnémet színpadon.²²) Hofmeyer bíró az ítélet szóbeli indoklásakor utasította el Bauer elképzelését a per rendeltetéséről. „Várható volt – mondta –, hogy a pert megkísérlik majd felhasználni arra, hogy bemutassa a holokauszthoz vezető utat, megvilágítsa az első világháborút követő politikai átalakulást, amely a katasztrófába torkollott. De nem engedtünk a kísértésnek és nem tévedtünk olyan területre, amelyet a jog elzár előlünk. [...] A bíróság kizárólagos feladata, hogy ítéletet mondjon a vádlottak felett, és nem követhet semmilyen egyéb célt.”²³ Landau, akárcsak Hofmeyer ragaszkodása a büntetőper „kon-

[...] A vak engedelmséget, a kényelmes alkalmazkodást a jogtalansághoz végleg száműzni kell, mert létezik az engedetlenség erénye. A perből mindenkinek le kell vonnia a tanulságot, hogy nincs vallás, nincs világnézet, nemzet vagy faj, amelynek joga lenne [...] az embereket felsőbb- és alsóbbrendűek csoportjába sorolni. A náci perek arra hivatottak, hogy kifejezzék az új nemzedék elkötelezettségét minden ember értékének és méltóságának tisztelete mellett.” Lásd Fritz Bauer: *Warum Auschwitz Prozess?* In: Lena Foljanty – David Johst Hg.: *Fritz Bauer. Kleine Schriften (1921–1969)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2018, e-book: 1647–1648.

²⁰ A nemzetközi vásártér dísztermének bérbe vételéről nem sikerült megállapodni, ezért kezdődött a tárgyalás a frankfurti városháza gyűléstermében, majd folytatódott a felújított Gallus-ház (*Bürgerhaus Gallus*) színháztermében, amely a nagyszabású kommunális rendezvények helyszínéül szolgált. Ronen Steinke: *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht*. Piper, München–Berlin, 2004. 195. Színpadiasságában, ami a körítést illeti, a frankfurti per egyébként hasonlított a jeruzsálemire. Abban is, hogy a bírák viszont itt és ott is kerültek minden teatralitást. Az Eichmann-perre lásd Arendt 1994. 4.

²¹ Steinke 2004. 194.

²² Steinke tizenkét németországi „párhuzamos” ősbemutatót említ (195.). A német színházak egy része a felolvasás mellett döntött, akárcsak a Peter Brook irányította Royal Shakespeare Company Londonban. Marita Meyer kommentárja. In: Peter Weiss: *Die Ermittlung*. Suhrkamp, Frankfurt/M., 2016. 265.

²³ Rebecca Wittmann: *Beyond Justice. The Auschwitz Trial*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London, 2005. 210–211.

zervatív”²⁴ felfogásához, érthető. Elvégre a bíró dolga a bizonyítékok alapján annak eldöntése, hogy a vádlott *konkrét cselekménye* ütközik-e a büntető törvénykönyv valamely rendelkezésébe. Eichmann a náci és a náciakkal kollaborálók megbüntetéséről szóló törvény alapján felelt – egyebek közt – „a zsidó nép ellen elkövetett büntettért”, amelynek tényállása egyezett az 1948. évi genocídiummegyezményben írt deliktumával.²⁵ Így a kontextuális elemek vizsgálatát Landau bíró nem kerülhette el, de úgy látta: feladata abban áll, hogy a zsidó nép kiirtásának célzatával elkövetett büntettek közül lokalizálja azokat, amelyek közvetlenül Eichmann személyéhez voltak köthetők, és ehhez tartotta is magát. Mert a bíróságnak tekintélyt – olvashatjuk az ítéletben – éppen az ad, hogy nem lépi át a jog vonta határokat.²⁶

A frankfurti bíróság a cselekmények idején hatályban volt 1871. évi büntető törvénykönyv alapján ítélkezett; a 19. század utolsó harmadának törvényhozói nem számoltak azzal, hogy lesz idő, amikor az üzemszerű, munkamegosztáson alapuló gyilkolás lesz a norma. Hofmeyer bírónak tehát olyan törvényt kellett alkalmaznia, amely abból indult ki, hogy a büntettes a jogkövető többség normáival szembeszegülő deviáns, akinek tette autonóm döntésen alapuló izolált aktus. Ennek megfelelően csak a konkrét cselekményt igazoló tények tartoznak az ügyre (ezeket jelölik a büntető-eljárásjogi tankönyvekben és az ítéletekben releváns tényekként), és a bizonyítás kizárólag ezekre szorítkozhat.

A per funkciójáról vallott felfogásukból adódóan a jeruzsálemi és a frankfurti vádlók számára másodlagos volt a vádlottak személye. Hausner ugyan azzal nyitotta vádbeszédét, hogy hatmillió vádlót képvisel Eichmannal szemben, akik már nem hallathatják hangjukat. De éppen ezzel tette egyértelművé, hogy a per a világnak szól, valamennyi zsidó szenvedéséről és nem annyira arról, hogy Eichmann maga mit tett. Bauer számára az Auschwitz-per vádlottjai végképp érdektelenek voltak. Esetükben ugyanis értelmetlen bármiféle büntetési célról beszélni, még a megtorlásról sem. Hisz miképp egyenlíthetné ki a földi büntetés az auschwitzi népirtást?²⁷ Csak a tanulság, amit a publikum a jövőre

nézve levon, az számít. A tandréma váltott szereposztással is eljátszható, bármelyik vádlott bármikor kicserélhető egy másikra. A bírák szemében viszont mind Jeruzsálemben, mind Frankfurtban kizárólag a törvényben pontosan körülírt magatartás és tanúsítója képezte a per tárgyát. Hofmeyer szemléletesen fogalmazott: „Ez a per »Auschwitz-per« néven híresült el [...], ami viszont a bíróságot illeti, ez a Mulka és társai ellen folytatott eljárás.”²⁸ De a valóság nem hagyta magát a végletekig torzítani. A bíróság bizonyítási kísérlettel egybekötött szemlét tartott Auschwitzban. A helyszínen a vádlottak által elkövetett *konkrét büntettek* körülményeit kívánták ellenőrizni, a bizonyítási kísérletekkel pedig verifikálni a tanúk által mondottakat: láthatta-hallhatta-e a tanú egy bizonyos helyről a vádlottat vagy valamelyik fogolytársát, ahogy azt vallomásában állította.²⁹ Látszólag paradox módon az egyes vádlottak konkrét cselekvéseit bizonyítani hivatott szemle éppen azt igazolta, hogy Auschwitz nem izolált, egyedi emberölések helyszíne volt, hanem az összehangolt, munkamegosztáson alapuló, nagyzemmi módszerekkel végrehajtott népirtás utolsó állomása.

II.

De Landau és Hofmeyer nem csak azért kívánták a bizonyítást a „törvényi tényállás” vonta keretek között tartani, mert a büntetőper funkcióját illetően „konzervatív” állásponton voltak. Landau, az izraeli legfelső bíróság tagja, tudta, hogy nem véletlenül jelölték ki az Eichmann-per bírójává. Ha máshonnan nem, hát onnan, hogy ehhez módosítani kellett a bíróságokról szóló jogszabályt. Az Eichmann-ügyre a törvény szerint a jeruzsálemi kerületi bíróságnak volt hatásköre, és e bíróság elnöke volt jogosult a tárgyalást vezető bíró kijelölésére. A kerületi bíróságot pedig az a Benjamin Halevi vezette, aki a Kasztner nevében indított rágalmozási pert 1953-ban azzal zárta, hogy Kasztner; mivel tárgyalta Eichmannal, „eladta lelkét az ördögnek”.³⁰ Így lett az ügyben a vádló Kasztnerből és vele együtt a zsidó tanácsok tagjaiból vádlott. Várható volt, hogy Halevi önmagát nevezné ki az Eichmann-ügy bírójá-

²⁴ Wittmann 2005. 210.

²⁵ Az 1950. évi 64. törvény 1. b. pontjában írt büntett megállapításának feltétele, hogy a zsidó nép egészben vagy részben történő kiirtásának célzatával kövessék el. Eichmann bűnösségét ezen felül emberiség és háborús büntetben is megállapította a bíróság. Lásd District Court of Jerusalem, Judgment 40/61.

²⁶ Arendt 1994. 254.

²⁷ Steinke 2004. 155.

²⁸ Wittmann 2005. 211.

²⁹ Renz 2015. 89.

³⁰ A Kasztner-ügy politikai háttéréről és implikációjáról lásd Marouf Hasian Jr.: Collective amnesias: The Rudolph Kastner trial and holocaust consciousness in Israel, 1948–1955. *Southern Journal of Communication*, 69. évf. 2004. 2. sz. 136–156.

jává és az is, hogy a per során szóba hozná a zsidó kollaboráció kérdését. Ezt elkerülendő, módosították a törvényt úgy, hogy a nácik és a nácikkal együttműködőkkel szembeni eljárásokban a legfelső bíróságnak a kerületi bíróságra kihelyezett bírása látta el a tanácsvezetői tiszteket.³¹ Így lett Landau, aki már egy korábbi perben³² is visszafogottan ítélte meg azt a rettenetes erkölcsi dilemmát, amellyel a zsidó funkcionáriusok szembesültek, az Eichmann-ügy elnöklő bírása. Azt nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó tanácsok szerepe szóba kerüljön,³³ de mindent megtett azért, hogy a bizonyítás ne terjedjen túl az Eichmann személyéhez közvetlenül köthető történéseken.³⁴ A tárgyalást végig a perrend szabályainak szigorú megtartásával vezette, visszafogottan, ahogy tette volna bármely más büntetőügyben.³⁵

Frankfurtban Hofmeyer bíró is szűkre vonta a releváns tények körét. „Bármilyen is a háttere, ez egy normál büntetőper – nyilatkozta. A bíróság pedig csak azt vizsgálhatja, hogy a vádlott terhére rótt konkrét büntett alanyi és tárgyi oldalához tartozó ismérvek megvalósultak-e.”³⁶ Szíve szerint ezért a vádlottak ügyeit elkülönítette volna és több párhuzamos eljárásban bírálta volna el. Kétségtelen, hogy az egyvádlottas tárgyalások még inkább elfedték volna az auschwitzi népiirtás természetét: azt, hogy ami a táborban történt, nem „közönséges” emberölések sorozata volt, hanem hullák üzemszerű, munkamegosztáson alapuló tömeges előállítás, az *Endlösung* beteljesítése. Hogy ez így tűnjék fel, személyes érdeke is lehetett Hofmeyernek, mint ahogy mindazoknak, akik a helyszíntől távol, íróasztaluk mögül vettek részt abban a folyamatban, amelynek utolsó állomása volt Auschwitz. „Hol vannak az urak, az igazi bűnösök, akik íróasztaluk mögött ültek és telefonáltak” – fakadt ki a per egyik vádlottja nem minden alap nélkül.³⁷ Ezeknek az „uraknak” állt érdekében a történések parcellázása. „Voltak az igaz-

ságügyi apparátusban befolyásos személyek – emlékezett az ügy vizsgálóbírója –, akik megkíséreltek rávenni, hogy az Auschwitz-komplexumot sok kis eljárásra bontsam szét.”³⁸ Hofmeyerről, akinek tárgyilagos, de az áldozatok iránti empátiától sem mentes tárgyalásvezetését méltatták a per résztvevői³⁹ és utóbb az elemzői, később kiderült, hogy maga is egyike az „íróasztal-tetteseknek”. Az tudott volt, hogy a nemzetiszocialista rezsim alatt is ítélkezett, de csak a közelmúltban derült ki, hogy olyan esetekben is elrendelte a kényszersterilizációt, amikor erre még a szégyenletes „Az öröklött betegségben szenvedő utódok megelőzéséről” szóló, 1933-ban hozott törvény sem kötelezte.⁴⁰

Fritz Bauer éppen a tábor valós jellegét, a halálgyárat kívánta felmutatni, ezért kezdeményezte az országban szétszórta, egy-két auschwitzi gyanúsítottal szemben folyamatban lévő ügyek egyesítését. A vádlottak kiválasztásánál a terhelő bizonyítékok súlya mellett szempont volt az is, hogy a per keresztmetszetét adja a haláltábornak: képviselve legyen minden egység, mutassa be a per az egyes hatásköröket és azt az összehangolt munkamódszert, ahogy a népiirtásba torkolló folyamatot egyik fázisból a következőbe juttatták.⁴¹ Az indítványnak

³⁸ Renz 2018. 37.

³⁹ Ormond, a mellékvádlók képviselőinek egyike „mintaszerű, megfontolt és szuverén tárgyalásvezetéséről” szól. Ormond 2015. 314. Hannah Arendt is azt írja, hogy a tárgyalás Hans Hofmeyer értő és nyugodt irányítása mellett folyt. Arendt 2003. 231.

⁴⁰ https://www.focus.de/wissen/mensch/geschichte/nationalsozialismus/vorsitzender-im-auschwitzprozess-forscher-enthueilt-vorzeige-richter-liess-in-der-nazizeit-jugendliche-unfruchtbar-machen_id_10591605.html (utolsó letöltés: 2021. március 28.). Hofmeyer megítélésére lásd Révész Sándor írását https://hvg.hu/360/20210130_Revesz_Sandor_ProEn_es_KontraEn. Matias Ristic, aki felkutatta Hofmeyernek a náci érában hozott ítéleteit, azt is igazolta, hogy a háború utáni ténykedése sem ad okot arra a következtetésre, hogy „mintajogász” lett volna, noha a frankfurti per után annak kiáltották ki. Lásd Matias Ristic: *Hans Hofmeyer. Widersprüche eines Richters „von Format” oder: ein Blick auf den Auschwitz-Prozess-Vorsitzenden im Lichte bislang unberücksichtigter Rechtsprechung. Kritische Justiz*, 2020. 1. sz. 98–113.

⁴¹ A tábor szerkezetének teljes bemutatása nem sikerülhetett, mert csak azokat lehetett vád alá helyezni, akik ellen az ügyészség elegendő meggyőző bizonyítékot tudott beszerezni. Így állt elő az a helyzet, hogy a politikai részlegről – az egységet lágergestapóként is jelölték – négy fő is szerepelt a vádlottak között, míg voltak szekciók, amelyek egyáltalán nem voltak képviselve. A lengyel túlélők tiltakoztak az ellen, hogy az SS-személyzet mellett a kápók ellen is vádat emeljenek. Közülük végül egyedül Emil Bednarek blokkfelelős – ő politikai internáltként került Auschwitzba – került fel a vádlottak listájára. Renz 2018. 35.

³¹ Landau kinevezésének előzményeire és okaira lásd Shaked 2015. 3–7.

³² Hirsch Barenblatt v. Attorney General. A legfelső bíróság mint büntető fellebbviteli bíróság 1964. május 22-én hozott ítélete.

³³ Arendt 1994. 116–120.

³⁴ Landau az ítéletben sem tett említést Kasztneréről és a magyar zsidó vezetésről. Shaked 2015. 5.

³⁵ Uo. 14.

³⁶ Devin Pendas: *Der Auschwitz-Prozess. Völkermord vor Gericht*. Siedler Verlag, München, 2013, e-book. 125.

³⁷ Hannah Arendt: *Der Auschwitzprozess in Frankfurt am Main (1963–1965). Einleitung zu Bernd Naumanns Buch*. In: *Uő: Wir Juden. Schriften 1932 bis 1966*. Hg. Marie Luise Knott – Ursula Lodz. Piper, München, 2019: 365.

a szövetségi legfelső bíróság helyt adott, és – Bauer javaslatát elfogadva – a frankfurti tartományi bíróságot jelölte ki az eljárás lefolytatására.⁴²

Frankfurtban a vád nem népiirtás és nem háborús bűntett volt, hanem gyilkosság, ahogy azt a 19. század végére visszanyúló német büntető törvénykönyvben megfogalmazták.⁴³ A gyilkos a társadalom konszenzusán alapuló „ne ölj” tilalmát szegi meg. A norma – ebbe sűrűsödik a társadalom kollektív tudata, a közös meggyőződések és érzések⁴⁴ – a más életének kioltásától való tartózkodás. Durkheim írja, hogy a bűntett e közös tudat elleni támadás; nyugtalanságot vált ki, mert arra figyelmeztet, hogy a kollektív meggyőződést és érzést nem mindenki osztja. A büntetés ezért a jogkövető többséget hivatott megnyugtatni, hogy a bűntett csak anomália: a norma tiszteletének egyetemességét nem érinti. De mi volt a norma a náci Németországban, és mi volt ehhez képest az „anomália”? „Hallottam zsíros, vérszomjas üvöltésüket a gyűléseken – mondja Remarque regényének szereplője. – Az már nem egy párt volt, az maga Németország volt.”⁴⁵ A modern társadalmakban a büntetőjogi igényt az állam érvényesíti. A képlet tiszta: az egyik oldalon az elkövető, aki jogsértésével elszigeteli magát az államtól és a társadalomtól, a másikon pedig az ítélkező állam.⁴⁶ De mit kezdjen a büntetőjog az olyan forгатókönyvvvel, amelyben az állam maga a felbujtó, a bűnrészes?

A németiség „közös tudata” – maradjunk Durkheim terminusainál – a „kollektív hitek és érzések” nem változtak a hitleri birodalom összeomlása után. 1949-ben újnáci párt alakult Sozialistische Reichspartei

⁴² Renz 2015. 55.

⁴³ Ez annyiban pontosításra szorul, hogy éppen a náci időben, 1941-ben módosították a gyilkosságra vonatkozó rendelkezést a nemzetiszocialista jogfelfogás szellemében: nem a cselekményt fogalmazták meg, hanem körülírták, hogy ki a gyilkos (*Mörder ist...*), azt sugallva, hogy létezik a gyilkos mint embertípus. Azóta többször szóba került a gyilkosság újrafogalmazása, de egyelőre maradt a náci időre visszanyúló definíció. Lásd például <https://www.fau.de/2015/06/news/nachgefragt/moerder-ist-wer-eine-diskussion-zur-reform-der-toetungsdelikte/> (utolsó letöltés: 2021. március 29.).

⁴⁴ Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest, 2001. 94.

⁴⁵ Tilman Westphalen idézi az emigráns Gräfenheim szavait a Remarque hagyatékában feltalált, és 1971-ben kiadott *Schatten im Paradies* című regényből. (Magyar nyelvű kiadása: *A paradicsomban is ott a pokol*.) Westphalen 2000. 383.

⁴⁶ Detleg Krauß: *Gift im Strafrecht*. Abschiedsvorlesung, 16. Februar 1999. Reihe „Öffentliche Vorlesungen”, Heft 97. Hans Meyer, Präsident der Humboldt-Universität zu Berlin, 1999. 23.

néven.⁴⁷ Amikor a buchenwaldi láger parancsnokának adjutánsát, Hans Schmidtet az amerikai hadbíróóság halálra ítélte, a Fehér Házba 600 000 német által aláírt beadványt juttattak el. A tiltakozók kegyelmet követeltek Schmidtnak, akit minden, a táborban elkövetett gyilkosságért személyes felelősség terhelt. Néhány héttel a kivégzés előtt négyezren tüntettek mellette Landsbergben, az ítélet végrehajtásának helyszínén. Temetésén ötezren vettek részt, köztük egykori SS bajtársai. Csak a nagyfokú rendőri készség gátolta meg, hogy a gyászünnepe az újnáci párt propagandarendezvényévé alakuljon.⁴⁸ Hans Globke, a zsidókat sújtó törvények egyik kidolgozója, Adenauer kabinetjében államtitkári kinevezést kapott 1953-ban, és a tisztséget tíz éven át töltötte be. A náci párt közép- és felsővezetői, akik koruknál fogva nem vállaltak hivatali, csaknem kivétel nélkül nyugdíjellátásban részesültek. Aki már nem élt, azután özvegye kapta a juttatást. Heydrich, a „prágai hóhér” hátramaradt házastársa sikeresen perelt: 1959-ben a bíróság tábornoki özvegyi nyugdíjat állapított meg részére „harcban elesett férje” után.⁴⁹ Jól járt a hírhedt Volksgericht hírhedt elnökének, a vérbíró Roland Freislernek az özvegye is. Freisler még halálra ítélte a Hitler elleni merénylet résztvevőit, majd egy nappal az után, hogy az utolsó összeesküvőt kivégezték, stílusosan, büntetteinek helyszíne, a népbíróság épülete elleni bombatámadás során pusztult el. Felesége özvegyi nyugdíja mellé 1974-ben jelentős havi juttatást kapott a háború áldozatainak ellátásáról szóló törvény alapján. A hivatal indoklása: ha Freisler életben marad, jelentős bevételhez jutott volna, mert képzettsége szerint minden bizonnyal ügyvédként vagy főtisztviselőként kereste volna kenyerét.⁵⁰ És ha már Freisler: amikor Remarque már említett, haláltáborban játszódó regényét (*Der Funke Leben*) egy svájci céggel kívánta megjelentetni – német kiadóval kezdetben meg sem próbálkozott –, a kézirat leszállítása után a kiadó elállt a szerződéstől. Attól tartottak, hogy nemcsak Remarque regényét, de minden terméküket bojkottálni fogják a német piacon. A könyv végül mégis megjelenhetett Németországban 1952-ben, de az ajánlás nélkül. Az író ugyanis húga, Elfriede Scholz emlékének ajánlotta a regényt –

⁴⁷ A pártot 1952-ben az alkotmánybíróság döntésével betiltották.

⁴⁸ Der letzte Todeskandidat. *ZEITgeschichte*, 2020. 6. sz. Die Nürnberger Prozesse. Schlussstrich oder Strafverfolgung? Der Kampf um die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit. 3.

⁴⁹ Westphalen 2000. 387.

⁵⁰ Uo. 389.

ez a spanyol, francia és az olasz kiadásban egyaránt szerepelt.⁵¹ Elfriede Scholzot a Weisse Rose ellenállócsoporthoz tagjaként Freisler bírót a német haderő bomlasztása és az ellenség támogatása miatt ítélte lefejezésre. Scholz rehabilitációját nem siették el: 1998-ban, negyedszázaddal azután, hogy Freisler özvegye megkapta a háborús áldozatok utáni járulékot, férje ítéletét semmisnek nyilvánították.⁵²

A frankfurti per idején már feloszlatták az újnáci pártot. Tömegdemonstráció sem volt a vádlottak mellett. Nyilvánosan, a tárgyalóteremben már nem lehetett nemzetközi zsidó-összeesküvést emlegetni. Az ügyvédek csak „bizonyos külföldi” vagy „államok feletti körökre” utalgattak, amelyek a „kirakatper” háttérében állnak.⁵³ Henry Ormond, aki mellékvádlóként⁵⁴ az áldozatok egy csoportját képviselte, sem beszélt nyíltan náciokról-újnácikról, csak „bizonyos körökről”, amelyek gyűlöletes támadásainak kedvelt céltáblája volt Fritz Bauer, a vádhatóság vezetője.⁵⁵ Ugyancsak kódolt nyelven üzentek az ügyvédek a bírónak: ne legyenek figyelemmel arra, hogy „külföldön vagy bárhol ró-lunk mit gondolnak”.⁵⁶ Ezzel jelezték, hogy a németek nem akarják a pert, és a vádlottak, mint korábban, most is érezhették a közönség szolidaritását. Amikor a szadista Bogertől (ő volt az, aki különleges kínzóeszközt eszelt ki a foglyok vallatására) a rendőrségi hivatalnok telefonon az iránt érdeklődött, hogy ugye ő az „auschwitz-i Boger”, akkor nem a küszöbön álló büntetőeljárás feletti szorongás fogta el, hanem a büszkeség és az elégedettség: „Mindenki tudta, ki vagyok – mondta –, de igazolódott, hogy mi németek összetartunk, senki sem »árult el«.”⁵⁷ Vádlott-társai között akadt, akit háborús bűnősként ítéltek el szovjet, illetve lengyel bíróság. Voltak, akiket az igazoló tanácsok – ezek feladata volt a közélet megtisztítása a súlyosan kompromittált nemzetiszocialistáktól – SS-múltjuk miatt rövidebb-hosszabb időre internáltak.

⁵¹ Uo. 392.

⁵² <https://www.demokratiegeschichte.de/ein-ungleiches-geschwisterpaar-elfriede-scholz-und-erich-maria-remarque/>.

⁵³ Henry Ormond: Plädoyer im Auschwitz Prozess vom 24. Mai 1965. In: Katharina Rauschenberger – Werner Renz (Unter Mitarbeit von Steven Schindler): *Henry Ormond. Anwalt der Opfer. Plädoyers in NS-Prozessen*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2015. 316–317.

⁵⁴ A *Nebenkläger* megjelölésére a mellékvádló kifejezést használom, követve a Bernd Naumann *Az Auschwitz-per* című munkájának magyar nyelvű kiadásában (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966) szereplő terminust.

⁵⁵ Ormond 2015. 323.

⁵⁶ Arendt 2019. 356.

⁵⁷ Ormond 2015. 251. Lásd még Arendt 2003. 229.

Feltételezhetjük, hogy környezetük tisztában volt a vádlottak múltjával, de legalábbis sejtett valamit. Ám hagyták, hogy éljék az életüket és ők sikeresen beilleszkedtek. Többségük inkább az alsó középosztályhoz tartozott, de így is viszonylag tisztességes polgári egzisztenciát teremtetett magának a háború után mérnökként, vendéglősként, vagy betegápolóként. Az orvosok és a fogorvosok folytatták praxisukat; a gyilkosok közt volt kereskedelmi alkalmazott, főpénztáros és könyvelő. A német átlagtól talán csak az különböztette meg őket, hogy több volt bennük Hitlerből: a húsz vádlott fele Németország 1937-es határain kívül született,⁵⁸ többen közülük hosszabb-rövidebb ideig munkanélküliek voltak, mert a felkészültséget és kitartást igénylő munkakörökben használhatatlannak bizonyultak. Neveltetésük is megfelelt a háború előtti német mintának: többségük befejezte tanulmányait és valamennyien keresztény szellemben nőttek fel. Egyikük, a szadista kápo Bednarek, miután agyonvert egy foglyot, nyomban visszavonult a körletébe, és térdre ereszkedve imádkozott. Amikor végzett, visszatért, és egy másik foglyot kínzott meg.⁵⁹

A tárgyalást övező hangulat, a külsőségek nem azt sugallták, hogy tömeggyilkosok ellen folyik a per. A szünetekben nem volt könnyű megállapítani, hogy ki a szereplő és ki a néző. A vádlottak, a védők és a közönség egymás mellett kortyolgatták kávéjukat a büfében, a ruhatárban is együtt várták ki a sorukat. Itt nem volt üvegkalitka, örök voltak, ők barátságosan köszöntötték a tárgyalásra érkező vádlottakat.⁶⁰ Merthogy többségük szabadlábon védekezett. Kezdetben mindösszesen kilencen várták a tárgyalást letartóztatásban.⁶¹ Igaz, kis halak voltak, nemcsak a civil életben, de a náci hierarchiában is.⁶² A legmagasabb rangú, Richard Baer lágerparancsnok – rendfokozata a Wehrmacht őrnagyának felelt meg – még a tárgyalás előtt meghalt.⁶³ Így

⁵⁸ A Németország 1937-es határain és Ausztrián kívül születettek voltak a külhoni vagy a náci terminológia szerint a „népi németek” (*Volksdeutsche*). Hitler mint Ausztriában született nem számított *Volksdeutschnak*.

⁵⁹ A vádlottak demográfiai és szociológiai jellemzőire lásd Ormond 2015. 246–249.

⁶⁰ Hannah Arendt: *Auschwitz on Trial. In: Responsibility and Judgment*. Edited and with an Introduction by Jerome Kohn. Schocken Books, New York, 2003. 239.

⁶¹ Az eljárás befejezésekor már csak az a két vádlott volt szabadlábon, akiket a bíróság egyébként felmentett. Lásd Renz 2018. 96–99.

⁶² Arendt 2003. 236–237.

⁶³ Baeren kívül egyedül az SS-gyógyszertár vezetője, Mengele munkatársa, Victor Capesius volt főtiszt a vádlottak közül. Lásd Renz 2018. 31.

lett adjutánsából, a századosnak megfelelő SS Hauptsturmführer rangot viselő Robert Mulkából az elsőrendű vádlott: (A nagy halakat – Herrmann Krumei-t és Otto Hunsché, Eichmann közvetlen munkatársait – ugyanabban az időben, ugyanabban a teremben egy másik perben vonták felelősségre.⁶⁴) A „kis halak” igazságtalanságként élték meg, hogy ők ülnek a vádlottak padján, és ennek a per során hangot is adtak. A szadista Kaduk egyenesen áldozatnak tüntette fel magát: „most mi visszük el a balhét mindenért, mert mindig a sorban legutolsót harapja meg a kutya” – mondta.⁶⁵ Panaszának volt némi alapja, és ez – legalábbis kezdetben – kihatott a pert körülvevő légkörre. A közönség is úgy érezte: nem azokat citálták a bíróság elé, akik erre leginkább rászolgáltak. És hogy a szakadék a vádlottak és közöttük nem is olyan mély.

Kaduk kifakadásában volt némi igazság. Nem minden alap nélkül kárhoztatta balszerencsáját, hogy éppen ő akadt fenn az igazságszolgáltatás hálóján. Valóban csak a véletlen hozta, hogy Frankfurtban ő, Mulka és Capesius ültek a vádlottak padján, nem pedig mások. Mert a német igazságtételt valóban az eshetőségességek sorozata jellemezte.⁶⁶ Akinék pechje volt és a fegyverletétel után nyomban azonosították, azt a szövetségesek törvényszékei vonták felelősségre vagy átadták azon államok bíróságainak, ahol a bűntetteket elkövette. Ezek a bíróságok nem fukarkodtak a halálbüntetéssel. Innen tekintve Mulkának, Kaduknak és a többieknek még szerencsájuk is volt. A Német Szövetségi Köztársaságban eltörölték a halálbüntetést 1949-ben; ha a lágerparancsnok Richard Baer megéri az ítélethozatalt, a bíróság legfeljebb húszévi börtönbüntetést szabhatott volna ki rá. A német bírói gyakor-

⁶⁴ A magyarországi deportálások tanúi a Krumei-Hunsche-ügyben léptek fel. Ezzel magyarázható, hogy a nagy „Auschwitz-perben” – noha az eljárás kiterjedt a trianoni határon belüli területről deportált zsidók szelekciójára (lásd Renz 2015: 71.) és a táborparancsnok, Richard Baer elleni vádirat kiemelte szerepét a magyarországi zsidók meggyilkolásában (lásd Renz 2015: 66. és 71.) – az innen elhurcolt túlélők nem szerepeltek.

⁶⁵ Arendt 2019: 366.

⁶⁶ Azt, hogy a véletlen mulott, hogy ki akadt fenn az igazságszolgáltatás hálóján, az ügyészség is méltányolta: amikor Schoberth vádlott ügyében bizonyítékok hiányában felmentésre tett indítványt, azt is kiemelte, hogy a terhére rótt cselekmények viszonylagos csekély súlyúak és hogy megbüntetése igazságtalan lenne, amikor több száz Auschwitzban szolgált SS-különítményes ellen egyáltalán nem indult eljárás. Hermann Langbein: *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation*. Band 2. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1995: 867.

latot ismerve ebből csupán néhány évet töltött volna le. Elődjének, Rudolf Hößnek ez nem adatott meg, őt 1947-ben Lengyelországban ítélték el és akasztották fel. Mulkát, a frankfurti per elsőrendű vádlottját 14 évi börtönre ítélték, három évre rá egészségügyi okból szabadon engedték. Elődeit közvetlenül a háború végeztével leleplezték, Josef Kramert brit katonai bíróság ítéletét követően felakasztották. A francia megszálló bíróság méltányosabb volt: Heinrich Schwarzot, aki Mulka előtt volt a parancsnok adjutánsa, golyó általi halálra ítélte.⁶⁷ Ugyancsak francia bíróság tárgyalta Baer egy másik elődje, Friedrich Hartenstein bűntetteit. Őt a bitótól az óvta meg, hogy kivégzésére várva szívinfarktust kapott. Arthur Liebehenschelt, akit Himmler túlzottan gyengekezűnek minősített, és helyébe Baer ültette, az amerikai hatóságok Lengyelországnak adták ki; a kötél általi halálos ítéletet Krakóban hajtották végre 1948-ban.⁶⁸ Pedig Henry Ormond perbeszédében a vádlottak elvetemültségét Liebehenschel ellenpéldájával érzékeltette: ő tett valamit, hogy a lágerélet borzalmait enyhítse. Lebontatta Boger kínzóeszközét és a büntetőcellákat, megtiltotta, hogy a foglyokat halálos injekciókkal öljék és visszavonta azt az utasítást, hogy az elfogott szökevényeket agyon kell lőni.⁶⁹

A véletlen mulott, hogy a háborút követően Mulka és társai elkerülték a leleplezést. Csak a nyugati zónákban több mint két és fél millió németet vontak igazoló eljárás alá.⁷⁰ Így lett volna mód mindazok – köztük a későbbi frankfurti vádlottak – kiszűrésére, akik még az átlagnál is nagyobb felelősséggel tartoztak a népirtásért. De a bűnösök kölcsönösen igazolták egymást. A közbeszédben elterjedt a „Persil-tanúsítvány” (*Persilschein*) kifejezés, utalva a népszerű mosószer márkára. És idővel a győztesek kénytelenek voltak belátni, hogy a tömeges tisztogatás megbénítja az államapparátust. A hidegháború kezdetével pedig célszerűtlennek vélték az igazoló eljárások folytatását: a „náci-

⁶⁷ A teljes képhez tartozik, hogy mind Kramer, mind Schwarz később feljebb lépett a ranglétrán és parancsnoki kinevezést kapott.

⁶⁸ Hans Christian Jasch – Wolf Kaiser: *Der Holocaust vor deutschen Gerichten. Amnestieren, Verdrängen, Bestrafen*. Reclam, Ditzingen, 2017, e-book. 161.

⁶⁹ Ormond 2015: 294–295.

⁷⁰ A náciatlantásra lásd Lutz Niethammer: *Deutschland danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis*. Herausgegeben von Ulrich Herbert und Dirk von Laak in Zusammenarbeit mit Ulrich Borsdorf, Franz-Josef Brüggemeier, Alexander von Plato, Dorothee Wierling und Michael Zimmermann. Verlag J. H. W. Dietz Nachfolger, Bonn, 1999: 53–58.

lanítást” 1948-ban hivatalosan is lezárták.⁷¹ Mert a büntudattal élő nemzet gyenge szövetséges. Látszólag paradox módon a büntetőeljárások száma attól kezdve zuhant drámai mértékben, amikor a győztes hatalmak 1950-ben feloldották azt a korlátozást, hogy német bíróság csak német állampolgárok vagy állampolgársággal nem rendelkező személyek ellen elkövetett bűntettek felett ítélezhet. 1949-ben az elítélések száma még 1523 volt, ez a 1955-re 21-re zsugorodott. De ennek megvolt az oka: a németeken eluralkodott amnézia amnesztiák sorozatát szülte. A hidegháború beálltával egyre kevesebb tanú jelentkezett Közép- és Kelet-Európából, a „vasfüggöny” felhúzásával gyakorlatilag megszűnt a jogsegélyforgalom a Német Szövetségi Köztársaság és a szovjet blokk országai között.⁷² Akinek sikerült meghúznia magát – sokan álnéven kezdtek új polgári életet –, az az ötvenes években felélégezhetett. A német ügyészségek tervszerűtlenül, szórványosan indítottak eljárást: olyankor, ha a véletlen folytán birtokukba került egy terhelő dokumentum, vagy ha valamely büntetett vaktában belefutott egyik áldozatába. Az első olyan per, amelyet német bíróság zsidó polgárok tömeges legyilkolása miatt folytatott, az ulmi kivégző különítményesek pere (*Ulmer Einsatzgruppen-Prozess*), 1958-ban sem szisztematikus felderítő munka eredményeként indult, hanem azért, mert a későbbi fővádlott híján volt az önkontrollnak és a józan önmérsékletnek. A litván–német határ környékén több mint ötezer zsidó életet követelő mészárlás tette a háború után álnéven vállalta az egyik menekülttábor vezetését. Amikor kiderült, hogy felvételekor hamis adatokat adott meg, és ezért elbocsátották, valódi nevén munkaügyi pert indított. Igazán gyanússá azzal lett, hogy egy nevével ellátott olvasói levélben „zsidóbarátként” tüntette fel magát.⁷³

A véletlen hozta azt is, hogy a későbbi frankfurti vádlottak felkeltették a nyomozók érdeklődését. Egy holokauszt-túlélő Wrocławban 1959 januárjában kimentett néhány feljegyzést az SS- és rendőrbíróság lángokban álló épületéből. A feljegyzés az Auschwitzban agyonlőtt foglyok listáját tartalmazta, rajta aláíróként a parancsnok Rudolf Höß nevével és – ahogy utóbb kiderült – adjutánsa, Robert Mulka iniciáléjával. Egy újságíró közvetítésével a feljegyzés eljutott Fritz Bauerhoz, aki a nemzetiszocialista bűntettek felderítését végző ludwigsburgi központnak továbbította. Mulka sorsát neve és fia római olimpiai sikere

pecsételte meg: a frankfurti ügyészség egyik munkatársa az újságban értesült arról, hogy egy Rolf Mulka nevű versenyző Rómában harmadik helyen végzett vitorlázásban. A viszonylag ritka név indította arra, hogy kutatásba kezdjen, és az olimpiai bronzérmes apja rövidesen le tartóztatásba került.

III.

A büntetés elsődleges címzettje – így gondolta Durkheim – a jogkövető többség. A büntetett, valamint azok, akik a példáját követni hajlamosak, és ezért elrettentendők, csak másodlagos célpontok. (Durkheim megállapítása ma is áll: az elkövető megjavítására tett erőfeszítések és az általános elrettentés hatékonysága igencsak mérsékelt.)⁷⁴ De kik voltak a „becsületes emberek” a harmadik birodalomban, akiknek „kollektív hitét” a büntett elbizonytalanította, akiknek „közös érzelmeit” a büntett felkavarta? Mi volt az a kollektív tudat, amelyre a büntetett támadt abban a Németországban, ahol a többség támogatta a zsidók jogfosztását, és elűzését? „A náci nem a Marsról pottyantak ide, hogy megerősölködjék Németországot. Ezt legfeljebb az gondolhatja, aki 1933 előtt elment innen” – mondja Remarque regényének hőse.⁷⁵ Steinmeier államelnök 2018-ban, Fritz Bauer halálának 50. évfordulóján, hogy mindenki értse, lefordította a metaforát: „A náciizmus [...] a német nép mozgalma volt. Volt a vezér, mert volt egy nép, amely azt akarta, hogy vezessék.”⁷⁶ Kilencmillióan voltak tagjai a Nemzetiszocialista Munkaspártnak, az 1933. évi felhatalmazási törvény után akkora volt a roham, hogy a tagfelvételt négy évre fel kellett függeszteni.⁷⁷

A büntetőjog reagáló jogág: múltbeli eseményt rekonstruál és a történés idején érvényes kritériumokra vetítve ítél. (Az más kérdés, hogy hatása csak a jelenre és jövőre lehet. Ami megtörtént, az megtörtént.) Ez legtisztábban a közismert *nullum crimen sine lege* elvében jelenik meg: mindenki csak azért tehető felelőssé, amit *akkor*, az elkövetés idején a

⁷⁴ Durkheim 2001. 120.

⁷⁵ Wesphalen 2000. 383.

⁷⁶ <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2018/07/180701-Fritz-Bauer-50-Todestag.html?nn=9042428>.

⁷⁷ Gespräch mit Jürgen Falter. Geführt von Christian Staas: *Die Zeit*, 2020. június 25. 15.

⁷¹ Friso Wielenga: *Schatten deutscher Geschichte*. SH Verlag, Greifswald, 1993. 38–39.

⁷² Az ügyszám drámai visszaesésének okaira lásd Jasch–Kaiser 2017. 112–115.

⁷³ Uo. 116.

jog büntetni rendelt.⁷⁸ Ám a bírónak nemcsak az akkor hatályos jogot kell megállapítania. Azt is rekonstruálnia kell, hogy *akkor* mit tudott az elkövető, mit kellett tudnia, mérlegelnie, mit érzett, és minderre figyelemmel: mi volt tőle *akkor elvárható*. Az elkövetéskori helyzetre orientált büntetőjogi szemléletmód szélsőséges, csaknem abszurd példája a 93 éves, a tárgyalóterembe tolókocsiban érkező egykori SS-őr esete. Mivel a büntettek elkövetésekor tizenhét éves volt, ügyét a hamburgi bíróság fiatakorúak tanácsa tárgyalta 2020-ban, és büntetésül két év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. Bűnisméltetés esetén – erre, lássuk be, kicsinyke az esély – a büntetést a fiatakorúak börtönében kell letöltenie.⁷⁹

A frankfurti bíróságnak tehát visszatekintve azt kellett megállapítania, hogy a kilencmillió náci párttag, a sok-sok millió szimpatizáns és „Mitläufer”, opportunista „társutas” Németországában ki támadta a „kollektív tudatot”, röviden: ki volt a deviáns? Vele, az anomália okozójával szemben léphet fel a közösség által ráruházott büntető hatalommal a társadalmi kohézió megőrzése végett a „közös tudat szerve”, az állam. Esetünkben a náci állam, amely a zsidók jogfosztását meghirdette.

Retrospektíve a „deviánsok” egyik csoportját azok teheték ki, akik a zsidók szervezett jogfosztásában, elűzésében, megsemmisítésében semmilyen szerepet nem vállaltak. Ők nem tartoztak még azok közé

⁷⁸ Az alkalmazandó jog megállapítása nem minden esetben egyszerű. A magyar Btk. és sok más ország büntetőjoga szerint az elkövetéskori joggal szemben az elbíráláskor érvényes alkalmazandó, ha az összehatásaiban kedvezőbb az elkövetőre. Ilyenkor esetenként nehéz annak eldöntése, hogy *összességében* melyik törvény eredményez kedvezőbb helyzetet. Még nehezebb a bíró dolga, ha a büntet-hetőség a nemzetközi jogon alapul. A fluid joganyagból – szerződések, nemzetközi szokásjog, az államok által követett gyakorlat – kell megállapítania, hogy évtizedekkel korábban mi volt az elkövetéskor a kötelező jog.

⁷⁹ <https://www.zeit.de/hamburg/2020-07/hamburg-stutthof-prozess-urteil-kz-wachmann-jugendstrafe-bewaehrung-nationalsozialismus/komplettansicht>. Egy másik ügyben a schleswig-holsteini ügyészség emelt vádat 2021-ben a Gdańsk közelében működött stutthofi (mai nevén Sztutowo) tábor parancsnokának titkárnője ellen, aki ebbéli minőségében tízezer fogoly legyilkolásához nyújtott segítséget. Az asszony 18 és 20 éves kora között teljesített szolgálatot a táborban, a német jog szerint ezért az elkövetéskor fiatal felnőttnek minősült. Az ügyben így – akárcsak a tizennyolc év alattiakéban – a fiatakorúak bírósága ítélkezik, és a büntetést a fiatakorúakra vonatkozó szabályok szerint köteles kiszabni. <https://www.ndr.de/nachrichten/schleswig-holstein/Staatsanwaltschaft-Itzehoe-klagt-ehemalige-KZ-Sekretarin-an-konzentrationslager110.html>.

sem, akik csupán „úsztak az árral”.⁸⁰ Nyilván abszurd lett volna, ha őket az újonnan létrejött Szövetségi Köztársaságban felelősségre vonják, mert nem osztották a harmadik birodalomban uralkodó „kollektív meggyőződéseket és érzéseket”. Erre egyébként a hitleri rezsim büntetőjoga alapján sem lett volna mód. Az „elvonulásnak” igenis lehetett szankciója – hivatalvesztés, elbocsátás, foglalkozástól eltiltás –, de törvényileg nem tették kötelezővé a tömeghisztériában részvételt. A magánéletbe visszavonulást a büntetőjog eszközével nem üldözték.⁸¹ Erre szükség sem volt, mert fájdalmasan kevesen tartották magukat az „etiam si omnes – ego non” erkölcsi maximájához.⁸² A világsajtót bejárta a Horst Wessel oktató-hadihajó vízre bocsátásakor készült fotó – az eseményre 1936. június 13-án került sor Hitler jelenlétében. A képen egyetlen ember teszi keresztbe karját, arcán megvetés vagy inkább közöny. Körülötte vagy kétszázan – ki lelkesen, ki még lelke-sebben – lendíti karját a Hitlergrußra.⁸³ Géraldine Schwarz írja, hogy szülővárosában, Mannheimben a közel kilencezer igazolási eljárás alá vont németből mindösszesen százhuszonkettőről állapították meg, hogy „teljességgel tiszta”.⁸⁴

A deviánsok másik csoportját a perbefogott SS-személyzet alkotta, de a per kezdetekor, mielőtt még a borzalmakról a hallgatóság a tanúktól közvetlenül tudomást szerzett, a vádlottak még csak *jelöltek* voltak. A németek többsége támogatta a zsidók jogfosztását, mert haszna volt belőle és üdvözölte kiűzésüket is. De maguk a náci vezetők is érezték, hogy a népiirtás méretei és módja nem találkozna a lakosság rokonszenvével. Himmler egyértelművé tette ezt hírhedt beszédében, amikor 1943 októberében az SS irányítóit és a körzetvezetőket Poz-

⁸⁰ Des personnes „qui marchent avec le courant”. Géraldine Schwarz: *Les Amnésiques*. Flammarion, Libres Champs, 2019. 7.

⁸¹ A „kivonulás” erkölcsi megítélésére és a náci vádlottak védekezésére, hogy morálisan feletle állnak azoknak, akik magánszférájukba visszavonultak, mert ők legalább választottak és tehetek valamit azért, hogy ne történjenek még szörnyűbb dolgok, lásd Hannah Arendt: *Personal Responsibility Under Dictatorship*. In: *Responsibility and Judgment*. Schocken Books, New York, 2003. 34–37.

⁸² „Ha mindnyájan is – én nem. Ezt a Máté evangéliumából való mondatot jegyeztette meg velünk apám – írja Joachim Fest a náciakat elutasító családja történetét megörökítő magával ragadó könyvében. Joachim Fest: *Ich nicht. Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2008. 75.

⁸³ <https://blog.sz-pho.de/aktuelles/sz-photo-ikonen-verweigerung-des-hitler-grusses-1936/>.

⁸⁴ Schwarz 2019. 14.

nanban beavatta az *Endlösung* tervébe: „A zsidó népet teljesen ki kell irtani és erre csak ti vagyok képesek – mondta –, mert a többi nyolcvanmillió derék németnek mindnek megvan a maga tisztességes, remek zsidója. Ezt magunk között ki kell mondani, de ennek ellenére a nyilvánosság előtt erről sohasem fogunk beszélni. Ez történelmünk soha meg nem említett és soha meg nem említendő dicső fejezete.”⁸⁵ Ennek megfelelően a megsemmisítő táborok létét titokban tartották,⁸⁶ a zsidók tömegeit zömében a németektől messze, a külvilágtól elzárt lengyelországi lágerekben gyilkolták le.⁸⁷ Himmler jól sejtette, hogy a népirtás hírére ellenszenvvel fogadná a lakosság, a lágerek hóhéraival együtt. Mert amíg a többi zsidóellenes intézkedésnek „volt némi értelme”, addig Auschwitz maga volt a „bevégzett értelmetlenség”. A gázkamrák senkinek nem hajtottak hasznát, a népirtás demoralizálta a hadsereget.⁸⁸ Azt csak a láger személyzete gondolta vagy szeretne volna elhitetni magával, hogy ugyanúgy hősi harcot vívnak az ezeréves birodalomért, mint mások a keleti fronton. Ha más nem, hát a per meggyőzte a közönséget, hogy a vállap, a rangjelzés, a katonai kifejezések, a hangsúlyozottan peckes tartás, mind-mind csak máz volt. Az auschwitzi Waffen-SS nem katonai elitalakulat volt, ahogy a vádlottak szerették volna elhitetni. Nem, tagjai csak játszották a katonásdít, és közben ócska és gyáva gyilkosok voltak.⁸⁹

Mert a frankfurti per azt is feltárta, hogy – szemben a vádlottak állításával – az SS-legénység, a tábor személyzete nem kockáztatta életét, szabadságát vagy testi épségét, ha nem volt hajlandó a zsidók szervezett legyilkolásában részt venni. A náci büntettek felderítésére felállított ludwigsburgi központi hivatal (*Zentrale Stelle*) kiterjedt vizsgálata során egyetlen olyan esetet sem talált, ahol bárkit is kivégeztek, koncentrációs táborba küldtek vagy SS-bíróság elé állítottak volna, mert nem akart tovább részt venni a mészárlásokban, és áthelyezését

kérte.⁹⁰ De az is kiderült, hogy hivatalosan tilos volt a kínzás és a gyilkolás. Vogel ügyész felidézte Himmler felhívását: „Külön parancs híján tilos a foglyok bántalmazása és likvidálása.”⁹¹ Ezt erősítette meg az egykori SS-tanú: „Hivatalosan még csak kezét sem emelhettünk a foglyokra.” Himmler utasítását konkretizálták a további parancsok: „a foglyokkal úgy kell bánni, hogy munkaképességüket megőrizzék; a betegeket időben mentesíteni kell; kerülni kell a foglyok felesleges igénybevételét szabadidejükben és tartózkodni kell egzeciroztatatsuktól.”⁹² A vádlottak között voltak, akik nem tartották magukat az utasításokhoz: a térvszerű, előírt menetrend szerinti népirtáson túl saját kedvtelésükre gyilkoltak. Szembeszegültek a parancssal, „amely tiltotta az ölést, természetesen az elgázosítást kivéve”.⁹³ Nos, ők voltak a deviánsok. Frankfurtban az igazságszolgáltatás teljesítette feladatát: felfedte az anomáliát, amely gyengítette a „kollektív hiteket”, borzolta a „kollektív érzéseket”, és azonosította „hordozóit”. Ezek voltak a „főbűnösök”, akik „túl heves eltérést mutattak a kollektív típustól”.⁹⁴ Olyannyira, hogy még a náci rezsim is üldözte őket. Nem eltökélten, de tudunk ilyenről: Arendt említ több ilyen esetet, köztük az auschwitzi tábor politikai részlegének vezetőjének ügyét, akit az SS bírósága felelősségre vont, mert önkényesen válogatott ki kétezer foglyot kivégzésre.⁹⁵

A helyzet abszurditását és a jog tehetetlenségét jelzi, hogy elvben kedvezőbb helyzetbe kerülhetett az, aki saját kezdeményezésre, önnön öröme, szadista ösztönöktől vezérelve, parancs hiányában vagy azzal szemben gyilkolt, mint aki „pusztán” a parancsot hajtotta végre. Az ilyen önhatalmú gyilkosságokat elvben a náci jogszolgáltatás is büntette, ezért az ilyen cselekményekre nem vonatkozott a szabály, amely szerint az elévülés nyugszik, amíg a cselekmény üldözésének akadályát el nem hárul. (A győztes hatalmak az általuk megszállt zónákban a német kapitulációt követő eltérő dátumokat jelölték meg az elévülés újrakezdetének időpontjaként.) Így fordulhatott volna elő, hogy a „túlterjesítő” gyilkos cselekménye elévült (mert elvileg a náci igazságszolgáltatás is üldözte, ezért az elévülés a háború befejezése előtt megkezdődött és nem nyugodott), szemben a pusztán

⁸⁵ A beszéd e részlete meghallgatható https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Audio_files_of_Heinrich_Himmler.

⁸⁶ Arendt szerint nem volt teljesen alaptalan a főképp alacsonyabb rangú örök féléme – erről számolt be az egyik vádlott –, hogy a titok megőrzése végett ők maguk is a gázkamrában végzik majd. Arendt 2003. 243.

⁸⁷ Schwarz 2019. 9.

⁸⁸ Hannah Arendt: Die vollendete Sinnlosigkeit. In: *Nach Auschwitz. Essays und Kommentare 1*. Hrsg. Eike Geisel – Klaus Bittermann. Edition Tiamat, Verlag Bittermann, Berlin, 1989.

⁸⁹ Ormond 2015. 267–268.

⁹⁰ Uo. 271.

⁹¹ Arendt 2003. 248.

⁹² Ormond 2015. 152.

⁹³ Arendt 2003. 248.

⁹⁴ Durkheim 2001. 118.

⁹⁵ Arendt 2003. 248.

a parancsot teljesítő gyilkosával, akinek esetében az elévülés csak 1945. május 8-át követően kezdődött. (Ez utóbbiak a hatalom által elrendelt bűntetteket követték el, üldözésük ezért a náci érában értelemszerűen kizárt volt.) A második frankfurti Auschwitz-perben eljáró bíróság szembesült a dilemmával és más német bíróságokhoz hasonlóan azzal a – jogilag nem teljesen kikezdetlen – érveléssel zárta ki a legelvetemültebb gyilkosok tetteinek elévülését, hogy ők is valójában a „Führer akaratának megfelelően” jártak el, és bűntetteik üldözésére a náci hatalom idején alig került sor. Amennyiben mégis felelősségre vonták őket – így az indoklás –, úgy ez nem azért történt, mert ártatlanokat kínoztak és gyilkoltak. Fegyelmezetlenek voltak, rombolták a testület tekintélyét – ezért büntették őket.⁹⁶

A vádlottak közül egyeseket *tettesként* ítélte el a bíróság: először is a szadistákat, az örülteket-félörülteket, akik „terven felül” (is) gyilkoltak, nem csak parancsra. Ők voltak kisebbségben, a vádlottak többsége „pusztán” parancsra ölt. Az utóbbiak közül mindössze három vádlottat ítéltek el *tettesként*, mert a bíróság csak náluk látta kétséget kizáró módon bizonyítottak, hogy meggyőződéses nemzetiszocialistaként magukévá tették a náci államvezetés népiértő politikáját. Rekonstruálva a történesek „kollektív tudatot” ők is a deviánsok közé tartoztak, ha elfogadjuk a közvélekedést, hogy a németek túlnyomó többsége nem volt fanatikus náci. Nem gondolták Himmlerrel, hogy a zsidó népet ki kell irtani, a csecsemőket is, „mert nem hagyhatják gyerekeikre és unokáikra a terhet, hogy nekik kelljen megharcolniuk a zsidók bosszúra éhes utódaival”.⁹⁷ A két tettesi csoport (a saját kezdeményezésre gyilkolók és a rasszista örültektől hajtottak) mellett azok sem mentesülhettek, akik „pusztán” a terv keretein belül gyilkoltak, de nem abból a meggyőződésből, hogy a zsidó népet ki kell irtani. Őket gyilkosságban való bűnségély miatt ítélték el. A józan ésszel nehezen befogható minősítés a korábbi német joggyakorlatra, illetve az alapjául szolgáló úgynevezett szubjektív tettesi elméletre vezethető vissza.⁹⁸ Ennek lényege, hogy a tettet kivitelező „csak” bűnségédként felel, ha azt nem „sajátjaként” hajtotta végre, hanem valaki más „tettesi akaratát” (*Täterwille*) valósította meg. A Reichsgericht egy csecsemőgyilkosság

ügyben fogalmazta meg, hogy a tettesség és az enyhébben megítélendő bűnségély elválasztása az elkövető szubjektív érzése alapján történik, és nem aszerint, hogy a „törvényi tényállást” közvetlenül ki valósította meg. A Reichsgericht bűnségélyben ítélte el azt a nőt, aki húga házasságon kívül született csecsemőjét a fürdővízben fojtotta meg. A bíróság szerint a nő valójában húga akaratát hajtotta végre, azaz csak segédkezett neki. Azt ugyanis, hogy a fizikai cselekvés „saját” vagy „idegen” tett, és ennek megfelelően ki a tettes és ki a bűnségély, elsősorban aszerint kell eldönteni, hogy ki milyen mértékben volt érdekelt az eredményben, azaz a csecsemő halálának bekövetkeztében. A konkrét esetben az anya volt a tettes, mert az ő érdekében állt a gyermek halála. Ha ugyanis kitudódik, hogy „törvénytelen” gyermeket szült, úgy őt sújtotta volna a család és a környezet megvetése – érvelt a bíróság.⁹⁹ Az eset – ahogy látjuk – körülményeit tekintve semmi közösét nem mutat az államilag elrendelt szervezett gyilkolással. Egy későbbi ítéletben viszont már megjelenik a háttérben a „hatalmi apparátus”. 1962-ben került sor a némi zsarolással beszervezett Stachinsky ügynök perére, aki a KGB megbízásából végzett két neves ukrán emigránssal, majd ezt követően átadta magát a nyugatnémet hatóságoknak. A szövetségi legfelső bíróság itt is a szubjektív tettes-elmélet alapján bűnségélyt állapított meg.¹⁰⁰ Mert a tettes a félelmetes KGB volt, a szervezet szándéka gyakorolta a hatalmat a tett felett (*der Wille zur Tatherrschaft*). A tettesség és a bűnségély elhatárolásánál a tethez fűződő belső viszony a mérvadó, Stachinsky pedig a gyilkosságokat nem sajátjaként követte el, „csak eszköz volt egy »idegen tethez«”. Bár a magányos és lelki furdalások által gyötört Stachinsky viszonya a tethez nyilván más volt, mint a „hullák iparszerű előállításában” fegyelmezetten együttműködő harmadik birodalombeli gyilkosoké, a legfelső bíróság

⁹⁹ RG, Urteil vom 19.02.1940 – 3 D 69/40.

¹⁰⁰ A BGH álláspontja szerint a tettesség materiális-objektív elmélete a „valóságos, külső történet” vizsgálja és a közreműködők közötti, a külvilágban megjelenő „erő-eloszlást” veszi alapul. Ez az elmélet megfelelően ragadja meg a kriminológiában ismert erőket, amelyek büntetettre ösztönöznek olyan viszonyok között, ahol az erkölcsi nézeteket illetően egyetértés van és a politikai-állami viszonyok többé-kevésbé stabilak. De a náci rezsiben az állami parancsok végrehajtói nem ezek, a kriminológiában ismert tényezők ösztönzik a büntett elkövetésére. E tényezők forrása nem a parancs címzettje, hanem az államhatalom hordozói; a végrehajtók nem a kriminológiában ismert erők hatására követik el a büntetett. Erre csak a szubjektív tettes-elmélet van figyelemmel. BGH Urteil vom 19. 10. 1962-9StE 4/62.

⁹⁶ LG Frankfurt a. M. Urteil v. 16.09.1966. 42–44. <https://openjur.de/u/880518.f48.html>.

⁹⁷ Himmler 1944. május 5-én tartott beszéde. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1944_Himmler%27s_Posen_Speeches_excerpt_III.ogg.

⁹⁸ A tettesség körüli német irodalmi vitára lásd Pendas 2013. 91–102.

mégis egy tekintet alá vette a tettét és a náci népirtást, azon az alapon, hogy mindkét esetben államilag elrendelt büntettekről van szó, amelyek háttérében ott van a „kivételes hatalom”. A Bundesgerichtshof útmutatást is adott az alsóbb bíróságoknak, hogy milyen szempontok alapján válasszák el a tettességet a bűnsegélytől. Az állam parancsa nem old fel a büntetőjogi felelősség alól – mondta ki a bíróság. De különbséget kell tenni az elkövetők között a tetthez való viszonyuk eltérősege alapján, még ha az, amit cselekedtek, „kívülről” azonosnak tűnik is. Tettesként felel, és nem számíthat enyhébb elbírálásra, aki az idegen bűnös célokat magáévá teszi úgy, hogy ezek saját meggyőződésévé és cselekvése alapjává lesznek. Ezzel szemben bűnsegédként kisebb a felelőssége azoknak, akik erőtlennek bizonyultak a tömegpropagandával szemben, akik emberi gyengeségből hajtották végre a parancsokat, mert hiányzott a bátorságuk az ellenálláshoz vagy az értelmi képességük ahhoz, hogy kitérjenek a parancsok elől. Ez még akkor is így van – folytatta a Bundesgerichtshof –, ha lelkiismeretüket politikai jelszavakkal átmenetileg csitították is, és igyekeztek önmaguk előtt is igazolást nyerni.

A frankfurti bíróság ehhez tartotta magát: azonosította azokat, akiket a közmegegyezés deviánsként bélyegez: az örülteket. Ők tehát a jog szerinti tettesek, akik vagy szadistaként, szexuális aberráltságuknál fogva tébolyultak, vagy mert magukévá tették a tébolyult eszmét. A bíróságnak retrospektíve kellett megállapítania, hogy kik sértették leginkább a „kollektív hiteket és érzéseket”, de a büntetés a mindenkori jelennek (és a jövőnek) szól. A jog a múltat nem módosíthatja, „csak a jelen és a jövőbeli életünket alakíthatja, azt hozhatja rendbe”.¹⁰¹ A frankfurti ítélet megtette „hasznos hatását”: szorosabbra fonta az 1960-as évek német populációját egybekapcsoló köteléket, erősítette „a társadalmi szolidaritást”,¹⁰² mert beazonosította és kitaszította a deviánsakat. Azzal pedig, hogy még a lágerben gyilkolók nagy részét is csak bűnsegédnek minősítette, mert pusztán megtevesztett eszközei voltak az ördögi hatalomnak (és akik hamarosan szabadultak is a börtönből), megnyugtatta a sok százezer „íróasztaltettés” lelkiismeretét (köztük Hofmeyer bíróét is), akik a helyszíntől távol vettek részt a szervezett népirtásban. És felmentette a sok millió társutast, akik pusztán „nem akarták lekésni a történelem vonatát”.¹⁰³ A büntetőjog teljesítette

szolgáló szerepét: segített a múltat oly módon megrajzolni, hogy sikeresen integrálható legyen az egyéni és kollektív biográfiába.”¹⁰⁴ Noha Hannah Arendt megróttá érte, volt némi alapja annak, amit Bucher igazságügy-miniszter 1963-ban a náci büntettek elévülési idejének meghosszabbításáról szóló vitában mondott: a pereket le kell zárni, mert „a köztünk élő gyilkosok” utáni hajsza csak morális önelégültséggel töltené el azokat a németeket, akik személyesen nem gyilkoltak.¹⁰⁵

IV.

Hogy bűnsegédként és nem tettesként ítélték el azt, aki saját kezűleg fecskendezte a foglyok szívébe a fenolt, aki saját fegyverével lőtte őket halomra, aki maga taszította a táborba érkezőket a gázkamrába, csak egy volt a frankfurti per jellegzetességeiből, amely a köznapi ráció számára szinte felfoghatatlan. Abszurdnak tűnik az is, hogy enyhébben büntették, aki a gyilkos gázt a kamrába vezette és ezzel ezrek halálát okozta, mint azt, aki perverz fantáziáját kielégítendő „csak” néhány százat ölt meg.¹⁰⁶ Miközben a nem sokkal korábban lezajlott Eichmann-perben a bíróság azt igazolta, hogy a felelősség egyre nő, ahogy távolodunk a mészárlás helyszínétől.¹⁰⁷ Csakhogy Jeruzsálemben a vád lényegét tekintve népirtás volt,¹⁰⁸ Frankfurtban viszont „köznapi” emberölés,¹⁰⁹ és ez volt az abszurdítások sorozatának forrása. No meg

¹⁰⁴ Schlink 2002. 93.

¹⁰⁵ Arendt 2003. 28.

¹⁰⁶ Uo. 243.

¹⁰⁷ Uo. 241.

¹⁰⁸ A nácik és a velük együttműködőkről szóló 1950. évi törvényben szereplő a „zsidó nép elleni büntett” tényállásában írt elkövetési magatartások egyeznek a népirtás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezményben felsoroltakkal és ugyanígy tartalmazza az izraeli törvény az egészben vagy részben történő kiirtás célzatát. Eichmann ellen a zsidó nép elleni büntett mellett, emberiség elleni, háborús büntett és ellenséges szervezetben való tagság miatt is vádat emeltek. A 15 vádpontból 11 a zsidó nép, illetve emberiség elleni büntettre szólt. *The American Jewish Year Book*, 63. évf. 1962. 120–131.

¹⁰⁹ A szövegben az „emberölést” és a gyilkosságot szinonimaként használom. A hatályos magyar jogban a gyilkosság büntette nem szerepel; ami a német Btk.-ban *Mord*-ként szabályozott, az a mi büntető törvénykönyvünkben nagyjából a minősített emberölésnek (2012. évi C. tv. 160.§/2/) felel meg.

¹⁰¹ Berthard Schlink: Die Bewältigung der Vergangenheit durch Recht. In: *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 90.

¹⁰² Durkheim 2001. 120–121.

¹⁰³ <https://tell-review.de/hannah-arendt-die-linke-konservative/>.

Hofmeyer bíró felfogása, hogy ez a per olyan, mint a többi, ahol emberi élet kioltása a vád.

Az ügyészség a német jog keretein belül megpróbálta érzékeltetni, hogy itt azért másról van szó: az individuális egyedi esetekben elkövetett gyilkosság (*Mord in Einzelfällen*) mellett tömeggyilkosság (*Massenmord*) miatt is vádat emelt.¹¹⁰ De Hofmeyer meghirdette, hogy ez nem Auschwitz-per, hanem Mulka és társai pere. A központban ezért az „egyedi emberölések”, azaz az elmeháborodottak szörnyetei álltak. Bestiális gyilkosságok, amelyekhez – írta Martin Walser – „nekünk semmi közünk, mert ezek nem oszthatók. Ebben a perben nincs rólunk szó, Auschwitzot távol tarthatjuk magunktól.”¹¹¹ A „végeredmény” valóban a sci-fi-horror világát idézte: egy-két, utóbb porrá lett földönkívüli szörny megfertőzött egy pár erre hajlamos egyedet. Hozzájuk csapódtak néhányan a tébolydából, hogy egy időre uralmuk alá hajtsák a Földet. Ehhez a németeknek tényleg nem volt közük.

Nem volt végzettszerű, hogy ez így alakuljon. Ha a bíróság nem erőszakolja meg a valóságot, ha nem szabdalja epizódokra a népiertó terv kivitelezésének folyamatát, úgy születhetett volna olyan ítélet, amely érzékelteti az „egyszerű” gyilkosság és egy embercsoport módszeres megsemmisítése közti különbséget, még akkor is, ha az 1871. évi német Btk. nem számolt azzal, hogy az ilyen valaha is megtörténhet. A frankfurti az egyik legrövidebb esküdszéki per¹¹² lehetett volna – írta Fritz Bauer. A tény- és jogkérdés szokatlanul egyszerű volt: a zsidók kiirtását központi parancs írta elő, és aki a megsemmisítő gépezetet bármilyen minőségben működtette, bűnös valamennyi a szolgálata ideje alatt elkövetett gyilkosságban, mert a munkamegosztásban elfoglalt helyétől

¹¹⁰ Ezért a 700 oldalas vádirat tartalmazta a történészek készítette tanulmányt a táborról és a náci bürokrácia szerkezetéről. Ez adta a kontextuális keretét a táborban elkövetett népiirtásnak, jelezve mértékét és egyedülállóságát. A német Btk. nem ismerte a népiirtás vagy az államilag szervezett tömeggyilkosság bűntettét, az ügyészek ezért kénytelenek voltak azt bizonyítani, hogy a vádlottak a náci rendszabályokat megsértve, saját kezdeményezésre követték el a bűntetteket. Ezzel pedig a nemzetiszocialista szabályokat mintegy legitimálták. Wittmann szerint ez volt a frankfurti per egyik paradoxona. Lásd Rebecca Wittmann: *Indicting Auschwitz? The Paradox of the Frankfurt Auschwitz trial*. *German History*, 21. évf. 2003. október. 4. sz. 505–532., <https://doi.org/10.1191/0266355403gh2940a>.

¹¹¹ Idézi Steinke 2004. 208.

¹¹² Ugyan esküdszéki (Schwurgericht) nevezték, a frankfurti bíróság nem valószínű zsűri volt, hanem három hivatásos bíróból és hat ülnökből álló vegyes tanács, amelynek tagjai együtt döntöttek a bűnösség és a büntetés kérdésében.

függően mindegyikben közreműködött. Legyen bár szó arról, aki a parancsot kiadta, a fegyvereket vagy a rabruhát kiosztotta, aki őrséget állt vagy a foglyokat saját kezűleg lőtte agyon.¹¹³ „A megsemmisítő tábor bármely tagjának tette a cselekményegyüttes önállóan eleme, írta, és – figyelemmel a kölcsönös együttthatásra – az átfogó népiertó akció része. A hatályos német jog és bírói gyakorlat pedig a résztvevőket úgy tekinti, mint amelyek „természetes egységbe” illeszkednek.”¹¹⁴ Az iparszerűen végrehajtott népiirtásban¹¹⁵ részvétel feleslegessé teszi ezért a konkrét, egyedi bűntettek elkövetésének bizonyítását. Bauer álláspontjának igazolására hivatkozhatott német bírósági ítéletekre: a cheimnói táborban történt tömeg-elgazosítás ügyében eljáró bonni tartományi bíróság 1963-ban a vádlottakat a szolgálati idejük alatt elkövetett valamennyi gyilkosságban bűnösnek mondta ki. 1966-ban a hageni tartományi bíróság 68 000 gyilkosságért ítélte el a sobibori könyvelőt, aki a foglyok iparszerűen szervezett, tömeges megsemmisítéséhez ilyen minőségben járult hozzá.¹¹⁶ Steinmeyer bíró ezt a gyakorlatot törte meg Frankfurtban, és a Szövetségi Legfelső Bíróság szentesítette ítéletét.¹¹⁷ Csaknem fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a német bíróságok Bauer álláspontjára helyezkedjenek.

¹¹³ Fritz Bauer: *Im Namen des Volkes. Die strafrechtliche Bewältigung der Vergangenheit* (1965). In: Joachim Perels – Irmtrud Wojak: *Fritz Bauer. Die Humanität der Rechtsordnung. Ausgewählte Schriften*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1998. 83.

¹¹⁴ Bauer a tanulmányát a *Juristenzeitung* című folyóiratban közzétette. Céljai közt szerepelt feltehetően az is, hogy alátámassza a frankfurti Auschwitz-perben hozott ítélet ellen benyújtott felülvizsgálati kérelmet. A Szövetségi Legfelső Bíróság 1969. február 20-án hozott döntésében Bauer álláspontját elvetette. Fritz Bauer: *Ideal-oder Realkonkurrenz bei nationalsozialistischen Verbrechen?* (1967). In: Foljanty-Jahs 2018. 2266.

¹¹⁵ Mivel tartalmilag népiirtásról volt szó, a dolgozatban ezt a terminust használok, még ha a német bíróságok az elkövetéskor hatályos német Btk. alapján gyilkosság miatt folytatták le az eljárásokat. A népiirtás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló ENSZ-egyezményhez az NSZK 1954-ben csatlakozott. Az egyezmény azonban a hatályba lépését megelőzően elkövetett cselekményekre nem alkalmazható. A népiirtás bűntettét az NSZK nemzeti jogába az 1970-es években iktatták be, ma a 2002-ben elfogadott, a nemzetközi bűntettekről szóló törvénykönyv tartalmazza a népiirtásra vonatkozó rendelkezéseket.

¹¹⁶ Thilo Kurz: *Paradigmenwechsel bei der Strafverfolgung des Personals in den deutschen Vernichtungslagern?* *Zeitschrift für internationale Strafrechtsdogmatik*, 2013. 3. sz. 123.

¹¹⁷ BGH Urt. v. 20.2. 1969-2 StR 280/67 https://junsv.nl/seiten?tx_junsv_pi2%5Baction%5D=listPagesByNumber&tx_junsv_pi2%5Bcontroller%5D=Book&tx_junsv

A BGH azzal indokolta álláspontját, hogy a természetes egység egyik feltétele, az egységes akarat-elhatározás ugyan adott (Hitler mint fő tettes kiadta a parancsot a zsidók kiirtására), de a gyilkosságok közötti szoros tér- és időbeli kapcsolat hiánya miatt természetes egység nem állapítható meg. Kurz szerint az „egyetlen, végső parancs” és Hitler, Himmler és Heydrich mint kizárólagos tettesek teóriáját¹¹⁸ elfogadva a Bundesgerichtshof álláspontja védhető: az *Endlösung* tervét valóban egymástól távol eső táborokban, a megszállt területeken különböző időben és helyszíneken hajtották végre, és ez kizárja a természetes egységet. A három vádlott ellen folytatott második frankfurti Auschwitz-perben (1965–1966) eljáró bíróság ugyanakkor az egyes megsemmisítő akciók során elkövetett gyilkosságokat természetes egységbe illeszkedőnek ítélte. „A foglyokat individuális, különálló cselekmények sorozatával pusztították el, amelyek egyenként ugyan mind kimerítik a büntető törvénykönyv tényállását, mégis jogi értelemben egy cselekménynek minősülnek. Az egyes megsemmisítő akciók az áldozatok szabadságuktól való megfosztásával és deportálásával kezdődtek, a foglyok szelekciójával folytatódtak és egyes csoportjaik meggyilkolásával zárultak. Így ezek a jog szerint egyetlen cselekményt képeztek.”¹¹⁹ A BGH önnön logikája keretében meggyőző érveket hozott fel a ter-

mészetes egységgel és Bauer érvelésével szemben, hogy mindenki, aki az auschwitzi haláltábor működtetésében bármilyen minőségben részt vállalt, felel az ott elkövetett valamennyi gyilkosságért. Ez azt jelentené – fejtette ki a szövetségi bíróság –, hogy „a kizárólag az őrszemélyzet ellátását végző orvost is bűnsegédként kellene elítélni. Akárcsak azt az orvost, aki a foglyokat kezelte és esetleg életet mentett ezzel.” Ezen felül, „ha utóbb a vádlott által elkövetett súlyos büntetettre derülne fény, emiatt felelősségre nem lenne vonható, mert az egységbe foglalással ezt a büntetett is elbírálnak kellene tekinteni, és ez kizárná az újabb eljárást”.¹²⁰ De Bauer számára – a BGH ítéletének e részében vele vitázik – teljesen közömbös volt, hogy a táborban szolgálatot teljesítők közül ki miképp működött közre a megsemmisítő tábor működtetésében, hány gyilkosságban terheli felelősség és hogyan követte el azokat. Ebből következően a vádlottakra kirótt büntetés is teljesen érdektelen volt számára, éles ellentétben az élete végéig vallott tettes-büntetőjogi felfogással, amelynek középpontjában az elkövető személyiségéhez igazodó szankció áll. Emiatt álláspontját nem osztották a mellékvádlók¹²¹ sem. Henry Ormond, aki számos áldozat-mellékvádlót képviselt a frankfurti Auschwitz-perekben, abban egyetértett Bauerrel, hogy a tárgyalás során a haláltábor működésének egészét be kell mutatni. Ezért ellenezte Hofmeyer bíró kísérleteit, hogy több perre szabdalja fel az Auschwitzban történeteket. Ezzel ugyanis elejét vette volna annak, hogy a világ képet kapjon az összehangolt népiirtásról és a náci ha-

_pi2%5Bpagenumber%5D=838&tx_junsv_pi2%5Bsection%5D=4114&tx_junsv_pi2%5Bvolume%5D=36&cHash=599a48dd1cof38c3dfo2310a722b41f9.

¹¹⁸ Kurz 2013. 124. Jasch részben a nürnbergi Nemzetközi Törvényszéket teszi felelőssé azért, hogy a német bíróságok Hitlert, Himmlert és Heydrichet tekintették „főbűnösnek” (és ezzel a többi gyilkosnak felmentést adtak). A nürnbergi per központi büntett-kategóriája a támadó háború indítása és az arra való szövetkezés volt. Ez pedig egy olyan „intencionalista, monokauzális történelem-értelmezést implikált, amelyben Hitler, Himmler és Heydrich voltak a főtettesek és az SS-vezetés a népiirtást irányító egyedüli központ. Ez az értelmezés figyelmen kívül hagyta, illetve tudatosan ignorálta, hogy a Wehrmacht egységei, a központi és a helyi közigazgatás, a megszállt területek kormányzati szervei, a gazdasági körök képviselői, sőt számos tudományos szakember főtettesei voltak a tömeggyilkosságnak. Így fordulhatott elő, hogy a megszállt keleti területek rendőri igazgatását irányítókat és SS-vezetőit pusztán bűnsegédként ítélték el, míg az »íróasztalgyilkosok« nagy többségét egyáltalán nem vonták felelősségre.” Hans Christian Jasch: Holocaustverbrechen vor alliierten und deutschen Gerichten. Zu den Auswirkungen der Nürnberger Prozesse auf die spätere Rechtsprechung bundesdeutscher Gerichte in Verfahren gegen Holocausttäter. In: Roy Knocke – Olaf Glöckner Hrsg.: *Das Jahrhundert der Genozide, Ursprünge, Formen und Folgen politischer Gewalt*. Berlin, 2017. 184–185.

¹¹⁹ LG Frankfurt a. M. Urteil v. 16.09.1966. 47–48.; <https://openjur.de/u/880518.f51.html>.

¹²⁰ BGH Urt. v. 20.2.1969-2 StR 280/67 882.

¹²¹ A *Nebenklage* eredetileg arra szolgált, hogy a sértett akkor is kifejtthesse álláspontját, ha az ügyész a magánvádas eljárásban átvette tőle a vád képviselését. Később a *Nebenklage* függetlenedett a magánvádtól, és a sértett általános felhatalmazást kapott, hogy a testi vagy szexuális integritása elleni támadások miatt folytatott eljárásokban fellephessen az ügyész mellett. 1953-ban a törvény biztosította a hátramaradott hozzátartozók részére is a mellékvádlóként való részvételt. A frankfurti Auschwitz-perekben a mellékvádlók kiemelkedő szerepet játszottak; a pert dokumentáló Hermann Langbein egyenesen azt állította, hogy „a mellékvádlók látták el a vád képviselésével együtt járó feladatok nagy részét. (Lásd Christian Ritz: *Die westdeutsche Nebenklagevertretung in den Frankfurter Auschwitz-Prozessen und im Verfahrenskomplex Krume/Hunsche. Kritische Justiz*, 40. évf. 2007. 1. sz. 52.) Tény, hogy voltak vádlottak, akiket a mellékvádlók indítványára tartóztattak le. Az egykori auschwitzi foglyok csaknem fele a mellékvádlók kezdeményezésére kapott tanúként idézést. Lásd Hermann Langbein: *Der Auschwitz-Prozess. Eine Dokumentation*. Band 1. Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main, 1995. 37. és 41.) Henry Ormond záróbeszéde szenvedélyes retorikai produktum és egyben magas szakmai színvonalú kriminológiai, kriminálpolitikai és jogdogmatikai elemzés. Lásd Rauschenberger–Renz 2015.



talom szervezeti struktúrájáról. Am eljárásai pozíciójából adódóan elsődleges célja az volt, hogy az általa képviselt áldozatok hallathassák hangjukat és azok, akik közvetlenül okozták szenvedésüket, méltó mértékben bűnhődjenek.¹²² Ormond számára tehát az elkövető személye; konkrét cselekvése és büntetése egyáltalán nem volt közömbös.¹²³

Láttuk, volt társadalomlélektani oka annak, hogy a német igazságszolgáltatás igyekezett a megsemmisítő táborok és ezzel a holokauszt valós természetét leplezni: a gyilkosok közül tettesként a szadistákat és a fanatikus pszichopátákat ítélték el, a többiek bűnsegélyért feleltek. Azok pedig, akik a népirtást irányították, a „Schreibtischtäter”, csak elvétve kerültek bíróság elé. 1960-ig az „íróasztal-gyilkosok” a vádlottak 1%-át tették ki, arányuk az ezt követő években sem emelkedett 4% fölé. Ebben nem volt különbség kelet és nyugat között, sőt a szovjet zónában a népirtást telefonon keresztül és táviratok útján irányítók aránya később sem haladta meg az 1%-ot.¹²⁴ Tény, a jogszolgáltatás már csak így működik a „hétköznapi” kriminalitás esetében is. Mert

¹²² Ritz 2007. 59: Ugyanakkor volt olyan vádlott, így a másodfokon felmentett Franz Lucas lágerorvos, akinek esetében a mellékvádlók enyhébb büntetésre tettek indítványt, mint az ügyészség. A foglyok közül ugyanis többen arról számoltak be, hogy Lucas a körülményekhez képest emberségesen viselkedett (lásd Langbein 1995. 2. kötet. 868.). Az ügyészség nyilván kevésbé vette figyelembe, hogy mit éreztek az áldozatok, ehelyett a büntetésre tett indítványban inkább a vádlottaknak a táborban betöltött pozíciójára és rendfokozatára volt tekintettel. (Lucas rangja – Obersturmführer – azonos volt a per elsőrendű vádlottjának, a táborparancsnok adjutánsának, Robert Mulkának a rendfokozatával.)

¹²³ Ormond és Bauer stratégiáinak eltérésére lásd Katherina Rauschenberger: Fritz Bauer und Henry Ormond – ein Vergleich. In: Katherina Rauschenberger Hg.: *Rückkehr in Feindesland? Fritz Bauer in der deutsch-jüdischen Nachkriegsgeschichte*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2013. 51–55.

¹²⁴ Klaus Bästlein: *Zeitgeist und Justiz. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen im deutsch-deutschen Vergleich und im historischen Verlauf. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2016. I. sz. 7. és 10. A teljes képhez tartozik, hogy míg a Szövetségi Köztársaságban egyetlen náci bírót sem vontak felelősségre, addig a Német Demokratikus Köztársaságban tizenhét ügyész és bíró ellen emeltek vádat, közülük tizenhatot el is ítélték. Igaz, a szakmai összetartozás itt is éreztette hatását: súlyukban a szankciók jóval alatta maradtak a más náci bűnelkövetőkkel szemben kiszabott büntetéseknek (lásd Bästlein 2016. 14.). Az, hogy Németország nyugati részében a náci bírák közül senkit sem vontak felelősségre, az ügyészek közül pedig mindössze egyetlen személyt, annak tudható be, hogy a BGH a bű-

a norma érvényességét csak úgy tudja fenntartani, és azt, hogy a többség a jövőben is tisztelni fogja, csak akkor képes biztosítani, ha szelekció révén demonstrálja: a normát a nyomorultak, a sikertelenek, a személyiségükben torzultak veszik semmibe. Az egyenlő elbírálás látszatát keltendő, esetenként az elit egy-egy tagját is kíváncsi perbe fogni. De ha az ilyen esetek szaporodnak, ha a közösség azt látja, hogy a törvényt a gazdagok, a műveltek, a képzettek, a sikeresek is megsértik, a norma tekintélye erodálódik, és nem biztosítja többé a társadalmi ko-

nösség megállapításának feltételeként írta elő, hogy a bíró tudja: ítéletével a hatályos jogot sérti. Aki tehát úgy gondolta, hogy a náci jog keretein belül jár el, büntetlenséget élvezett. Ingo Müller Gustav Radbruch felelősségét is felveti azért, hogy a BGH gyakorlata így alakult. (Ingo Müller: *Die Verwendung des Rechtsbeugungstatbestands zu politischen Zwecken. Kritische Justiz*, 1984. 2. sz. 120–121.) Tény, hogy Radbruch, akinek természetjogi argumentumát a német bíróságok esetenként felhívták a náci gyilkosok megbüntetésének igazolására, a bírák felelősségre vonásának feltételét olyan szigorúan határozta meg, hogy gyakorlatilag mentességet garantált számukra. Kiindulópontja, hogy a bírói függetlenség nem engedi, hogy a bírát az ítéletéért büntetéssel sújtsák. Erre csak akkor kerülhet sor, ha tudatosan vét a törvény ellen. A bíró ezzel ugyanis a függetlenség értelmét adó tétele sérti: azt, hogy kizárólag a törvénynek van alávetve. Radbruch ezzel valóban felmenti azokat a bírákat, akik olyan törvényeket alkalmaztak, amelyek saját teóriája szerint nem minősülnek jognak, hanem „törvényi jogtalanságnak”. Érve, hogy a jogpozitívizmus által megvakított bírák a törvényen kívül más jogot nem ismertek, így nem volt tőlük elvárható, hogy a magasabb rendű jogot alkalmazzák? (Lásd Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1946. 5. sz. 108.) Azért azonban nem Radbruch a felelős, hogy a BGH még a hírhedt Volksgerichtshof verbíráit is bíráknak tekintette (és a „felelőtlenség” elvét az ügyészekre is kiterjesztette). Ügyeikben a BGH is hivatkozott arra, hogy perbeli cselekményeikért nem tartoznak felelősséggel, mert ez az igazságszolgáltatás függetlenségének biztosítója. Ezzel a náci hatalmi központ utasítására folytatott pereket utólag szabályos és jogszerű eljárásnak minősítette. A „Rechtsbeugung” e sajátos értelmezésével ítélte el a BGH 1956-ban az SS rög-tönítelő bírósága előtt fellépő ügyészt, mert vétett a szabályszerű eljárás ellen: az akkor hatályos rendelkezést megszegve, a halálbüntetéseket nem hagyta jóvá felettesével. (Az ítéletet fél évszázaddal később tették közzé; a BGH elnöke ezzel egy időben nyilvánosan kért bocsánatot a testület nevében. Lásd Manfred Görtemaker – Christoph Safferling: *Die Akte Rosenberg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Zeit*. C.H. Beck, 2016, e-book. 72.) Egyébként ötven évnek kellett elteltie a Bundesrepublik megalakulása után, hogy a náci igazságszolgáltatás jogtipró ítéleteit semmissé nyilvánítsák. Lásd Kristina Meyer: *An der Schwelle zur offenen gesellschaftlichen Debatte. Fritz Bauer, die SPD und die „ungesühnte*

héziót.¹²⁵ Mi sem bizonyítja jobban a tétel igazát, mint a frankfurti bíróság által kiszabott büntetések: a táborparancsnok helyettese, a jó módú, polgári háttérű Mulka bűnsegédként tizennégy évet kapott 78 000 ember meggyilkolásáért (és mindösszesen három évet töltött le büntetéséből). Emil Bednareket, a szakképzetlen, kétkezi munkás, politikai fogoly-kápot, ezzel szemben életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték.¹²⁶

Az íróasztalgilykosok közül minden bizonnyal kevesebben kerültek volna el a felelősségre vonást, ha a német bíróságok a szövetségesek törvényszékeihez hasonlóan nemzetközi, azon belül pedig kivált emberiesség elleni bűntettek miatt járnak el és nem az elkövetéskor hatályos német büntetőtörvény alapján. Erre volt is lehetőség, mert az Szövetséges Ellenőrző Tanács (SzET) 10. számú törvénye a londoni chartában felsorolt bűntettek (béke elleni, háborús és emberiesség elleni bűntettek, kriminálisnak minősített szervezetben való tagság) miatti felelősségre vonást írta elő. A jogszabály címzettje elsősorban a szövetséges katonai törvényszékek voltak, ezek kizárólag a Tanács által hozott törvény alapján ítéleztek. A korlátozott hatáskörrel rendelkező német bíróságok¹²⁷ ezzel szemben választhattak, hogy a SzET-törvényt vagy az elkövetéskor hatályos német Btk. rendelkezéseit alkalmazzák. A SzET-törvény üldözendőnek nyilvánította egyebek között emberek csoportjainak kiirtását, a deportálást, a politikai, faji vagy vallási okból történő üldözést. Tettesként rendelte büntetni továbbá azokat, akik a felsorolt bűntettek tervezésével és végrehajtásával kapcsolatban álltak. Kormánytisztviselők – így szólt a törvény – nem

Nazijustiz". In: Katherina Rauschenberger – Sybille Steinbacher Hrsg.: *Fritz Bauer und „Achtundsechzig”. Positionen zu den Umbrüchen in Justiz, Politik und Gesellschaft*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2020. 230.

¹²⁵ A részletes levezetésre lásd Heinrich Popitz: *Über die Präventivwirkung des Nichtwissens. Recht und Staat* 350. J.C.B. Mohr, Tübingen, 1986.

¹²⁶ René Wolf: Judgment in the Grey Zone: the Third Auschwitz (Kapo) Trial in Frankfurt 1968. *Journal of Genocide Research*, 9. évf. 2007. 4. sz. 629. Igaz, Bednarek 1975-ben kegyelmi úton szabadult, utána még több mint negyed évszázadot élt, és 94 éves korában halt meg. Egy 1976-ban készült felmérés szerint az egyetlen elítélt, aki még töltötte ekkor életfogytiglani szabadságvesztését, fogolykápo volt. Az összes, a német bíróságok által elítélt náci bűnöző közül öt tartották leg hosszabb ideig fogva, összesen 27 éven át. Wolf 2007. 621.

¹²⁷ Közvetlenül a háború után a német bíróságok csak német állampolgár által német állampolgár vagy hontalan személlyel szemben elkövetett bűntettek felett ítélezhettek.

hivatkozhattak hivatali státuszukra, és ezt enyhítő körülményként sem lehetett figyelembe venni.¹²⁸

A szövetségesek tehát a német bírókra bízta a választást, és ez előre vetítette, hogy a holokauszt jellegét megragadó emberiesség elleni bűntett miatt csak elvétve indul majd eljárás. Ha a SzET-törvényt választják, úgy közülük többen önmagukat is nyomban börtönbe küldhették volna. Azért, mert „fajgyalázás” miatt szabták ki drákói büntetéseket, vagy azzal, hogy az ítéletre várókat a Gestapónak adták át, és ezzel megpecsételték sorsukat. A SzET-törvénnyel szembeni fenntartásaik forrása lehetett még a jogászságot, kivált a bírakat általában jellemző konzervativizmus, a fennállóhoz való ragaszkodás. Az új jogszabály érvényteleníti a megszerzett ismereteket, értékteleníti a rutinszerűen alkalmazott technikákat. A SzET-törvény kétségtelenül innovatív készséget követelt a német Btk. nagyrészt feszes tényállásaihoz szokott jogalkalmazóktól: lazán körülírt elkövetési magatartásokat sorolt fel, mint kiirtás, szolgaságba kényszerítés, deportálás, üldözés, és ezek értelmezéséhez a „normál” kriminalitáshoz szabott német Btk. rendelkezései és a bírói gyakorlatban kialakult interpretációs technikák nem nyújtottak segítséget. Ehhez járult, hogy a SzET-törvény az egyes üldözendő cselekményekhez nem kapcsolt büntetési tételhatárokat.

A jogi folyóiratokban megszólaló német jogászok zöme – ahogy az várható volt – elvetette a SzET-törvényt; elzárkóztak attól, hogy emberiesség elleni bűntett miatt járjanak el a népiirtás megtervezőivel és irányítóival szemben. Legfőbb érvük az volt, hogy ezzel áttörnék a *nullum crimen sine lege* elvét, amely tiltja az analógia és a jogszabályok visszamenő hatállyal történő alkalmazását. Tény, hogy az emberiesség elleni bűntettek kategóriája az elkövetéskor nem létezett a német jogban. Az is igaz, hogy a *nullum crimen* elvét és az analógia tilalmát éppen a náciik távolították el a német büntetőjogból, és a Btk. 1935. évi módosítását a szövetségesek közvetlenül a háború után érvénytelenítették.¹²⁹ A SzET-törvény ellenzői számára így szinte kínálta magát a párhuzam: a *Süddeutsche Juristen-Zeitung* különszámában folytatott vitában Hodenberg tartományi bírósági elnök deklarálta, hogy az emberiesség elleni bűntettek miatti ítéletével a bíró ugyanúgy a „magasabb rendű igazságosságosságot” emeli a tételes jog fölé, mint ahogy azt a náci időkben tette, amikor a vérközösség „egészséges jogérzékét” sértő

¹²⁸ Jasch-Kaiser 2017. 52–53.

¹²⁹ August Wimmer: Die Bestrafung von Humanitätsverbrechen und der Grundsatz „nullum crimen sine lege”. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 2. évf. Sondernummer. Humanitätsverbrechen und ihre Bestrafung. 1947. március. 124–125.

magatartásokat büntette. Ha a bíró túlléphet azon, amit az elkövetéskor hatályos büntetni rendelt – így folytatódik az érvelés –, akkor az individuummal szemben ugyanúgy a „Volksgemeinschaft” feltétlen elsőbbségét hirdető elv diadalmaskodna, mint ahogy azt a *nullum crimen* elvét felszámoló 1935. évi törvénymagyarázat megfogalmazta.¹³⁰ „A nemzetiszocialista büntetőjog megújításának vezérmotívuma – így az indokolás –, hogy a materiális igazságosság magasabb rendű, mint a formális igazságosság. [...] Az analógia alkalmazásával a törvény által nem kriminalizált magatartások büntetendőségének indoka minden jog őseredeti forrása: a nép egészséges jogérzéke. Mert a *Volksgemeinschaft* védelme feltétlen elsőbbséget élvez az individuum, kivált a bűnöző és alsóbbrendű jogsértők érdekével szemben.”¹³¹ Szerzőnk okozatossági összefüggést is felfedezett „a nép egészséges jogérzékét sértő” magatartások büntetését előíró nemzetiszocialista jog és a SzET-törvény között: „Aligha fordult volna meg bárki fejében a gondolat, hogy a törvényt visszamenőleges hatállyal alkalmazzák, ha a náci uralom alatt nem törték volna át ennek tilalmát, amely pedig a német büntetőjog sarkalatos elve. A gonosz tett átka, hogy folytonosan gonoszt szül, íme e tétel nyomatékos példája.”¹³²

Ezzel szemben a folyóirat ugyanezen számában August Wimmer rávilágított a náci Btk-módosítás és a SzET-törvény alkalmazása közti alapvető különbségre. A *nullum crimen* elvében megfogalmazódó morális érték ugyanis a jogbiztonság, a náci törvény pedig a jogbizonytalanságot és az önkényt legalizálta. Ezt a jogbizonytalanságot tartaná fenn a bíró, ha a *nullum crimen* elvére hivatkozással megghiúsítaná, hogy az emberiesség

elleni büntettek elkövetői elnyerjék jogos büntetésüket.¹³³ A vitában Gustav Radbruch is amellet érvelt, hogy a német bíróságok igenis ítélezhetnek az emberiesség elleni büntettek miatt. A *nullum crimen* elvéhez való ragaszkodás – írta – először is ellehetetlenítené a náci bűnök miatti felelősségre vonást. Ha ugyanis következetesen alkalmazzuk az elvet, el kellene ismerni a nemzetiszocialista időben érvényes felelősséget kizáró okokat. Az elkövetéskor fennállt „negatív tényállási elemek” léte ugyanis azonos elbírálás alá kell hogy essen, mint a pozitív tényállási elemek hiánya. A gyilkosokat futni kellene hagyni, mert sikeresen hivatkozhatnának arra, hogy a náci rezsim által előírt hivatali kötelezettségüket teljesítették vagy parancsnak engedelmeskedtek.¹³⁴ De Radbruch arra is utalt, hogy a *nullum crimen* elve feltételezi a kodifikált büntetőjogot, márpedig az emberiesség elleni büntett a nemzetközi jog szülte.¹³⁵ A nemzetközi jog pedig – az angolszász precedensrendszerhez hasonlóan – bírói ítéletek útján alakul; és mindig lesz egy „első ügy”, amelyben a bíró korábban nem létezett, általa alkotott jog alapján ítélt. De még a kodifikált kontinentális büntetőjog alkalmazása során sem kerülheti el a bíró, hogy a *nullum crimen* elvén lazítson: mert ezt teszi, amikor egy jogi rendelkezésnek a korábbtól eltérő értelmezését adja.¹³⁶ Végül Radbruch klasszikussá vált természetjogi érvét is fel-

¹³³ Wimmer 1947. 129.

¹³⁴ Radbruch tehát úgy gondolta, hogy a visszamenő jogalkalmazás szempontjából a pozitív és a negatív tényállási elemek megítélése nem különbözhet, és csak a *nullum crimen* elvének áttörésével és természetjogi érveléssel lehetséges a náci bűnösök felelősségre vonása. A nyugatnémet bíróságok – noha nyíltan ezt nem ismerték be – valóban különböztettek a pozitív és a negatív tényállási elemek között, és az utóbbiak esetében áttörték a visszamenő igazságszolgáltatás tilalmát. Ötven évvel Radbruch írásának megjelenése után az NDK-ban elkövetett bűnök megtorlása kapcsán a Szövetségi Bíróság már nyíltan fogalmazott: a *nullum crimen* elve érvényes a nem jogállami körülmények között hozott jogszabályok esetében is. Am az elv nem tiltja, hogy utóbb a bíróság figyelmen kívül hagyja az elkövetéskor létezett felelősséget kizáró okokat. Ha a törvény tilalmaz súlyos jogsértéseket – és így volt ez az NDK-ban –, egyúttal ösztönöz ezek elkövetésére és kizárja a felelősséget, akkor a tettes nem bízódhat abban, hogy utóbb nem kerül sor megbüntetésére. Lásd Case of Streletz, Kessler and Krenz v. Germany. Judgment 22. March 2001, 22. bek.

¹³⁵ Ebből adódóan a Szövetségi Ellenőrző Tanács által kibocsátott törvény nem határozta meg az egyes büntettek miatt kiszabható szankció nemét és a büntetés mértékének alsó és felső határát sem.

¹³⁶ Gustav Radbruch: Zur Diskussion über die Verbrechen gegen die Menschlichkeit. *Süddeutsche Juristen-Zeitung* 2. évf. Sondernummer. Humanitätsverbrechen und ihre Bestrafung. 1947. március. 134.

¹³⁰ Hodo Frh. von Hodenberg: Zur Anwendung des Kontrollgesetzes Nr. 10 durch deutsche Gerichte. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*. 2. évf. Sondernummer. Humanitätsverbrechen und ihre Bestrafung. 1947. március. 120. Noha hajlamosak vagyunk a német jogászok kiállítását a *nullum crimen* elve mellett szkepszissel fogadni, a birodalmi legfelső bíróság (*Reichsgericht*) csak nagyon szűk körben hagyta jóvá az alsóbíróságok analógia alkalmazásával hozott ítéleteit. Lásd Jan Savas: *Die Rechtsprechung des Reichsgerichts zum allgemeinen Teil des materiellen Strafrechts 1933–1945*. München, GRIN Verlag, 2003. <https://www.grin.com/document/16204>

¹³¹ Idézi Hodenberg 1947. 119.

¹³² Uo. 121–122. „A korszak jogtörténetének bizarr fordulata, hogy éppen a német igazságszolgáltatás kiáltotta ki magát Grál-lovagnak, hogy megóvjá a jogállamot a SzET-törvénnyel szemben” – írja Benjamin Lahusen. Merthogy a német igazságügyi személyzet a háború után sokkal közelebb állt a diktatúrához, mint a demokráciához. Az igazságszolgáltatásban ténykedő jogászok 80–85 százaléka tagja volt a náci pártnak. Lásd Benjamin Lahusen: Im Namen des Vergessens. *ZEIT-Geschichte*, 2020. 6. sz. 76.

idézte: az emberiség elleni bűntettek miatti elítélés valójában nem visszamenő igazságszolgáltatás, mert e bűntettek tilalma „törvényen felüli jogként” az elkövetés idején is létezett.¹³⁷

A német Btk. alapján folytatott perek aztán igazolták Radbruch tételeit. A *nullum crimen* elvének lazítása és természetjogi hivatkozás nélkül a népiértés tetteinek zöme elkerülte volna a felelősségre vonást. A német jogban az emberölést egyebek közt az aljas indok „emeli” gyilkossággá, és a két bűntett közti súlybeli eltérést a törvény az elévülési idők eltérő tartamával is érzékeltette.¹³⁸ A fajgyűlöletet pedig a hitleri rezsim összeomlása után a nációkkal szemben folytatott perekben, vagyis visszamenőleg vonta a szövetségi bíróság az aljas indok fogalma alá.¹³⁹ De ugyanezt tették az alsóbíróságok is: feloldották a visszamenőleges jogalkalmazás tilalmát, és ezt természetjogi érveléssel tették, hogy a holokauszt tetteit felelősségre tudják vonni. A Bonitz és Windeck kápok elleni úgynevezett harmadik frankfurti Auschwitz-perben a bíróság az ítélet indokolásában kimondta, hogy „az igazságosság alapvető értelmezése szerint ártatlan emberek megölése faji hovatarozásuk miatt mélyen megvetendő és iszonyatos. Még ha a koncentrációs táborokban a faji motívumból történő gyilkolás a vádlottak szemében a mindennapok része volt is, a bíróságnak kötelessége erkölcsi ítéletet mondania e felett. Léteznek ugyanis olyan alapelvek, amelyek emberi mivoltunk részét képezik, és amelyek alapján mindenki képes a gonoszt a jótól megkülönböztetni.”¹⁴⁰ A tábor igazgatási feladatainak ellátásában részt vett elkövetők ellen folytatott második Auschwitz-perben is természetjogi argumentumhoz folyamodott a frankfurti bíróság: a vádlottak itt is azzal védekeztek, hogy törvényi felhatalmazásuk volt a gyilkolásra. A bíróság ezt az érvet először azzal vetette el, hogy a népiértést elrendelő hitleri parancsot nem hirdették ki törvénnyel. A bíróság nyilván érezte, hogy e formális indok a hitleri rezsim működésének ismeretében elégtelen és valójában sérti a visszamenő jogalkalmazás tilalmát. Mert *retrospektíve* kéri számon a totalitárius rezsimen a jogállami kritériumoknak megfelelő jogot, miközben a náci jogrendet mindenféle forma elvetése jellemezte. Hitler szóbeli, nyilvánosan soha sem kihirdetett parancsai képezték az ér-

vényes jogot, ezeket követték, ezeket alkalmazták.¹⁴¹ Ezért volt kénytelen a frankfurti bíróság ítéletét természetjogi érveléssel is alátámasztani. Eszerint az állami vezetés nem határozhatja meg korlátok nélkül, hogy mi a jog és mi a jogtalanság; nem írhat elő a jog erejével intézkedéseket embercsoportok megsemmisítésére. „Mert létezik a jognak olyan központi magja (*Kernbereich*), amelyet az általános vélekedés szerint semmiféle törvény és semmilyen hatalmi intézkedés nem tehet félre. Ezek az emberi viselkedés sérthetetlen alapelvei, amelyek a kultúrnépek körében azonos erkölcsi meggyőződések talaján az idők folyamán kialakultak, és amelyek kötelező érvényűek, függetlenül attól, hogy egyes jogrendek látszólag engedik át-hágásukat. Ezeknek az elveknek, amelyek egyebek között tiltják ártatlan emberek meggyilkolását, Hitler is alá volt vetve.”¹⁴²

Láttuk: ha a német bíróságok a SzET-törvény mellett döntenek, az áldozatokkal fizikai kapcsolatba nem került bűnelkövetők ezrei ellen folytathattak volna eljárást. A SzET-törvény ugyanis „lefedte” a népiértő gépezet minden közreműködőjének hozzájárulását a holokauszthoz. De a német bíróságok csak elvétve jártak el a SzET-törvény alapján, helyette az 1871. évi német Btk. szabályai szerint ítéleztek.¹⁴³ A szövetségesek pedig – bár megtehették volna – nem kifogásolták a német bíróságok választását. Így végső soron csaknem kizárólag azokat vonták felelősségre, akik a népiértés folyamatának utolsó állomásán a fizikai megsemmisítést hajtották végre. Pedig a nürnbergi katonai törvényszék mindazok megbüntetését kilátásba helyezte, akik „irodáik békés csendjében, a minisztériumokban e hadjáratához szükséges útmutatók, rendeletek és utasítások elkészítésében részt vettek”.¹⁴⁴ De eltelt néhány év, és a győzteseknek már nem állt érdekében a népiértésben részt vett hivatalnokok, mérnökök, orvosok és jogászok megbüntetése. Ugyanígy nem állt érdekükben, hogy eltávolítsák a náci re-

¹³⁷ Radbruch 1947. 136.

¹³⁸ A múlt időt azért használom, mert ma már a gyilkosság a német jog szerint nem évül el.

¹³⁹ Friedrich Dencker: *Vergangenheitsbewältigung durch Strafrecht? Lehren aus der Justizgeschichte der Bundesrepublik. Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 73. évf. 1990. 3–4. sz. 304.

¹⁴⁰ Wolf 2007. 628–629.

¹⁴¹ Bernhard Schlink: *Die Bewältigung der Vergangenheit durch Recht. In: Vergangenheits-schuld und gegenwärtiges Recht*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 110.

¹⁴² LG Frankfurt a. Main 16. 09. 1966. 615. https://junsv.nl/seiten?tx_junsv_pi2%5Baction%5D=listPagesByNumber&tx_junsv_pi2%5Bcontroller%5D=Book&tx_junsv_pi2%5Bpagenumber%5D=615&tx_junsv_pi2%5Bsection%5D=4236&tx_junsv_pi2%5Bvolume%5D=39&cHash=f4d395c5634d253791b64f56202e4e95.

¹⁴³ Valamelyest más volt a helyzet a szovjet zónában: Itt a bíróságok gyakrabban és következetesebben alkalmazták a Szövetségi Ellenőrző Tanács által hozott jogszabályt, és a bűntételek is szigorúbbak voltak. Jasch–Kaiser 2017. 57.

¹⁴⁴ A nürnbergi ítéletből idézi Jasch 2017. 169.

zsímet kiszolgáló, a rabszolgamunkából és a tömegmészárlásból tetemes hasznot húzó cégek irányítóit. Túlon túl sokan voltak, akik bemocskolták magukat, ezért nagyon kevesen, akik a helyükre léphettek volna. És az egykori barnaingesekre és fekete egyenruhásokra szükség volt. Nemcsak az ország talpra állításához, de a kezdődő hidegháború miatt is. A politikai célszerűség mögött az igazságosság eszméje meghátrált. Az Ellenőrző Tanács 10. sz. törvényét 1950-től nem alkalmazták, majd 1956-ban hatályon kívül is helyezték. Az íróasztalgyilkosok – noha addig sem volt sok félnivalójuk – fellélegezhetnek: nem kellett többé attól tartaniuk, hogy emberiesség elleni bűntett miatt perbe fogják őket. Maradtak a tömeggyilkosságra kiképzett kivégzőosztagok tagjai, a táborok vérengző felügyelői, a Bogerek és Bednarekek meg a szadista orvosok közül néhányan. Maradtak azok, akik a népirtás tervét bevégezték.

V. A háború után a németek számára a „Wirtschaftswunder” gyümölcseit: az 1940-es évek végétől sorozatban hirdettek közkegyelmet, ebben nem volt különbség megszálló és megszállott között. A Grundgesetz elfogadásának évében, 1949-ben a Bundestag széles körű amnesztiát szavazott meg: közel nyolcszáz ezren voltak, akikkel szemben lezárták az eljárást, vagy akiknek a büntetését elengedték. Moratóriumot is hirdettek: akik náci múltjuk miatt hamis személyazonossággal éltek, 1950. március 30-ig jelentkezhetnek és – leszámítva a legsúlyosabb eseteket – mentesültek a felelősségre vonás alól. 1953-ban németekből és a győztesek képviselőiből álló kegyelmi bizottságokat állítottak fel a nyugati övezetben hozott bírósági ítéletek felülvizsgálatára. Ezt megelőzően az amerikai főbiztos, John McCloy a nürnbergi utódperekben¹⁴⁵ elítéltek közül csaknem száz főnek adott kegyelmet, köztük a tömeggyilkosságokra kiképzett különítményesek (*Einsatzgruppen*) vezetőinek.¹⁴⁶ Kitért a „kegyelmi láz” – emlékezett Robert M. W. Kemp-

¹⁴⁵ A háborús főbűnösök elleni eljárást követően az amerikai katonai törvényszékek még további tizenkét pert folytattak le Nürnbergben, az egyes foglalkozási csoportok – orvosok, jogászok – képviselőivel továbbá gazdasági vezetők ellen. Ezek egyike volt az Einsatzgruppen-per, melyben tizennégy vádlottat ítélték halálra, de közülük mindössze négyet végeztek ki.

¹⁴⁶ Jasch-Kaiser 2017. 107–108.

ner, a nürnbergi vádlók egyike. 1958-ban az utolsó náci tömeggyilkosok is szabadultak, köztük olyanok, akiket életfogytiglani fegyházra, sőt halálra ítélték.¹⁴⁷

A náci perek száma akkor volt messze a legmagasabb, amikor a német bíróságok a szövetségesek kontrollja alatt ítékeztek¹⁴⁸ (és amíg a megszállók szorgalmazták a náci tettesek megbüntetését). Pedig 1950-ig csak olyan bűnügyekben járhattak el, amelyekben sem elkövetőként, sem áldozatként nem szerepelt német állampolgár. Ahogy a külső nyomás megszűnt, az igazságszolgáltatás csak vontatottan, kelletlenül üldözte a népirtás elkövetőit. Figyelemmel arra, hogy az egykori náci többsége megtarthatta pozícióját, ebben nem volt semmi meglepő. Az 1950-es évek végén ismét csak a külföldnek kellett figyelmeztetnie a németeket, hogy a múltat még nem zárták le. Amikor a zsinagógák falán és a sírköveken újra megjelentek a zsidók kiirtására uszító feliratok, „a német múlt visszatért a nemzetközi sajtó szalagcímei közé; Londonban és New Yorkban tömegdemonstrációkra került sor, a német termékek bojkottjára szólítottak fel”.¹⁴⁹

Általános vélemény, hogy az 1958-ban zajlott ulmi Einsatzgruppen-per adta a lökést a még ma is működő, a náci rémtettek összehangolt, szisztematikus felderítését végző ludwigsburgi központi hivatal (*Zentralstelle*) felállítására.¹⁵⁰ Tíz elkövetőt állítottak bíróság elé, mert a német–litván határon több mint ötezer zsidót gyilkoltak le. Ahogy ez utóbb kiderült, csak a véletlen hozta, hogy a perre egyáltalán sor került. Az „ötletszerűen működő igazságszolgáltatás esetleges terméke” – így értékelték a sajtóban az ulmi ítéletet.¹⁵¹ Az Erwin Schüle¹⁵² vezette *Zentralstelle* munkatársai – kezdetben halálos fenyegetésektől kísérvé – odaadással végezték munkájukat, de jogkörük korlátozott volt. Az ügyé-

¹⁴⁷ Lahusen 2020. 78.

¹⁴⁸ Uo. 76.

¹⁴⁹ Schwarz 2019: 161.

¹⁵⁰ <https://zentrale-stelle-ludwigsburg.justiz-bw.de/pb/Lde/Startseite/Einrichtung/Gruende+und+Anlass+fuer+die+Errichtung>.

¹⁵¹ Jasch-Kaiser 2017. 127.

¹⁵² Schüle néhány évvel később kénytelen volt lemondani, amikor NSDAP- és SA-tagsága nyilvánosságra került. Ügyészként egyik kezdeményezője volt az ulmi Einsatzgruppen-pernek, lemondása után ismét ügyészként dolgozott. A Zentralstelle élén munkáját értékelők szerint tisztességesen, lelkiismeretesen látta el feladatát; elszántan üldözte a gyilkos SS-tagokat, a Wehrmacht rémtetteiről ugyanakkor nem akart tudomást venni. A jobbról és balról érkező támadások felőrölték, 1966-ban lemondott. Anette Weinke a hivatalról szóló munkájának

szek és vizsgálóbírók döntötték el, hogy az összegyűjtött információ-tömeg alapján indítanak-e büntetőeljárás, vagy sem. Az egykori párt-társak iránti szolidaritás okán sokszor inkább az utóbbit választották. Ahhoz, hogy Mulkát és társait Frankfurtban perbe fogják, kellett a hesseni főügyész, Fritz Bauer eltökéltsége.

A frankfurti per szerepe abban, hogy Auschwitz a holokauszt egyik szimbóluma, a német bűn jelképe lett, elvitathatatlan.¹⁵³ Kivételes volt a hatás, amit a tárgyalás és az ítélet kiváltott: monográfiák, tanulmányok sokasága taglalja még ma is a perben felmerült jogi kérdéseket, a társadalmi-politikai közeget, az ítélet nemzetközi fogadtatását és visszhangját a német közvéleményben. Mint már említettem, Peter Weiss a perben elhangzottakat *A vizsgálat* című megrázó verses drámájában örökölte meg. Több mint fél évszázaddal később Anette Hess *Német ház* című könyvében idézte fel a pert a gyanútlan, tudtalanságban tartott fiatal német lány szemével, bőségesen merítve a per anyagából, időnként szó szerint idézve a tanúk, a vádlottak és védőik által előadottakat: a perről készült hangfelvételt 2017-ben az UNESCO a világörökség részének nyilvánította, és mindenki számára hozzáférhető. Nem kis mértékben a frankfurti per hatására indultak meg a viták a Bundestagban a náci gyilkosságok elévülésének kizárásáról 1965-ben.

A per és az ítélet sokak számára mégis csalódás volt. A mellékvádlók egyik képviselője, Friedrich Karl Kaul egyenesen azt írta, hogy az ítélet Auschwitz halottainak meggyalázása. Kaul az NDK-ban élő áldozatok nevében járt el, és mert a keletnémet kormány folyamatosan szóvá tette a volt nácik jelenlétét a német igazságügyben, ezért szigorú verdiktjét tekinthetnénk akár a nyugatnémet igazságszolgáltatás elleni propagandisztikus (bár nagyrészt jogos) támadás részének. Kaul zsidónak született, de azt nem tudjuk, hogy kommunistaként mennyire háborította fel, hogy a perben és az arról szóló tudósításokban a tömeggyilkosság zsidó dimenziója nem kapott kellő hangsúlyt.¹⁵⁴ Az új-

„A társadalom, amely önmagával szemben nyomoz” címet adta, érzékeltetve ezzel Schüle skizofréniáját is. Schüle életútjáról, vívódásáról lásd Christian Staas: *Zwischen Fronten des Kalten Krieges. ZEITGeschichte*, 2020. 6. sz. 84–87.

¹⁵³ Lásd például Peter Jochen Winters megemlékezését az ítélet kihirdetésének 50. évfordulóján. *Der Frankfurter Auschwitz-Prozess. Ein Rückblick 50 Jahre nach dem Urteil. Bundeszentrale für politische Bildung*. 2015. április 8. <https://www.bpb.de/apuz/204287/der-frankfurter-auschwitz-prozess>.

¹⁵⁴ Tény, hogy ezzel a németek nem votak egyedül. Lásd Bernd Faulenbach: *Einführende Überlegungen zu den Erinnerungskulturen in Frankreich, Deutschland*

ságok rendszerint „áldozatokról” szóltak, még gyakrabban „foglyokról”, elfedve, hogy Auschwitz nem szabadságuktól megfosztottak gyűjtőhelye volt, hanem a zsidó holokauszt helyszíne. Csak később jelent meg a lapokban a „zsidók legyilkolása” („Judenmord”) fordulat; ezzel tették egyértelművé, hogy a rémtettek motívuma az antiszemitizmus volt.¹⁵⁵

Az ítélethozatal után Fritz Bauer is keserűen nyilatkozott. A pert tandrájának szánta, számára a „közönség” visszajelzése ezért fontosabb volt, mint a vádlottak reakciója.¹⁵⁶ De úgy látta: a németek érdeklődése a per iránt mérsékelt volt. Bauer a holokauszt előzményeit, okait akarta bemutatni, a per viszont Auschwitzot a német társadalomfejlődésből kiszakított individuumok személyes motívumokból elkövetett rémtettei helyszíneként tüntette fel.¹⁵⁷ Bauer türelmetlen volt, és keserősége talán azzal is magyarázható, hogy túlértékelte a jogi eljárások lehetőségeit. Tárgyilagosan szemlélve a per korántsem volt kudarc: egy felmérés szerint a megkérdezettek 83 százaléka tudott róla, és csak a náci ideológiától leginkább fertőzött generáció, az 1920 és 1930 között születettek utasították el élesen.¹⁵⁸ „Az Auschwitz-perben rekonstruálták első ízben a tábor történetét nagyszámú közönség előtt. A túlélők vallomása alapozta meg, amit a történészek Auschwitz-Birkenauról tudnak”¹⁵⁹ – írja Rebecca E. Wittmann, a per részleteinek egyik legjobb ismerője. A kilencszázhusz oldalas ítélet feltárta, amit korábban eltitkoltak, a táborok poklát nem lehetett többé szövetséges propagandaként beállítani. Az 1970-es évek végén készült interjúban az elítéltek egyike, Oswald Kaduk, válaszul arra, hogy még vannak egyesek, akik azt állítják, Auschwitz hazugság, csak annyit válaszolt: „Az ilyenek nem normálisak, ami megtörtént, azt nem lehet letagadni.”¹⁶⁰

und Polen. In: *Zur Konkurrenz der Erinnerungskulturen in Deutschland, Frankreich, und Polen. Beiträge aus dem gleichnamigen, gemeinsam mit der Friedrich-Ebert-Stiftung veranstalteten Seminar vom 11. bis 15. März 2021 in Berlin. Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.v. Kassel*, 2012. 29.

¹⁵⁵ Pendas 2013. 367–368.

¹⁵⁶ Lena Foljanty – David Johst: *Einleitung*. In: Foljanty–Johst 2018. 50.

¹⁵⁷ Pendas 2013. 417.

¹⁵⁸ Uo. 353.

¹⁵⁹ Rebecca Wittmann: *Telling the Story: Survivor testimony and the Narration of the Frankfurt Auschwitz Trial. GHI Bulletin*, 2003. tavasz. 32. sz. 100.

¹⁶⁰ *Drei deutsche Mörder. Aufzeichnungen über die Banalität des Bösen*. 1978. Rendező: Ebbo Demand. <https://www.youtube.com/watch?v=JDzEKKovroc>.

Valami igazság volt abban, amit Bucher igazságügyminiszter a náci-perek folytatásával szemben felhozott: a további perek gátolhatják a múlttal való szembenézést, mert akik személyesen nem gyilkoltak, úgy érezhetik, hogy az ítéletek feloldozzák őket. A tettesek, a támogatóik és a társutasok generációja talán valóban így gondolta. De gyermekeiket a perek nem megnyugtatták, hanem felzaklatták: most, hogy feltáruztak a történetek, és mert a gyilkosok hétköznapiak voltak, olyanok, mint környezetükben bárki, gyanakvással figyelték a nagybácsit, a család orvosát, a postást és a boltost. Aggódva, hogy nem nyomja-e lelküket olyan bűn, amiért Mulka, Kaduk vagy Capesius állt a bíróság előtt.

„A fiatal szövetségi köztársaság nyomasztó hallgatása itt ér véget, és jönnek a mozgalmas 60-as évek” – írta Ronen Steinke a frankfurti perről ötven évvel később.¹⁶¹ Valóban, az évtized nem szűkölködött eseményekben, ám a frankfurti pereket nem követték továbbiak; ha indult egyáltalán nyomozás, vádat ritkán emelt az ügyészség. Ennek egyik oka az volt, hogy a büntettek zöme egy jogszabály-módosítás következtében elévült. Arról még ma is folyik a vita, hogy az igazságügyi minisztérium náci múltú vezető tisztségviselője tudatosan rejtette-e el a szabálysértési törvény hatályba lépéséről szóló jogszabály zárórendelkezései közé a büntető törvénykönyvet módosító szabályt vagy törvényhozási defektről volt-e szó: a hivatalnokok és a parlamenti képviselők egyszerűen nem vették észre, hogy az alapvetően progresszív szabályozás, amely bűnsegély esetén – bizonyos feltételek fennálltakor – kötelező enyhítést írt elő, azt eredményezi, hogy büntetőeljárások ezreit kell majd megszüntetni, mert az elévülés bekövetkezett.

A jogszabályt az az Eduard Dreher minisztériumi osztályvezető készítette elő, aki a hitleri érában főügyészként számos alkalommal sikerrel kezdeményezte, hogy az innsbrucki különleges bíróság jelentéktelen bűncselekményekért halálbüntetést szabjon ki.¹⁶² A Btk. módosítása annyiban progresszív volt, hogy olyan esetben, amikor a bűnsegéd nem rendelkezett a tettest jellemző, súlyosabban minősítő személyes ismervvel, a büntetés kötelező enyhítését írta elő. Az emberölést a német jogban egyebek között az alantas indok (*niedriger Beweggrund*) – és, ahogy írtam, utólag a fajgyűlölő motívumot ilyennek minősítették – „emeli” gyilkossággá; aki tehát

rasszista motívumból elkövetett bűntettéhez nyújtott támogatást, de az nem volt bizonyítható, hogy ő maga azonosult volna a tettes fajgyűlölő motívumával, bűnsegédként felelt, és büntetését enyhíteni kellett. Ez viszont azt jelentette, hogy a törvényileg kiszabható büntetés maximuma automatikusan lejjebb szállt. Az elévülés tartama pedig a büntetési tétel felső határához igazodik. (Ha az enyhítés csak lehetőség, akkor a büntetés törvényi felső határa nem változik, azonos marad a tettesre vonatkozó felső limittel.) Így a gyilkossághoz nyújtott bűnsegély esetén az elévülés nem húsz, hanem tizenöt év után következett be, leszámítva azt az elhanyagolható számú esetet, ahol a bűnsegéd rasszista motívumát sikerült bizonyítani. Mivel a népirtás elkövetőit csaknem kivétel nélkül pusztán bűnsegédként vonták felelősségre, az 1960-as évek közepére az üldözhető cselekmények közül több ezer elévült.

Lehet, hogy Dreher ennek tudatában, elvtársait mentendő készítette elő a jogszabályt. Ám ahhoz, hogy terve sikerrel járjon, kellettnek más szereplők is. Mindenekelőtt a BGH, amely a szubjektív tettes-teória alapján azokat is bűnsegédként vonta felelősségre, akik saját kezükkel gyilkoltak. Nem következett volna be korábban az elévülés akkor sem, ha a szövetségi bíróság az emberölést gyilkossággá minősítő valamennyi körülményt – köztük az alantas motívumot – nem a tettes személyes jellemzőjeként értékelte, hanem a tett ismervének minősíti. Ebben az esetben ugyanis a kötelező enyhítésre vonatkozó szabály nem alkalmazható, a büntetési tétel felső határa változatlan marad, és az elévülés nem következik be korábban. Az ügyészség ezt az álláspontot képviselte: „A hatalmas megsemmisítő gépezet felállítása, a szervezett tömeggyilkosság motívuma, a fajgyűlölet, nemcsak a tettes, hanem a tett (kiemelés B. K.) fokozott veszélyességére utal – írta 1969-ben a szövetségi legfőbb ügyész.¹⁶³ Ám a BGH zömében volt náci jogászokból álló büntetőtanácsa nem osztotta álláspontját. De még így is korrigálható lett volna a „jogalotási defekt”: a parlament egyszerűen kiegészíthette volna a Btk.-t azzal, hogy az elévülés tartama a bűncselekményre megállapított büntetési tételhez igazodik, tekintet nélkül a kötelező enyhítésre. Ez elmaradt, de még így is lett volna mód a gyilkosok megbüntetésére. A BGH más büntetőtanácsai ugyanis a fondorlatos vagy kegyetlen módon elkövetést a tett és nem a tettes jellemzőjének minősítették (és a táborokban így pusztították el a zsidók millióit). A bűnsegéd büntetésének kötelező enyhítésére vonatkozó szabály ilyen esetekben tehát nem volt alkalmazható, és így az elévülés tartama sem csökkent. Így számátalan olyan ügy volt, ahol az eljárás lefolytatását és az ítélethozatalt az el-

¹⁶¹ Ronen Steinke: Fritz Bauer ein deutscher Held. *Süddeutsche Zeitung*, 2013. december 20. <https://www.sueddeutsche.de/politik/jahre-frankfurter-auschwitz-prozess-fritz-bauer-ein-deutscher-held-1.1848015>.

¹⁶² Görtemaker–Safferling 2016. 28.

¹⁶³ Uo. 464.

évülés nem akadályozta. Ám nem csak a Bundestag, de az igazságszolgáltatás is tétlen maradt.

De így is maradtak jócskán, akiket a népirtásban való részvételükért felelősségre lehetett volna vonni. Ám az igazságszolgáltatásban is maradtak az egykori nácik, eltávolításukhoz pedig hiányzott a politikai akarat.¹⁶⁴ Adenauer és pártja már korábban meghirdette, hogy ideje záróvonalat húzni és befejezni a büntetőeljárásokat. A néppártosodás irányába mozdult szociáldemokraták pedig tartottak attól, hogy ha hangosan követelik az újabb pereket, ezt a hidegháború tébolyult légkörében a közvélemény a keletnémet kommunistákkal való kollaborációként fogja értékelni, és ezzel szavazatokat vesztenek.¹⁶⁵ Az 1965-ben kezdődött vita a gyilkosság elévülésének kizárásáról is csak soványka eredményt hozott: 1969-ben a Bundestag az elévülés idejét tíz évvel hosszabbította meg.¹⁶⁶

VI.

„A per váltotta ki a hatvannyolcasok kulturális forradalmát, amelynek egyik központi témája az apák bűne volt” – írta a *Die Zeit* negyven évvel a frankfurti ítélethirdetés után.¹⁶⁷ Hosszú ideig a történészek többsége is a náciperek és a nyugatnémet diáklázadás közötti kauzalitás tételét vallotta. Mára korántsem egyeduralgó ez a nézet, sőt egyre többen vonják kétségbe, hogy a hatvannyolcasok komolyan gondolták apáik elszámoltatását. Götz Aly egyenesen azt állítja, hogy a gyermekek generációja félelmetesen hasonlított a nácizmus fertőzte apák nemzedékére: elvakultak, megrögzöttek voltak, elutasították a pluralizmust,

¹⁶⁴ Még 1961-ben történt, hogy bátortalan lépésre szánta el magát a Bundestag: módosították a bíróságokról szóló törvényt és módot adtak a sötét múltú bírácoknak és ügyészeknek, hogy önként vonuljanak idő előtt nyugdíjba. Az egyéves határidő elteltéig az érintettek alig egy százaléka érezte, hogy élnie kell e lehetőséggel. Lásd Meyer 2020. 229.

¹⁶⁵ A részletekre lásd uo. 213–232.

¹⁶⁶ Emellett az elévülés kezdő időpontját 1950-ben állapították meg, azzal az indokolással, hogy ekkor kaptak a német bíróságok teljes felhatalmazást a büntettek üldözésére. 1979-ben aztán kimondták, hogy a gyilkosság sohasem évül el.

¹⁶⁷ Anette Weinke: Eine andere Form der politischen Justiz? „Neue” NS-Prozesse, Braunbuchkampagnen und die Moralpolitik der „68er”. In: Rauschenberger–Steinbacher 2020. 71.

jelszavuk a folytonos harc és akció volt, megalomániájuk kérlelhetetlenséggel párosult, szenvedéllyel csüngtek vezéreiken. Vak hitük a haladásban, a „mindent felforgatunk” dühe, az újrakezdés feletti vad örömkük és ezzel összefüggésben rajongásuk az erőszak iránt – mindezért a 68-asok mozgalma a totalitarizmus kései német hajtása – írja.¹⁶⁸ Aly verdiktje ellentmondást nem tűrő, szavai kegyetlenek – ő maga is hatvannyolcas volt. Kérlelhetetlen ítélete egyben önbírálat, és ezzel nemzedékében nincs egyedül.¹⁶⁹ „Miképp történhetett – teszi fel önmagának a kérdést a hatvannyolcas mozgalom egy másik részvevője –, hogy a nemzedék, amely célul tűzte, hogy lerázza magáról a szülői és társadalmi autoritást, néhány évvel később egy olyan ideológia fanatikusává lett, amely azt parancsolta, hogy hagyjon fel az önálló gondolkodással?”¹⁷⁰

A hasonlóság apák és fiúk mozgalma között természetesen nem magyarázza, hogy a fanatikusan ifjú nemzedéke miért nem szorgalmazta az előző generáció fanatikus gyilkosainak felkutatását és bíróság elé állítását.¹⁷¹ Igaz, volt okuk a német igazságszolgáltatással szembeni bizalmatlanságra: az ügyészi és a bírói kart nem tisztították meg a korábbi nemzetiszocialistáktól; a hidegháború szülte államvédelmi bün-

¹⁶⁸ Götz Aly: *Unser Kampf 1968 – ein irritierter Blick zurück*. Fischer e-books, Frankfurt am Main, 2009. 23–24. Bár Aly hozzáteszi, hogy az agesszív háborút kezdeményező Japánban és a fasiszta rezsim után ébredező Olaszországban is, ahol – ellentétben Angliával, az Egyesült Államokkal és Franciaországgal – a társadalom elvesztette erkölcsi bázisát és belső rugalmasságát, 1968 végkifejlete ugyanolyan durva volt, mint Németországban (21.).

¹⁶⁹ Hodenberg idézi Hannes Heert, az egykori lázadót, a Wehrmachtnak a holokausztban játszott szerepét bemutató kiállítás rendezőjét, akit emiatt az apák nemzedékének meggyalázásával vádoltak. Heer a hatvanas évei közepén tette fel önmagának a kérdést, hogy nem voltak-e ideológiailag ugyanolyan elvakultak, mint elődeik egykor, amikor apáiktól, családjaiktól, azok erkölcsével és vallásával együtt, az „egész régi szartól” eloldozták megukat és mindezt „fasisztának, polgárinak és reakciónak” minősítették? Christina von Hodenberg: *Das andere Achtundsechzig. Gesellschaftsgeschichte einer Revolte*. C. H. Beck, München, 2018, e-book. 57.

¹⁷⁰ Claus Koch: *1968. Drei Generationen – eine Geschichte*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2018, e-book. 12.

¹⁷¹ Tény, hogy kezdetben feltárták és nyilvánosságra hozták (nem kis keletnémet segítséggel) a politikusok, a magas rangú bürokraták és professzoraik náci múltját, így inkább a megbicsaklott náciatlantást folytatták volna, nem pedig a gyilkosok bíróság elé állítását.

tető rendelkezések alapján ez az apparátus indította sorra a büntető-eljárásokat a fiatalokkal szemben, ha a hivatalban lévő, egykori nácik múltját feltárták és az ilyen információkat terjesztették; nemegyszer éppen a náci büntettek felderítését végző rendőröket és ügyészeket vették be a diáklázadással együttjáró rendzavarások kivizsgálásához. Látszólag paradox módon a frankfurti per is forrása lett a bizalmatlanságnak, mert azt igazolta, hogy csak a kis halak akadnak fel az igazságszolgáltatás hálóján, miközben a főbűnösök a náci kor krónikásai-ként, mint tanúk jelennek meg a bíróságon. Az igazságszolgáltatás így a szemükben „alibi-funkciót” teljesített: elterelte a figyelmet arról, hogy a politikában, a külügyminisztériumban, az igazságügyben és a rendőrségen továbbra is a náci rezsim emberei irányítanak.¹⁷² Így inkább a gyarmatok felszabadítását, a NATO, az Egyesült Államok és az egész kapitalista berendezkedés bomlasztását, a nemzetközi imperializmus megdöntését tűzték célul.

De vajon komolyan gondolták-e a 68-asok, hogy sikerrel vívhatják meg a világforradalmat, térdre kényszeríthetik az imperialistákat, ha úgy vélték: saját országukban képtelenek kikényszeríteni, hogy a náci gyilkosokat bíróság elé állítsák. Rudi Dutschkének is feltették a kérdést, hogy a Vietnámban és Afrikában tomboló imperialista erőszak feletti folyamatos háborgás helyett nem kellene-e valamit a zsidók legyilkolása ügyében tenni? „Ha ebbe belefogunk – volt Dutschke válasza –, az minden erőnket felemésztene [...] ezzel nem tudunk megbirkózni. [...] Lehetetlen a zsidók legyilkolását feldolgozni és egyidejűleg forradalmat csinálni. A múlttal szemben előbb valami pozitívat kell szembehelyeznünk.”¹⁷³ Dutschke reakciója (részben) őszinte volt: a teher rémisztően súlyos volt. Mert nemzedéke a perekből azt szűrte le, hogy a vádlottak ijesztően hasonlítottak a szülőkre, a rokonokra, a környezetükben élőkre: sem a népiirtás előtt, sem utána nem kerültek szembe a törvénnyel, szorgosan dolgoztak, éltek a tisztos polgárok életét. A hatvannyolcasok így saját nyomasztó történelmük elől „pánikszerűen forradalmi rém- és lázalmokba menekültek”.¹⁷⁴ Hárításképp apáik helyett az államhatalmat, az imperializmust, a fasizmust jelölték ki ellenségnek. És a mindenre ráaggatott „fasizmus”-vád egyre inkább háttérbe szorította a német nemzetiszocializmust, a zsidók ellen el-

követett népiirtást pedig a „fasizmus egyik mellékes, esetleges elemére redukálta”.¹⁷⁵

A hatvannyolcasok tehát nem szakítottak a bűnös felmenők nemzedékével, és az efeletti büntudat szülhette a hárítást, ez motiválhatta az apák helyére léptetett ellenség elleni harcot. Mert nem csak a tettesek és segítők bűnösök és nem csak azok, akik nem álltak ellen, pedig megtehették volna. „A bűn horizontálisan és vertikálisan eléri azokat is, akik a bűnösöket nem tagadják ki, akik nem taszítják ki őket a szolidaritás-közösségből – írja Schlink. – Igaz – teszi hozzá –, azoknak a gyermekei, akiknek a bűne abban állt, hogy a kortárs tetteseket és segítőköt nem taszították ki, rendszerint nem érznek büntudatot.”¹⁷⁶ Csakhogy a hatvannyolcasok tragédiája éppen az volt, hogy nem tudhatták, hogy felmenőik a bűnösök melyik kategóriájába tartoznak. Lehettek gyilkosok, a segédek vagy pusztán haszonélvezői a zsidók megsemmisítésének – számukra ez volt a frankfurti per egyik tanulsága. Mert a felmenők nem szólaltak meg. Elveszítették Hitlert és ezzel önmagukat, amnéziában élő halottként jártak fel-alá, minden érzelem nélkül; ha volt mondanivalójuk, úgy az kimerült az önsajnálásban, a sors hibáztatásában és az olcsó érzélgősségben.¹⁷⁷ Hallgattak és a hallgatásban társak voltak gyermekeik. Néhány hatvannyolcas diákvezér életútjára visszatekintve beszámolt ugyan családon belüli éles konfrontációról, de empirikus vizsgálatok inkább azt sejtetik, hogy a nemzedékek közti viharos összetűzések a német családok túlnyomó többségében nem fordultak elő.¹⁷⁸ Ezen nincs mit csodálkozni, mert a lázadáshoz kellenek az érzelmek, a hatvannyolcasok pedig az „emocionálisan fagyoskodó gyerekek generációja volt”.¹⁷⁹ Szüleiket a szüleik, őket pedig az ő szüleik még a hitleri pedagógia elveinek szellemében nevelték. Johannä Haarer *A német nő és első gyermeke* című 1934-ben megjelent könyve volt a biblia, milliók olvasták, számos kiadást megért. A Hitlert dicsőítő passzusoktól és a náci frazeológiától megtisztítva egészen 1987-ig volt forgalomban. A német anyák ebből megtudhatták,

¹⁷² Weinke 2020. 77–78.

¹⁷³ Aly 2009. 18.

¹⁷⁴ Uo. 20.

¹⁷⁵ Weinke 2020 idézi Ulrich Herbert *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (München, 2014) című munkáját (72.).

¹⁷⁶ Bernhard Schlink: *Recht-Schuld-Zukunft*. In: Schlink 2002. 32.

¹⁷⁷ Így látta a németeket Hannah Arendt, amikor a háború után először tért vissza szülőhazájába. Idézi Koch 2018. 18.

¹⁷⁸ Hodenberg 2018. 59. A diákvezérek közül többek szülei baloldali beállítottságúak voltak, egykori szociáldemokraták, köztük néhányan antifasiszták.

¹⁷⁹ Aly 2009. 233.

hogy a gyerek ellenségnek születik, a természetből fogva mocskos, cél nélkül üvöltözik, erőszakos és egoista. A nevelés célja pedig megzabolázni, fegyelemre és rendre szoktatni, megtanítani, hogy tisztelje a tekintélyt, kérlelhetetlenül, szankciókkal, ha kell, brutális és ceremóniális testi büntetésekkel. És kerülni kell minden olyan fizikai érintkezést, amely érzelmi kötődést indukál anya és gyermeke között. A csecsemő és az anya közti testi kapcsolatot, de még a térbeli közelséget is, a minimumra redukálандó.¹⁸⁰ A hatvannyolcasok szülei így gyermekkorukban elvesztették kötődésüket saját szüleikhez, azután a maguk gyerekeihez, a harmadik birodalom összeomlása után pedig elvesztették szeretett „Führerüket”, ezzel együtt tájékozódási- és kommunikációs képességüket. „Ahogy hallgattak, úgy tűntek, mint akinek arcát maszk torzítja, mintha holtak lennének – emlékszik vissza a hatvannyolcasok egyike. – Mintha kialudt volna bennük valami, amiről beszélnének, de nincs hozzá erejük.”¹⁸¹ Maradt a rideg szótlanság. Nem volt mivel szembeszállni.

VII.

1981-ben, amikor a háború után születettek elérték az érett felnőttkort, akkor gondolta úgy először a nyugatnémetek többsége, hogy a náci-pereket folytatni kell. A közvélekedést nem kis mértékben alakította a *Holocaust* című amerikai tévésorozat,¹⁸² de talán a Bundestag döntése is, amellyel 1979-ben kizárták a gyilkosság elévülését. Így lehetővé vált az újonnan felderített bűntettek üldözése. De addigra a gyilkosok elfogytak: az 1980-as évtizedben 47 bűnösséget megállapító ítélet született, az ezt követő dekádban mindösszesen hat.¹⁸³ Ezért is váltott ki nagy érdeklődést 2009-ben az Iwan Demjanjukkal szembeni vádemelés.¹⁸⁴ A jogászoknak inkább az ítélet és indokolása jelentett újdonságot: a müncheni tartományi bíróság azt az értelmezést fogadta el, amit Fritz Bauer fél évszázaddal korábban sikertelenül képviselt a frankfurti Auschwitz-perben. „A treblinkai, a belzeci és a sobibori tábor ki-

zárólagos funkciója Európa zsidóságának tömeges megsemmisítése volt – olvashatjuk az ítéletben. – Mindenki, aki a táborban szolgált, ezt a célt mozdította elő, akár az érkező transzportok fogadásakor a rámpánál, akár a munkára kényszerített zsidók felügyeletével, akár úgy, hogy ór- vagy készenléti szolgálatot teljesített.”¹⁸⁵ Ezért bűnös valamennyi gyilkosságért, amelyet szolgálati ideje alatt a táborban elkövettek. A felelősség megállapításához tehát nem szükséges annak bizonyítása, hogy a vádlott bármilyen cselekménye oksági kapcsolatba hozható az áldozatok halálával. A bíróság ezért Demjanjukot több mint 28 000 ember sérelmére kegyetlen és alantas módon elkövetett gyilkosság bűnsegédjeként találta bűnösnek.¹⁸⁶ Hasonló érveléssel ítélte el 2015-ben a lüneburgi bíróság bűnsegédként Oscar Gröning SS-szakaszvezetőt, aki rámpaszolgálatot teljesített Auschwitzban, háromszázezer magyar zsidó meggyilkolásáért.¹⁸⁷

Demjanjuk 91 éves volt, amikor elítélték,¹⁸⁸ Gröning 94, majd két évvel később meghalt, mielőtt börtönbüntetésére letöltését megkezdte volna. A haláláról szóló beszámolók általában azzal zárultak, hogy minden bizonnyal ő az utolsó holokauszt-elkövető, akinek az igazságszolgáltatás előtt kell felelnie. Tévedtek. Az elmúlt években több nyomozás is indult időskorú gyanúsítottakkal szemben, igaz, közülük többen meghaltak, valamennyien kilencven év felettiek. Voltak perek, amelyeket azért nem lehetett befejezni, mert a vádlott demencia miatt vagy más okból képtelenné vált arra, hogy kövesse a tárgyalást. 2021 telén, néhány nappal azután, hogy a világ az auschwitzi fogolytábor felszabadítására emlékezett, két időskorú náci ellen emeltek vádat.

¹⁸⁵ Az ítéletből idéz Kurz 2013. 125.

¹⁸⁶ Kurz szerint ezt a jogértelmezést a kizárólag a zsidók megsemmisítésére létesített táborok esetében a BGH sohasem vetette el nyíltan, miközben az ügyészségek a frankfurti Auschwitz-per követően csak ritkán képviselték ezt a jogi álláspontot.

¹⁸⁷ Nem zárható ki, hogy a német joggyakorlat változásában szerepet játszottak a volt Jugoszlávia területén elkövetett háborús és emberiség elleni bűntettek felett ítélkező ad-hoc nemzetközi bíróság (ICTY) ítéletei. Az ICTY ugyanis a bűnszervezet (*joint criminal enterprise*) egyik formájaként értékelte a vádlottak cselekményeit az úgynevezett koncentrációtábor-ügyekben és kimondta, hogy a résztvevők a közös terv keretében elkövetett valamennyi bűntettért felelősséggel tartoznak. Lásd Gerhard Werle: *Principles of International Criminal Law*. T.M.C. Asser Press, The Hague, 2005. 122.

¹⁸⁸ Demjanjuk az első fokú döntés ellen fellebbezést nyújtott be, de elbírálása alatt elhalálozott.

¹⁸⁰ Koch 2018. 29–27.

¹⁸¹ Uo. 32.

¹⁸² Bästlein 2016. 22.

¹⁸³ Uo. 22.

¹⁸⁴ Az érdeklődésre okot adott még az izraeli legfelső bíróság ítélete, amellyel 1993-ban a jeruzsálemi körzeti bíróság által halálra ítélt Demjanjukot bizonyítékok hiányában felmentette.

Egyikük, a sachsenhauseni láger SS-őrségének egykori tagja, ma százéves. Őt több mint háromezer fogoly meggyilkolásában való bűnrészességgel vádolják. Ugyancsak gyilkosságban való bűnsegély miatt felel a stutthofi (mai nevén Sztutowo) tábor parancsnokának egykori titkárnője, aki a vád szerint ebben a minőségében tízezer fogoly legyilkolásához nyújtott segítséget. Az agg vádlottakkal szembeni perek fogadtatása vegyes. A kanti büntetési elmélet hívei üdvözlrik az eljárásokat; érvük, hogy egyetlen gyilkosnak sem adható kegyelem, különben „vérvád tapad a néphez, mert nem szorgalmazta a büntetést”. Mások inkább az áldozatot látják az idős vádlottakban: a bűnüldöző szervek és a bíróságok – állítják – most velük fizettetik meg, hogy hat évtizeden át bűnpártolók voltak.¹⁸⁹ A legfőbb gonosztevéként tüntetik fel őket, mert már kevesek közül válogathatnak.¹⁹⁰ A perek ellenzői joggal kérdezik azt is, hogy mi célt szolgál, ha most századik életévükhöz közelítve képletessé büntetéssel sújtják az idős elkövetőket. A feltétlen megtorlással (és a büntettek elévülhetetlenségével) szemben felhosszák azt is, hogy jogos-e büntetni azt, aki tán már rég nem azonos évtizedekkel korábbi önmagával.¹⁹¹ De éppen az idős vádlottak szolgálnak bizonyítékul az érv törekénysége mellett: jóra való embereknek tűnnek, törvénytisztelő polgárai lettek a Szövetségi Köztársaságnak. Egyik napról a másikra dobták el náci múltjukat, hirtelenjében lecserélték erkölcsi normáikat. Ugyanúgy, ahogy azt 1933-ban tették.

Az ügyészeknek megvan a válaszuk a fenntartásokra: a gyilkosság, az abban való bármifajta részvétel a német büntető törvénykönyv szerint 1979 óta nem évül el, és őket köti a legalitás elve: ha büntetett gyanúja merül fel, mindenfajta célszerűségi megfontolást félretéve, kötelesek vádat emelni. De nem a legalitás elve magyarázza az aggastyánokkal szemben indított pereket. Már csak azért sem, mert a német eljárásjogban is léteznek jogintézmények, amelyekkel az elv szigora enyhíthető. Az aggastyánok ellen folytatott perek mögött húzódo okok mélyebben keresendők.

¹⁸⁹ Bästlein 2016. 28.

¹⁹⁰ A ludwigsburgi központot 2015 óta igazgató Jens Rommel egy 2020 januárjában adott interjúban maga is elismerte, hogy „manapság könnyebben látjuk azok felelősségét, akik nem tartoznak a főbűnösök közé, egyszerűen azért, mert már kevesen vannak az érintettek”. Christian Staas: Ein Toter, zehn Jahre Gefängnis. *Die Zeit*, 2020. január 23. 19.

¹⁹¹ E kérdésről lásd Kis János: Töprengés az időről – sortűzperek előtt. *Kritika*, 1995. 5. sz. 5–9.

Fritz Bauer az Auschwitz-pertől azt remélte, hogy rádöbben a németeket arra: hova vezet az alattvalói mentalitás, a hatalomnak való vak engedelmesség. Attól rettegett, hogy megismétlődik Weimar sorsa, ha a németekben nem váltja fel a rendpárti lelkületet a szabadság iránti vágy, ha nem tanítják meg őket kételkedni, nemet mondani a hatalomnak és tolerálni másokat. Ma a német oktatási intézményekben, a szexuális morál terén, a családokon belül viszonylag széles az egyén autonómiája, tolerálják, sőt elismerik a beleszólás, a tiltakozás, az ellenszegülés jogát. Nem biztos, hogy ebben a náci perek szerepe volt a döntő, sok egyéb tényező mellett a változás elsősorban 1968 érdeme. Az idő is megtette hatását: a tettesek nemzedéke – őket Bauer amúgy is reménytelennek tartotta – lassan eltűnik. De még itt vannak köztünk néhányan, és az életben lévő egykori náci pererei továbbra is szolgálnak tanulsággal. Akik ma a vádlottak padján ülnek, a weimari demokrácia idején születtek. Egy országban, amelynek fejlett alkotmánya volt, ahol ellenőrizték, hogy a törvények összhangban vannak-e az alaptörvénnyel, ahol a bírák függetlenségének garanciái adottak voltak. Ezeket az intézményeket fokozatosan, de sebesen rombolták le. Mert amikor a náci az első lépéseket megtették felszámolásukra, nem volt, aki védelmükre kelt volna. Amikor pedig az intézményrendszer romokban hevert, már késő volt. Erre emlékeztetnek, erre figyelmeztetnek az idős vádlottak pererei.

Ne feledjük azt sem, hogy a ma ügyészei és bírái a harmadik, immár büntetlen generáció tagjai. Nem telepszik rájuk a bűn hálója, mint apáikra, mert megtűrték maguk közt a gyilkosokat. A múlt nekik már nem a jelen, hanem történelem. „Kollektív és egyéni biográfiájukban a harmadik birodalom és a holokauszt – szemben a szülőkével – nem meghatározó.”¹⁹² Nem szoronganak, mint apáik, hogy a világ – mert németnek születtek – a tömeggyilkosok leszármazottjait látja bennük. És joguk van hozzá, hogy ez így maradjon. Ezért is kellenek a perek.

¹⁹² Bernhard Schlink: Die Gegenwart der Vergangenheit. In: Schlink 2002. 155.

VIZSGÁLAT EGY TERVEN FELÜLI (?) NÉPIRTÁS ÜGYÉBEN

Tanulmány Veszprémy László Bernát

**Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás,
a német megszállás és a holokauszt
című könyve (Jaffa Kiadó, Budapest, 2019)
kapcsán**

I.

A holokausztkutatás eddigi történetét áttekintve J. T. M. Houwink ten Cate, az amszterdami egyetem professzora azt a megállapítást teszi, hogy az utóbbi időben szaporodtak a népiértás végrehajtását, annak folyamatát vizsgáló munkák. A korai monográfiák – ezeket az irodalomban az „intencionalista” jelzővel szokás jellemezni¹ – a holokauszt „végső” okára, gyökerére keresték a választ és rendszerint az antiszemitizmust mint a nemzetiszocializmus központi ideológiai elemét kutatták. A holokauszt ezekben az írásokban – Heller Ágnes szavait kölcsönözve – az intellektuális gonosz² műveként jelenik meg, és e narratíva szerint elkövetői Hitler és legközelebbi eszmetársai. Érdekes, de egyben érthető – hiszen a bírák többsége maga is kollaboráns volt –, hogy a német joggyakorlat ennek megfelelően minősítette a tömeggyilkosok tetteit: az ítéletek szerint csak Hitler, Himmler és Heydrich tettesek, mindenki más, akikben az alvilági gonosz felébredt, még a

¹ Houwink ten Cate Timothy Masonnak tulajdonítja a megjelölést. J. T. M. Houwink ten Cate: *The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust*. *Jewish Political Studies Review*, 20. évf. 2008. ősz. 3–4. sz. 51–52.

² Az intellektuális és az alvilági gonoszról lásd Heller Ágnes *Általános etika* (Cserépfalvi, Budapest 1994) című munkájának 10. fejezetét.

megsemmisítő apparátus magas rangú tisztségviselői is pusztán bünségély miatt felelnek.³

A holokauszt kutatás következő hullámát képviselő munkák szerzői nem a soá végső okát keresték, hanem a kivitelezés mikéntjét, a megsemmisítés mechanizmusát elemezték. Ez a Houwink ten Cate által „funkcionalistaként” jelölt megközelítés egyre bővítette azok körét, akik a népirtásért morálisan és jogilag felelősséggel tartoznak. A német minisztériumokban buzgólkodó hivatalnokok vagy a megszállt államok kollaboráns rendvédelmi szervei egyaránt kivették részüket a népirtás végrehajtásából.⁴ A második világháború utolsó rettenetes tömeggyilkossága, a magyar zsidóság lemészárlása ijesztő példája a sokszereplős genocídiumnak. Részt vett benne „a német külügyminisztérium, a katonai irányítás, Hitler teljhatalmú megbízottja, a magyar közigazgatás, a lakosság nem elhanyagolható része és Himmler gazdasági meghatalmazottja”.⁵

Veszprémy László Bernát monográfiája⁶ a szereplők közül a magyar közigazgatást vizsgálja; annak jár utána, hogy kikből állt a magyar adminisztráció, amely múltját, hagyományait meghazudtolva nagy részben felelős a „holokauszt utáni holokausztért”.⁷ Ki volt az a 200 000

³ A holokauszt megtervezőin kívül tettesként feleltek még azok, akik mértéktelen, patológiás szadizmustól vezérelve túlmentek a parancsban megkövetelteken. Barbara Just-Dahmann – Helmut Just: *Die Gehilfen. NS Verbrechen und die Justiz nach 1945*. Frankfurt am Main, Athenäum, 1988. 206. A számos ítélet közül lásd például az ulmi Einsatzgruppen-pert. Hans-Christian Jasch – Wolf Kaiser: *Der Holocaust vor deutschen Gerichten*. Reclam Verlag, Stuttgart, 2017, e-book. 118–119.

⁴ Lásd például Hans-Christian Jasch: *Zur Rolle der Innenverwaltung im Dritten Reich bei der Vorbereitung und Organisation des Genozids an den europäischen Juden. Der Fall des Dr. Wilhelm Stuckart (1902–1953)*. *Die Verwaltung*, 2010. 2. sz. 217–271.; Eckart Conze – Norbert Frei – Peter Haye – Moshe Zimmermann: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*. Blessing, München, 2010; Insa Meinen: *Die Shoah in Belgien*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2009.

⁵ Götz Aly: Eichmanns geregelte Behördenarbeit. In: Uő: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*. S Fischer, Frankfurt am Main, 2003. 175.

⁶ Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019. A hivatkozások helyét a szövegben zárójelben tüntetem fel.

⁷ Christian Gerlach – Götz Aly: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–München, 2002. II.

főispán, alispán, jegyző, csendőr és rendőr, akik „a magyar államot jelentették”, akik leginkább képviselték Magyarország autonómiájának maradékát.” (11) Kik működtették azt a gépezetet, amely „mintegy fél-száz nap alatt közel félmillió magyar állampolgárt „terelt a gázkamrákba”? (9) Az összkép árnyalt, de talán éppen ezért többféle értelmezésre ad módot. Innen van, hogy a könyvet minden oldalról érik támadások. Szerzőjét vádolják azzal, hogy újjáéleszti a bűnös nemzet képét, de azzal is, hogy, ahol lehet, tompítani igyekszik a magyarság felelősségét.⁸ Az mindenesetre elmondható, hogy e társaságot, főispánostul, csendőrostul, jegyzőstul aligha vagyunk képesek elképzelni, amint a szuverenitását veszített magyar állam alattvalói között a Szabadság téri német sas szárnyai alatt görnyednek.

Veszprémy vállalkozása több szempontból is ambiciózus. A cím azt sejteti, hogy vizsgálatát azokra korlátozza, akik irodáikban telefonon, távirón irányítottak és koordináltak, munkaeszközük a toll és az írógép volt. Ezt látszik erősíteni a népbírói eljárásokat elemző fejezet zárógondolata: „...a bűnös közszolgák, akik azzal próbálták tisztára mosni lelkiismeretüket, hogy csupán egy íróasztalnál ültek egy irodában, nem részesülhetnek felmentő ítéletben” (216). De a munka – és erre is utal a fejezetet lezáró passzus – az elemzés körébe vonja mindazokat, akik részt vettek a zsidók gettóba zárásában, akik megkínózták őket, akik elrabolták vagyonukat, megfosztották őket az emberi lét alapfeltételeitől és akik az áldozatokat a halálba induló vagonokba tuszkolták. Valójában egyikük sem volt igazi „irodista”, nem volt igazi *Schreibtischtäter*. Még ha a kínzásokban személyesen nem is vettek részt, túl közel voltak a helyszínhez, ahol közszolga társaik a barbárságokat elkövették. Tény, a távoli gázkamrák füstjét nem láthatták.

Megjelennek a könyvben a „civilék” is: Veszprémy megkísérli rekonstruálni, hogy miképp fogadta az ország lakossága a németek megjelenését. Egyes források közömbösségről számolnak be, mások a lakosság ellenséges érzelmeiről, és van olyan vélekedés, hogy az ország tekintélyes része németbarát maradt. Így aztán olvasó és a szerző bizonyossággal csak azt a soványka következtetést vonhatja le, hogy „a német megszállás a közfelfogás része volt, és tudatosult az emberek fejében.” (37) Az nem meglepő, hogy a magyarországi németek a megszállást nagyobb lelkesedéssel fogadták, de Veszprémy hivatkozik

⁸ A bírálatokról lásd Gellért Ádám átfogó tanulmányát: *Kritikai észrevételek Veszprémy László Bernát Gyilkos irodák című könyvéhez. Clio műhelytanulmányok*, 2020. 3. sz.

olyan forrásokra, amelyek a svábok „vegyes érzelmeiről” számolnak be. Igaz, „a rossz hangulatot” a német hadseregbe és az SS-be való sorozás váltotta ki (39). Ezen nincs mit csodálkozni: a zsidó vagyon elrablásánál, a védtelen civilek megkínzásánál⁹ a frontszolgálat kétségkívül nagyobb kockázattal járt.

Az ország megszállását tehát a lakosság szemlélődve követte, és némi túlzással ezt elmondhatjuk a katonaságról, a rendvédelmi szervekről és a közszolgákról is. Pedig Hitler ellenállásra számított, Veesenmayer viszont úgy gondolta – és ezt vette át Veszprémy szerint kritikátlanul a szakirodalom –, hogy szembeszegüléstől nem kell tartani. Veszprémy ezzel szemben úgy tudja, hogy „számos helyen alakult ki spontán ellenállás”, egyet meg is nevez: az újvidéki helyőrség tüzet nyitott a német csapatokra, és ez halálos áldozatokat is követelt (41). Egyébként a források szerint voltak, akik valóban tervezgették az ellenállást. De nem tudták eldönteni, hogy küzdjenek vagy sem, aztán abban maradtak, hogy nem fognak. Akkori magatartásuk megítélésénél persze óvakodnunk kell attól, amit Bernhard Schlink „a megbélyegzés kultúrájaként” (*Die Kultur des Denunziatorischen*) jelöl. Figyelmeztet, hogy a múltban cselekvőket az „akkori idő horizontján” kell megítélni. Méltánytalan, ha a már ismert „eredmény” alapján monduk ítéletet felettük, „mintha mindarról tudtak és mindazt mérlegelték volna, amire azóta fény derült”.¹⁰ De Schlink intelmét megfogadva sem juthatunk a Veszprémy által ismertetett tényekből másra, mint hogy a magyar állam szuverenitása védelmében alig tettek valamit azok, akiknek ez lett volna a dolguk. Veszprémy ugyan beszámol „súrlódásokról” a magyar hatóságok és a németek között (139), megállapítja, hogy a kapcsolatuk „esetenként feszült vagy ellentmondásos volt”, de sohasem volt olyan mértékű, hogy a deportálások lebonyolítását akadályozta volna (146). A „súrlódások”, „a viszony ellentmondásosságára” felhozott példák egy része pedig operettjeleneteket idéz. Tömöry vezérkari ezredes például beszámol arról, hogy a németek, hajnalban, amikor még hálóingben pihent, lefegyverezték. De azután elnézést kértek és rövidesen pisztolyát és kardját is visszakapta” (44). A szegedi csendőrök azt az utasítást kapták, hogy amennyiben a németek követelik, fegyvereiket szolgáltatassák be, de azután kérjék vissza őket (48). A rádióban sem igazán sikerült ellenállásra buzdítani: valaki

⁹ A bácskai és a bátaszéki kínzásokról lásd például Gerlach–Aly 2002. 133.

¹⁰ Bernhard Schlink, *Die Kultur des Denunziatorischen*. In: *Erkundungen zu Geschichte, Moral, Recht und Glauben*. Diogenes, Zürich, 2015. 47.

ugyan „becsempészte a március 19-ei adásba a *Ne higgy magyar a németnek!* című kurucnóta dallamát”, de szöveg nélkül. Az Astoriában elszállásolt Gestapo-tisztek megfigyelése is hamar kudarcot vallott. Amikor ezt a németek leleplezték, közölték: ha még egyszer magyar detektívet látnak a szálló előtt, akkor lelövik. „Ezért kénytelenek voltunk beszüntetni a megfigyeltetést” – mondta el a budapesti rendőrfőkapitány (51). Előfordult, hogy egy német egységet a magyar rendőrök nem engedtek be a faluba. Ennek következménye nem lett, de a főkapitány dühödt levélben tudatta az akadékoskodó rendőrökkel, hogy az ügy akár „fellette káros következményekkel is járhatott volna” (147). A könyvből megtudjuk azt is, hogy két magyar rendőr egy SS-katona ellen használt fegyvert. Ennek kimenetele nem ismert, az ok azonban igen: a német „senkiknek” nevezte őket (142).

II.

Noha a helyi közigazgatás képviselőinek szerepét vizsgálja, Veszprémy nem kerülheti meg, hogy kitérjen a „politikumra”. A „politikum” kizárólagos terepének a törvényhozást tekinti (25), amely megvonta a kezet a közszolgák cselekvéseihez. A közigazgatási tisztségeket, viselőik hatáskörét korrekt módon ismerteti a szerző, az viszont nem világos, hogy pontosan mit is ért törvényhozáson, politikumon és ezeknek mi a viszonya a közigazgatáshoz. Úgy tűnik, a „törvényhozás” körébe sorolja a törvényhatósági szabályrendeletek alkotását,¹¹ ezekben ugyanis szerinte megjelenik a „politikum”. (Ezért nyilván helyesebb lett volna a jogalkotás szélesebb fogalmát használni, hiszen, ahogy láttuk, a törvényhatóságok nem törvényeket hoznak.¹²)

¹¹ Veszprémy annak alátámasztására, hogy a zsidók kitelepítését a „politikum” – „azaz a törvényhozás” – vetette fel, példaként említi a szegedi közgyűlés döntését a zsidóságnak az „új zsidó államba” való kitelepítéséről, amit a szegedi főispán elutasított (25). Ebben az esetben is helyesebb lett volna jogalkotásról és nem „törvényhozásról” beszélni, a főispán pedig azért döntött az elutasítás mellett, mert a közgyűlés rendelet-alkotási jogköre „saját belügyeire” korlátozódik. Lásd 1886: XXI. t.c. 3. §.

¹² Nem tudjuk, hová sorolná Veszprémy az alispánok vagy a főispánok rendeleteit. Az utóbbiak címzettjei a közigazgatási tisztségviselők (az alispánok, a polgármesterek és az úgynevezett községi közegek), ezért inkább utasításnak tekintendők: 1886: XXI. t.c. 57.§. B).

A „politikumnak” a törvényhozásra történő szűkítése ellen szól a főispánok státusza: noha nem voltak részei a megyei önkormányzatnak, ők álltak a közigazgatási egységek élén. A törvényhatóságokról szóló törvény szerint a főispánok a végrehajtó hatalom képviselői,¹³ a holokausztban betöltött szerepükről pedig Veszprémy azt írja: ellenőrizték a kormány (kiemelés B. K.) antiszemita politikai programjának végrehajtását (99). A zsidók fizikai eltávolítását a végrehajtó hatalom akkori feje, Kállay Miklós már 1942-ben kilátásba helyezte: „...nincs más megoldás, mint a 800 000 zsidó kitelepítése Magyarországról. [...] Szavait a korabeli sajtóbeszámoló szerint szűnni nem akaró tapsvihár kísérte.”¹⁴ Az elűzés politikáját tehát nem kizárólag a törvényhozás hirdette meg. Lehet, hogy Veszprémy László Bernát arra gondolt, hogy a helyi közigazgatás részéről ilyen kezdeményezés nem dokumentálható. Ez nem igazán meglepő, hiszen a közszolgák dolga nem a politikai célok kitűzése, hanem a meghirdetett „állami politika” végrehajtása. Amúgy pedig jogosan teszi fel a kérdést Pelle János, hogy „a közigazgatás vezetői, mint például Endre László, aki »antiszemita önkormányzati lobbicsoportot hozott létre« nem tekinthetők-e mégis mérvadó politikusoknak?”¹⁵

A magyar zsidóság kiirtását elemző munka természetesen nem kerülheti meg, hogy érintse Horthy Miklós felelősségét. Mennyiben járult hozzá vegyes üzeneteivel ahhoz, hogy a magyar közigazgatás végül is semmifajta ellenállást nem tanúsított a németekkel szemben? Üdvözölte-e a vidéki zsidóság deportálását, egyáltalán tudott-e a zsidók lemészárolásáról, és ha igen, mikor szerzett róla tudomást? Veszprémy körültekintően értékeli a rendelkezésére álló forrásokat, következtetése pedig az, hogy Horthytól származó dokumentum híján bizonyossággal nem állapítható meg, mikor értesült a deportálások céljáról. Ha azonban a magyar zsidók elhurcolása kezdetekor nem tudott arról, hogy mi vár a deportáltakra, felmerül a kérdés: miféle államférfi az, aki 1944 tavaszán még nem tudott arról, hogy mi történik a zsidókkal? (91) Ha a németek komolyan úgy gondolták: Horthyt egy fiúmei kikötő ígéretével lekenyerezhetik (87), merthogy imádta a ha-

józást, akkor még az sem kizárt, hogy a fáradt elméjű államférfi nem volt tisztában azzal, hogy Európában javában zajlik a kontinens újkori történetének legnagyobb népirtása.

III.

Veszprémy könyve bevezetőjében ismerteti a forrásokat, amelyek „szenvtelen vizsgálatával” jut el árnyalt, körültekintő megállapításokhoz. Előrebocsátja, hogy megosztja majd az olvasókkal, hogy kik azok a polgármesterek, rendőrök, titkárok, akikről a száraz közigazgatási dokumentumok tanúskodnak, vagy akik ez utóbbiak szerzői. A szereplők a „jót és rosszat megkülönböztetni képes” magyarok; individuumok, akik szabadon hozták személyes döntéseiket. Veszprémy ezzel jelzi, hogy elutasít mindenfajta determinista magyarázatot. Azt is ígéri: tabukat fog dönteni és számol azzal, hogy a könyve előszavában sommázott tételek, amelyeket igazolni kíván, nem nyeri majd el „a szekértáborok egyikének” sem a tetszését. Az első tétel szerint nem igaz, hogy „az antiszemitizmus a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba be volt kódolva”. Ezt az előre elrendeltséget feltételező érvelést „a szabad akarat zsidó-keresztény elvét valló ember” el kell hogy utasítsa. A második tétel szerint a magyar közigazgatásnak – a német nyomás relatív enyhése miatt, és mert a szabotálásért komoly szankcióval nem kellett számolni – volt mozgástere. Voltak, akik ezt ki is használták: ellentétben a közkeletű narratívával, igenis volt ellenállás. Mivel pedig volt mozgástér, a magyar közszolgák jóval többet tehettek volna a zsidók megmentéséért.

A könyvben valóban számos eredeti megállapítást találunk – ezzel a hozzám hasonlóan laikus olvasó is egyet fog érteni. Találunk több utalást legendákra és tévhitekre. De a legendák megdönthetők, a tévhitek pedig cáfolhatók. Azt pedig majd kollégái döntenek el, hogy Veszprémy dolgozatában szerepelnek-e a tudományukban tabunak számító tételek vagy olyan történések, amelyeknek pusztá említése is borzalommal tölt el, ezért tilalmazott, és amelyeket Veszprémy László Bernát megdönt.

A könyv rendkívül alapos kutatómunka eredménye. Veszprémy a hazai levéltárak mellett használja szinte valamennyi környező állam levéltárát és idéz az Egyesült Államokban, Hollandiában vagy Izraelben fellelhető dokumentumokból. Tételei igazolására hivatkozik sze-

¹³ 1886: XXI. t.cz. 57.§.

¹⁴ Gerlach–Aly 2002. 73.

¹⁵ Pelle János: Tömeggyilkosok vagy egyszerű tisztviselők? <https://neokohn.hu/2019/09/27/tomeggyilkosok-vagy-egyszeru-tisztviselok/>. 3.

mélyes feljegyzésekre, levelezésekre és naplórészletekre is. A hivatások majd értékelik – ezt részben már meg is tették –, hogy Veszprémy a leginkább releváns és hiteles dokumentumokat kutatta-e fel. Állást foglalnak majd abban is, hogy a források megválasztása, közreadásuk módja¹⁶ és értelmezésük megfelel-e a tudományuk támasztotta objektivitás kritériumainak.

A felkutatott források mennyisége vitathatatlanul imponáló. Áttekintve a levéltári anyagok jegyzékét, a bibliográfiát és a hivatkozások listáját a lábjegyzetekben, az ember megérti, miért nem készítette el Sebastian Haffner a „nagy” Hitler-biográfiát. „Éveken át tervezgette, de nem tudta magát rászánni, mert tartott attól az iszonyú munkától, amivel a források felkutatása jár. Megriadt a projekt időbeli hosszától és attól, hogy folyamatosan a részletek kutatására kényszerül majd. Pedig igencsak tiszteli – nyilatkozta – a forrásokat feltáró munkát, mert az nyit utat a megismeréshez. De nem akart ennek rabjává lenni, és szó szerint szenvedéssel tölti el, ahogy az aktahalmaz korlátok közé szorítja a szabad gondolati játékot, ami pedig leginkább kedvére való.”¹⁷ Nos, Veszprémy dolgozatának egyik nagy erénye, hogy bőséges anyagot szolgáltat az intellektuális játékhoz, a gondolatársításokhoz.

¹⁶ Pontatlanságot, amely azonban a szerző gondolatát nem töri meg, azért a laikus is felfedez. A diktatúrák által felhasznált bürokratákról írva Veszprémy hivatkozik Gershom Scholemnek Hannah Arendt-re írt levelére. „Bár Izrael-kritikus hangneme nem tetszett Scholemnek – így Veszprémy – azt neki is be kellett látnia, hogy Arendt lényegre törően írta le, hogyan is válhat egy egyszerű irodai munka tömeggyilkosság eszközévé egy totalitárius rendszerben.” (17) Az „Israel” szó kétszer szerepel Scholem levelében, először az izraeli fiatalokról szólva, akik felteszik a kérdést: miért hagyták az európai zsidók, hogy megöljék őket? Másodsor pedig az *Ahabath Israel* kifejezésben, amely a zsidók iránti szeretetet jelöli, és ami Scholem szerint Arendtől hiányzik. Amit Scholem kifogásol, az a lekezelő, nyegle hangnem, ahogy Arendt a holokauszt áldozatainak viselkedéséről ír. Izrael-kritikus hangnemről nincs szó a levélben. A mű pedig, amelyről Scholem elismeréssel szól, a *Totalitarizmus gyökerei* című munka, amelyet éppen az Eichmann-könyvvel állít szembe. Ein Briefwechsel. Gershom Scholem and Hannah Arendt. In: Hannah Arendt: *Nach Auschwitz. Essays & Kommentare*. Tübingen, Berlin, 1989. 63–70.

¹⁷ Joachim Fest: Der fremde Freund. Die Widersprüche des Sebastian Haffner. In: *Uö: Begegnungen. Über nahe und fremde Freunde*. Reinbek bei Hamburg, 2004. 31.

IV.

Veszprémy egyedi esetek, individuális tettek és mulasztások sorozatát prezentálja könyvében, gonoszakat és nemeseket egyaránt. Bizonyára lesznek, akik sokallják azoknak az eseményeknek a számát, amelyeket annak igazolására vonultat fel, hogy voltak közszolgák, akik igyekeztek enyhíteni a holokauszt barbarizmusán. De Veszprémy észszerű magyarázatot ad: olyan források lelhetőek fel, amelyek fennakadásokról számolnak be, arról, hogy a zsidók jogfosztása, elpusztításuk előkészületei nem a tervek szerint folytak (167). A gépezet sűrűdésmentes működésével kapcsolatban csak ritkán maradnak fenn dokumentumok. De fájoan kevesen voltak, akikben felébredt a lelkiismeret. Közülük néhányan bűjtatták, mentették és megmentették az üldözötteket. A többség „pusztán” enyhített valamennyit a jogfosztás végrehajtásának brutalitásán: nem létesített zárt gettót; engedte élelmiszer bevitelét a gettóba, nem tiltotta a zsinagóga vagy a rituális fürdő használatát. Volt, aki figyelmeztette a zsidókat a gettósításra és a deportálásra. Mások segítettek a vagyon elrejtésében (az nem mindig derül ki, hogy mi volt a motívum), és volt, aki hanyagul végezte a motozást. Volt olyan csendőr, aki kinyitotta a vagonok ajtaját, hogy az odaszűfoltak levegőhöz jussanak és friss vizet adatott nekik. Ez csak azért érdemel említést, mert e gesztussal kollégája döntését bírálta felül, aki mindezt megtiltotta.

Így utólag már tudjuk, hogy az együttműködés megtagadása, a parancsok szabotálása vagy a borzalmak enyhítése gyakorlatilag semmilyen eredményt nem hozott. Az áldozatok száma nem mutat szignifikáns eltérést aszerint, hogy az adott városban milyen mértékű volt az együttműködés (166). Ezért okkal adódik a kérdés: van-e egyáltalán relevanciája annak, hogy voltak emberséges közszolgák?¹⁸ Es erkölcsileg méltányolható-e egyáltalán annak a magatartása, aki nem hagyja el a gépezetet, és ezzel tudomásul veszi embertelenségét, de egyúttal enyhíteni törekszik a kíméletlenségét? Nem volt-e morálisan olyan borzalmas a rezsim, hogy az abban való részvétellel szemben semmiféle egyedi emberséges aktus egyszerűen nem számítható fel? Nem a részvétel teljes, kategorikus elutasítása volt-e az egyedüli védhető morális magatartás? Veszprémy erre is talált példát: Mérey főis-

¹⁸ A kérdés körüli vitára lásd Gerő András és Molnár Judit írásait az *ÉS* 2012. 37., illetve 47. számaiban.

pán a nyilasok hatalomra kerülése után felmondott, gyalogolt vagy kétszáz kilométert, és egy tanyán kertésznek állt (128).

Az „eredményt” tekintve valóban nem számított, hogy volt-e emberség a csendőrnél. Része volt a gépezetnek, a haláltáborokba torló folyamatnak. Ezért bűnös, még ha tanúsított is némi emberséget. Erre az álláspontra találunk a joggyakorlatban is támogatást: a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan megsértő bűncselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék (ICTY) az együttes szándékkal és közös tervnek megfelelően végrehajtott bűntettek elkövetőit olyan bünszervezet tagjaiként kezeli, akik felelnek minden olyan bűntettért, amelyet a közös terv keretében követnek el.¹⁹

De az áldozatok szemszögéből egyáltalán nem volt indifferens, hogy találkoztak-e az emberség megnyilvánulásaival, akárcsak morzsáival – ezt bizonyítják a könyvben idézett tanúvallomások. Ha az elkövetők megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen mozgástérrel rendelkeztek, az sem lehet közömbös, hogy az áldozatok akkor miképp éltek meg egy-egy emberséges gesztust. Bármily hihetetlen, még az auschwitzi túlélők is méltányolták Lucas doktornak, a frankfurti per vádlottjának emberségét, akinek egyébként az volt a feladata, hogy a táborba érkezők közül szelektáljon, eldöntse: ki menjen azonnal a gázkamrába és ki az, aki még munkaképes, így kap egy csöpp esélyt a túlélésre. Alakját Hannah Arendt idézi fel: az SS-nek fenntartott készletből gyógyszerrel lopott a foglyoknak, saját pénzén vásárolt részükre élelmiszert. Orvos kollégáit – ilyenek is voltak a foglyok között – a címüknek megfelelően szólította és tanácsokat adott nekik, hogy miképp segíthetnek sorstársaiknak, hogy közülük legalább néhányan elkerüljék a gázkamrát.²⁰ De cselekvési szabadságának a pokol szabályai korlátot állítottak: úgy mentette meg egy fiatal lány életét, hogy „feláldozta” annak anyját, akire az infernális szabályok szerint amúgy is azonnali elgázosítás várt.²¹ A túlélő tanúk elmondták, meny-

¹⁹ Gerhardt Werle: *Principles of International Criminal Law*. Asser Press, The Hague, 2005. 122. Az ítélkezési gyakorlat ezt a közös bűnelkövetési formát a „joint criminal enterprise” terminussal jelöli. Noha nem fedi teljesen a magyar Btk.-ban (2012. évi C. tv.) szereplő „bünszervezet” fogalmát (459.§/1/1.), ezt a kifejezést használok a magyar jogirodalomban bevett gyakorlatnak megfelelően. Lásd például Kirs Eszter: *Tettek és bűnrészesek a délszláv háborúban*. L'Harmattan, Budapest, 2018.

²⁰ Hannah Arendt: *Auschwitz on Trial*. In: *Responsibility and Judgment*. Schocken Books, New York, 2003. 249.

²¹ Uo. 256.

nyire kétségbeestek, amikor Lucas doktor távozott; „mert emberként kezelt bennünket – vallották –, ha velünk volt, vidámak voltunk, megtanultunk újra nevetni”. Lucas doktor pedig nem tetszelgett a tárgyaláson a „megmentő” szerepében; rendre úgy nyilatkozott, hogy a mellette tanúskodó túlélőket nem ismeri fel és az általuk előadott jótettek nem emlékszik.²² Korábban láttuk, hogy az ICTY joggyakorlata szerint mindenki, aki a koncentrációs tábor működtetésében részt vesz, a bünszervezet tagjaként felel valamennyi ott elkövetett bűntettért.²³ De a jog mégiscsak képes a szélsőséges „devianciát” honorálni: az első fokon eljáró frankfurti bíróság bűnszegdként elítélte Lucas doktort, és a lehető legenyhébb büntetést szabta ki. Noha a bírák is tudták, amit az egyik tanú úgy fogalmazott: „Lucas doktor egyáltalán nem volt közéljük való.”²⁴ A fellebbviteli bíróság aztán az ítéletet megsemmisítette, és az új eljárásban Lucas doktort felmentették.²⁵

V.

Veszprémy credója, hogy az „ítéleteknek egyénieknek kell lenniük”, mert mindenfajta kollektív ítélet „visszatetszővé és befogadhatatlanná teszi a holokauszt morális leckéit” (211). Az *erkölcsi* ítélet természetesen csak egyéni lehet, ahogy a morális felelősség is szükségképpen individuális, hiszen arról a saját lelkiismeret mond ítéletet.²⁶ Am ahhoz, hogy az életben orientálódjunk – és ez igaz a múlt történései közti eligazodásra is – szükségképpen általánosításokra van szükségünk. Ha a holokauszt leckéit le akarjuk vonni, nem segít, ha tudjuk, hogy békéscsabai polgármester miként számolt el lelkiismeretével. Az általánosítás nem feltétlenül hamis általánosítás vagy túláltalánosítás, és

²² Uo. 249.

²³ Ez volt a frankfurti per vádlóit irányító Fritz Bauer hesseni főügyész álláspontja, és egyes német bíróságok ennek megfelelően ítélkeztek a koncentrációs táborokban szolgálatot teljesítők ügyeiben. Lásd Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. Europäische Verlagsgesellschaft, Hamburg, 2018. 112.

²⁴ Arendt 2003. 249.

²⁵ Az ítélet indokolása szerint Lucasnak alapos oka volt feltételezni, hogy amennyiben a rákényszerített feladat ellátását megtagadja, saját életét teszi kockára. Renz 2018. 95–96.

²⁶ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands*. Piper, München 1965. 17.

természetes, hogy gyakran típusfogalmak segítségével minősítünk. Ezt teszi Veszprémy László Bernát is, amikor a magyar közigazgatás dunai vagy mediterrán, familiális jellegéről, maradiságáról, lomhaságáról vagy korruptségéről ír. Ezek az általános szintjén megfogalmazott, a csoportra vonatkoztatott minősítések segítik az eligazodást, mindaddig, míg szem előtt tartjuk: nem vonatkoznak a csoport minden egyes tagjára.²⁷ A minősítés attól válik igazságtalanná és szolgál az ellenségeskedés eszközéül, ha nem „típus-” hanem „nem-fogalomként” (*Gattungsbegriff*) használják.²⁸ Ez leginkább az olyan minősítések esetében van így, amikor nem valamilyen, a külvilágban megjelenő magatartásra vonatkoznak, hanem mentalitásra, belső tulajdonságra vagy predispozícióra, esélyt sem adva az egyénnek, hogy igazolja: a csoportminősítés nem vonatkozik rá. Innen van, hogy Veszprémy, noha maga is használja a magyar közigazgatás jellemzésére a lassú vagy inkompetens jelzőt, visszautasítja az olyan kollektív ítéleteket, hogy a „hollandok engedelmesek”, a magyarok pedig „barbárok”, „vadak és antiszemiták” (211).²⁹

A holokauszot a magyarság antiszemitizmusával magyarázó ítéletek Veszprémy szerint hamisak. A magyarországi népiirtás központi kérdése nem az, hogy miképp volt e tragikus történés beágyazva a magyar történeti tradícióba. Nem, a rejtély az, hogy miképp történhetett meg valami, ami *nem* volt része a magyar történeti tradíciónak (210). És nem volt része a magyar közigazgatási hagyományoknak sem. Nem volt előzménye a zsidók gettóba kényszerítésének, megkínzásának és útba indításuknak a gázkamrák felé, mert a népiirtó antiszemitizmusnak nem volt előtörténete. Veszprémy szerint tévednek, akik azt állítják, hogy „az antiszemitizmus [...] a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba volt kódolva”. Az olyan leegyszerűsített tétel, amely szerint „az antiszemita magyarok megölték a zsidókat, amint lehetőségük volt rá”, tényszerűen hamis, egyben értéktelen és káros. Ha elfogadjuk, hogy az antiszemitizmus az eredője mindennek, a magyar közszolgákon valójában nincs is mit kutatni. De a determinista tétel főképp azért káros, mert felold a felelősség alól: Veszprémy példáját idézve: az eb sem róható meg, ha megeszi a húst, amivel ma-

gára hagyták (11). Az ilyen előre elrendeltséget feltételező érvelés – írja Veszprémy – elfogadhatatlan mindenki számára, aki elismeri a szabad akarat zsidó-keresztény elvét, amely feltétele a morális felelősségnek. Aki a holokausz végső okát a magyar történelembe bekódolt antiszemitizmusban látja, az kollektív ítéletet hoz. Márpedig az ítéleteknek egyénieknek kell lenniük.

Azok a szerzők, akik az antiszemitizmust a holokausz döntő okaként jelölik meg, nem állították, hogy minden német vagy minden magyar antiszemita lett volna. De még azt sem, hogy a közszolgák túlnyomó része gyűlölte a zsidókat. Úgy tűnik, Veszprémy mégis az együgyű, numerikus felfogással hadakozik. De a cáfolat nem sikerül tökéletesre. Tétele szerint a népiirtásban való részvételnek nem az antiszemita törvények hatása volt a kiváltó oka. Ennek bizonyítéka, hogy a magyar közigazgatás kiemelkedően nagy részét cserélték le a német megszállást követően. (Veszprémy ugyan hozzáteszi, hogy a cserék száma Hollandiával összehasonlítva kiemelkedően magas, de ez a levezetés szempontjából irreleváns.) Ebből a következtetés: ha a közszolgákat az antiszemita törvények szélsőségesen zsidóellenes hangulatba hozták volna, akkor értelmetlen lett volna őket lecserélni. (A helyükre ültetett antiszemiták persze maguk is közszolgák voltak, de a levezetés szempontjából ez sem releváns.) Később azonban megtudjuk, hogy a csendőrség élén nem volt változás, és az új kinevezések száma nem tekinthető számottevőnek (65),³⁰ majd azt, hogy „csak a

³⁰ Gerlach és Aly is ezt erősíti meg. Szerintük sem következett be „radikális szakítás”. A kormányzat, a közigazgatás, a rendőrség és a csendőrség és még nagyobb arányban a hadsereg személyi állományára is a kontinuitás volt jellemző a német megszállást követően. Radikális váltás csak a nyilas hatalomátvétel után következett be, amikor a magyar zsidók csaknem kétharmadát már deportálták Auschwitzba. Veszprémy tételét, hogy a cserékre azért került sor, mert a közszolgák nem voltak eléggé antiszemiták, gyengíti, hogy a leváltások a közigazgatás vezetői közül elsősorban a főispánokat érintette. Mivel ők a végrehajtó hatalom képviselői, kormányváltásoknál gyakorlat volt, hogy közülük (a polgármesterekkel együtt) többeket leváltottak, illetve sokan maguktól visszaléptek. Gerlach és Aly szerint ugyanakkor a közigazgatás felett a tényleges irányítást az alispánok gyakorolták, akiknek többsége a helyén maradt. Gerlach–Aly 2002. 117. Ehhez még hozzátehetjük, hogy németellenes közszolgákat is leváltottak, és tudjuk, bőven voltak németellenes antiszemiták a közigazgatásban. Tekintettel a magyar közigazgatás familiális és korrupciós jellegére, a leváltásoknak többször nem volt ideológiai alapja. Ezt látszik alátámasztani, hogy a műszaki tisztnek, a leváltárodnak, az állatorvosnak és a vágóhíd-igazgatónak is mennie kellett. Veszprémy 2019. 67.

²⁷ Uo. 24.

²⁸ Uo.

²⁹ Az elutasítás okai között szerepel, hogy a népkarakterológiai osztályozásokat a „fajelméleten nevelkedett elkövetőktől vette át a szakirodalom”. Veszprémy 2019. 21.

közigazgatás töredékéről” volt szó” (223). Nos, ha a közigazgatási apparátus elhanyagolható hányadát kellett csak lecserélni, azokat, akik nem voltak eléggé antiszemiták, akkor vajon a közszolgák döntő többsége nem került-e mégis „szélsőségesen zsidóellenes hangulatba” az antiszemita törvények hatására?

Nem a zsidógyűlölet, nem a népiirtó antiszemita ideológia volt a magyar holokauszt előidézője – állítja tehát Veszprémy, miközben megállapítja, hogy „a kollaboráns államvezetés egy része [...] aktívan a zsidóság elpusztítására tört.” (79) Több helyen citál vezető politikusoktól Himmlert vagy Eichmannt idéző nyilatkozatokat: a zsidók kiirtása az emberiségnek tett szolgálat, amelyet csak a jövő nemzedék értékel majd; vagy „mi” vagy „ők”, ha nem pusztítjuk el őket, „ők” teszik ezt velünk (101).

Ettől persze még igaz lehet Veszprémy állítása, hogy a holokauszt-nak egyáltalán nincs végső vagy akár döntő oka, mert a népiirtásban való közreműködés (ennek szinonimájaként a szerző sokszor „kollaborációról” beszél) több tényezőre vezethető vissza: De ez nem azonos azzal, amit Veszprémy ugyancsak állít: hogy a holokauszt egyszerűen autonóm átlagemberek rossz döntéseinek sorozata. Azt írja, hogy a szabadon a rosszat választó hétköznapi embereket „teljesen átlagos motivációk vezérelték” (212): a gyávaság, a harag, az alkalmazkodás ösztöne, a karrierizmus, a gyűlölet, az irigység, vagy éppen az antisemitizmus.

Abban igaza van Veszprémynak, hogy a mechanikus determinista magyarázat felmenti az individuumot a felelősség alól, mert hiszen nem volt választása. A holokausztot kizárólag egyének szabadon hozott rossz döntéseivel magyarázó teória viszont a cselekvőn kívül mindenki mást feloldoz. Nincs tanulság, legfeljebb az, hogy minden emberben ott van a rosszra való természetes hajlandóság.³¹

Azt, hogy a magyar közszolgák pusztán azért működtek buzgón közre a magyar zsidók megsemmisítésében, mert egyszerűen gyarlók voltak, gyávák és karrieristák, megalkuvók és irigyek, nehéz elfogadni. Irigységből, karrierizmusból nem zsúfolom vagonokba embertársamat, nem vezetek altestébe áramot, nem indítom el a halál- vagy akár munkatábor felé. Vagyont sem rablom el. (Ha mégis ezt teszem, úgy

³¹ Ez az a rossz, amit Kant „gyökeresnek” nevez (*dieses Böse is radikal*): „a szív eltévelyedettsége”, az emberi természet ama fogyatékosága, hogy nincs elég ereje elfogadott maximái követésére. Immanuel Kant: *A vallás a pusztta ész határain belül és más írások*. Gondolat, Budapest, 1974. 167.

tudom, hogy jogi és erkölcsi normát sértek.) Kivételek voltak, de a közszolgák túlnyomó többség ezt tette, és feltehetően csak töredékük volt pszichopata vagy szadista. A nem-cselekvés kultúráján szocializálódott magyar közigazgatás, amely nem volt gyors, nem volt hatékony lélegzetelállító ütemben, szervezeten küldött a halálba félmillió zsidót. Pedig a német nyomás nem volt ellenállhatatlan (ezt is megtudjuk Veszprémy könyvéből), és az „elvonulásnak”, a kitérésnek, a szabotázs-nak nem volt halálos kockázata. „Nem ismert olyan eset, hogy bárkit, civilt vagy közszolgát bármilyen feljelentés okán kivégeztek volna a zsidók megsegítéséért.” (110) Még a munkaszolgálatosokat felügyelő, „nyíltan gyilkolásra utasított keretlegények is megtagadhatták a parancsot”. Ha megtagadták, „nem történt velük semmi” (165).

Veszprémy is tudja: magyarázatot kell adni arra, hogy hirtelen miképp tört ki az átlagemberek tömegéből a bennük szunnyadó gyarlóság. James Wallert és Ervin Staubot idézi: mindketten úgy látják, hogy a rémtettek magyarázata „a moralitás teljes megfordulása, aminek a vége, hogy a gyilkolás lesz a norma (212–213). Ez egybecseng Arendt megállapításával: a frankfurti Auschwitz-perről írt esszéjében levonja a következtetést: „Ez történik, ha az emberek úgy döntenek, hogy a világot a feje tetejére állítják.”³² Am nyitva marad, hogy kik és miért fordítják a világot a feje tetejére?

VI.

De térjünk vissza a magyar közszolgákhoz. Akik Veszprémy szerint – és véleményével koránt sincs egyedül – nem különböztek az átlagembertől. Ennek bizonyítéka szerinte, hogy elméletileg bárkiből lehetett csendőr, rendőr, bármely jogászból jegyző vagy alispán. Persze tudjuk, hogy ez valóban csak elméletileg volt így. És azt is, hogy nem bárki ment csendőrnek; még ha *elméletileg* megtehetette is volna. „A magyar bürokrata nem valamifajta különleges ember volt” – írja Veszprémy (212). De azért mégiscsak valami „különleges” jellemezhetette azt a csoportot, amely a sorozáskor csendőrnek és nem reguláris szolgálatra jelentkezett.³³ A közszolgák, akiket hajlamosak vagyunk homo-

³² Arendt 2003: 256.

³³ A besorozottak a csendőrséghez is beosztatók voltak. Ide elsősorban azokat kellett beosztani, akik erre a szolgálatra önként jelentkeztek. 1939. évi II. törvény-cikk 31.§ (2).

gén csoportként kezelni, mert a gázkamra füstje elhomályosítja a különbségeket, nem voltak egyformák. A legszégeylenetesebb szerepet a csendőrség játszotta. Nem véletlen, hogy a német megszállást követően a vezetésében nem történt változás. Jaross Andor azt nyilatkozta, hogy „a csendőrség szelleme jó [...], a rendőrség szelleme azonban kívánnivalót hagy hátra” (138). Az, hogy a holokaust eseményeit az emlékezet főképp a csendőrséghez köti, nem magyarázható kizárólag azzal, hogy a rendvédelem feladatát vidéken a csendőrség látta el. A rendőrök is szerepet kaptak a deportálásokban, mégsem alakult ki róluk negatív kép. Sokat elárul, hogy rendőrök kerültek konfliktusba a német megszállókkal, amikor egyéni atrocitásoktól védték a zsidókat, vagy az, hogy a nyilasoknak kifejezetten meg kellett tiltani számukra, hogy zsidókkal érintkezzenek. És ami még meglepőbb: „éppen a Szálasi-érában nőtt meg a fővárosi embermentő rendőrök száma” (161). A vasutasok szabotáltak (222), a mentők pedig úgy végezték dolgukat, mintha a világ nem fordult volna a tetejére (126).

Bibó István a Veszprémy által is felhívott tanulmányában³⁴ a közigazgatás történeti összetevőit vizsgálva arra jut, hogy a „szakszerű ügyintézésnek és a nyers uralomgyakorlásnak egy furcsa kombinációja” jött létre Magyarországon, amely a nemesi érdek számára biztosította a szakszerűséget, a jobbagysággal szemben pedig a rideg és kemény uralomgyakorlást. A 19. században a középnemesség elfoglalta a hivatali pályákat, de főképp a megyékben nem alakult át „szakszerű értelmiséggé”. A gyenge polgárság pedig képtelen volt az uralmi szellemet felszámolni. A városi igazgatás ezzel szemben „gyakorlati és az élethez közel álló igazgatás volt”, azaz szakszerűsége mellett emberi közelségben maradt az igazgatottakkal. A városi igazgatásból nőttek ki a központi igazgatás legsikeresebb ágazatai: a műszaki igazgatás, azon belül pedig a vasút és a posta, amelyek részben „a hatalom céljaitól való nagyobb távolságuk és a gyakorlati élethez való nagyobb közelségük folytán [...] a magyar igazgatás egészségesebb gócai közé tartoztak”.³⁵ A csendőrség – ezt már nem Bibó írja – volt a közigazgatásban az a komponens, amelyet leginkább lehetett a hatalom szolgálatába állítani: képes volt bármifajta a hatalom által eléje tűzött célt ellenállás nélkül, a nyers uralomgyakorlás eszközeivel végrehajtani.

³⁴ Bibó István: A magyar közigazgatásról (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés). In: Uő: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. Magvető, Budapest, 1986. 470–484.

³⁵ Bibó 1986. 482.

Veszprémy Wass Albertet és Szabó Dezsőt idézi fel a kegyetlen uralomgyakorlás hiteles krónikáiként (20), és „egy-egy összefüggéseket” lát az 1920-as évektől fokozódó erőszakosság, a fehérterror különítményeseinek a csendőrségbe olvasztása és a holokaust során tapasztalható brutalitás között (150–151). A szabadabb szellemű városi miliő, valamint az, hogy a rendészet mégiscsak szakma és nem pusztán öncélú hatalmaskodás, közrejátszott abban, hogy a hivatalos dokumentumok és a túlélők vallomásai nem árulkodnak olyan fokú rendőri brutalitásról, mint ami a csendőrséget jellemezte.

Veszprémy László Bernát a bevezetőben megjelöli azokat a területeket, ahol egyelőre kutatások híján nem rendelkezünk ismeretekkel: nem dolgozták még fel tudományos igénnyel a rendőrség szerepét és a történettudomány nem tárgyalta ez idáig a polgármesterek és az alispánok viselkedését. Veszprémy a vasutasokat is azon közszolgák közé sorolja, akiknek szerepéről, magatartásáról nem készült még tudományos munka. A könyvben ugyanakkor szó van szünet nélküli szabotázsokról (130–131), a vonatok ideiglenes tönkretételéről, amelyek mind a vasutasok kreativitását bizonyították. Ferenczy László csendőr alezredes perének idején is jelent meg cikk, amely azt állította, hogy a MÁV szabotálni akarta a deportálásokat. Molnár Judit ugyanakkor a MÁV együttműködését bizonyító dokumentumokra utal.³⁶ A kép tehát homályos és hiányos.

A holokaust magyarországi borzalmát megörökítő fotókon ott van a kakastoll, az állomás, az összeterelt zsidókkal és ott vannak a halálba induló vagonok. Bár igazolnák a jövő kutatásai, hogy az emberséges vasutasok voltak többségben. Átlagemberek, mint a gyilkosok, de akik nem hagyták, hogy megfertőzze őket a járvány. Hogy az állomás és a vonatok látványa, legalább a gyilkosok és áldozataik nélkül, ne legyen oly elviselhetetlen.

VII.

A magyarországi zsidóság nagy részének kiirtásában elszántan, fegyelmezetten és ijesztő sebességgel vett részt a közigazgatás, fő- és alispánok, jegyzők, polgármesterek, rendőrök és csendőrök. Ők írták össze, ők bélyegezték meg, ők kínozták meg, ők terelték gettókba a zsi-

³⁶ Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbírósg előtt*. Scolar, Budapest, 2014. 19.

dókat, vagyonukat ők rabolták el. Magyar csendőrök tuszkolták őket a halálba induló marhavagonokba, magyar polgármesterek, megyei főtisztviselők gondoskodtak arról, hogy minden a menetrend szerint történjék. A magyar közigazgatás ezúttal cáfolta a ráaggatott jelzőket: nem volt tétlen, nem volt halogató, nem volt lassú és nem volt körülményes. Alig ötven nap alatt közel ötszázezer zsidót indított a halálba. Az előkészületek is szédületes tempóban zajlottak. Alig egy héttel a deportálások kezdete előtt a *Daily Mail* arról számolt be, „hogy a magyar zsidóság megsemmisítése sebesebben halad, mint ahogy arról akárcsak a németek is álmodni mertek volna”.³⁷ A lökést a német megszállás adta, de a magyar hatóságok csaknem teljes szabad kezet kaptak. „Magyarország valójában nem megszállt állam, kormányja szuverén partner – így a hivatalos német álláspont –, és a zsidók üldözését a magyarokra lehet bízni.”³⁸ Nem csalódtak: „A német külügyminisztériumnak idővel arra kellett intenie magyarországi főmegbízottját, hogy ne gördítsen akadályt a magyarok intézkedései elé. [...] Igencsak érdekünkben áll, ha a magyarok most a legszigorúbban járnak el a zsidókkal szemben.”³⁹ A magyarországi holokauszt egyik központi kérdése – írja Veszprémy László Bernát –, hogy miképp történhetett meg az, ami teljességgel szemben állt a magyar közigazgatási hagyománnyal: a lomhasággal, a halogatással, a nem-cselekvéssel. Veszprémy felidézi a moszkvai Kossuth rádióban, közvetlenül a németek bevonulása után a közszolgáknak címzett üzenetet: válasszák a passzív rezisztenciát, „viselkedjenek úgy, mint őseik a Bach-korszakban” (210–211). A magyar közigazgatás nem követte az elődöket, nem gondolta, hogy a passzív rezisztenciának helye lenne. A passzív ellenállás ugyanis a megszállók uralmának ellehetetlenítését jelenti, tétlenséggel, halogatással, abból a célból, hogy a nemzet életben maradjon. A németek megjelenését természetesen észlelték a közszolgák, mint mindenki az országban. Egyes német jelentések némi csalódottsággal állapították meg, hogy nem virágesővel fogadták őket. Annak ellenére, hogy Hitler maga nem üdvívalgásra, hanem ellenállásra számított (41). Aggodalma alaptalannak bizonyult: számottevő ellenállás nem volt. Igaz, az újvidéki helyőrség tűzharcba keveredett a németekkel, és a fegyveres összetűzés életet követelt. Lövöldözés alakult ki a pápai repülőtéren, valamint a budai várban is, de ezeknek nem volt

³⁷ Gerlach–Aly 2002. 258.

³⁸ Uo. 123.

³⁹ Aly 2003. 176.

halálos áldozata (41). Veszprémy további súrlódásokról is beszámol, ezek intenzitása azonban – kivált így visszatekintve – nagyrészt megmosolyogtató volt. A konfliktusok esetenként a különálló, de egy ügyért küzdő szervek közti – az amerikai bűnügyi filmekből ismert – rivalizálást idézte. „Veszprém főútvonalán például 20 percen át néztek egymással farkasszemet németek és magyarok. A német menetoszlop röpke időre történő feltartása – így emlékezett vissza az egyik résztvevő – pusztán azt a célt szolgálta, hogy „a lakosság lássa, hogy mi is vagyunk” (43).

Azt, hogy fegyvertársak vonultak be az országba, ezért jelenlétük rendhagyó, sajátos okkupáció volt, a közszolgák abból is érezhették, hogy a németek saját adminisztrációval nem rendelkeztek, Veessenmayer stábja is a követség alkalmazottaiból állt.⁴⁰ A közigazgatási feladatokat meghagyták a magyar közszolgáknak, akiknek túlnyomó többsége megtartotta stallumát. Leváltások történtek ugyan, de „csak a közigazgatás töredékéről volt szó” (223). A „felülről” kapott utasítások a németekkel való együttműködést írták elő, és útmutatást adtak az esetleges feszültségek kezelésére. Ezek gyakran ajánlás jellegűek, esetenként önellentmondók voltak – ezzel is tükrözték az okkupáció sajátos természetét. A szegedi csendőröket például arra szólították fel, hogy legyenek a németekkel udvariasak, tanulják meg a német rendfokozatokat. Amennyiben erre hívják fel őket, adják át a fegyvereiket, de utóbb kérjék azokat vissza. „[H]a a németek járműveket, ruhacikket vagy ipari eszközöket rekvirálnának a csendőroktől, akkor azokat ne adják oda, de ha mégis odaadnák, vegyenek fel róla jegyzőkönyvet.” (48) Veszprémy idézi az újonnan kinevezett budapesti rendőrfőkapitány felhívását, amelyben további feltétlen munkafegyelmet és teljes odaadást követelt, fegyelmezetlenség esetére pedig szankciókat helyezett kilátásba. A felhívás a közellátásban dolgozóknak szólt, de „nyilvános jellege miatt megannyi más közalkalmazott is magára vehette” (47). Az ország hadban állt, ezért a Veszprémy által „fenyegetésnek” minősített felszólítás az odaadó munkavégzésre a németek bevonulásától függetlenül is indokolt lehetett.

Összességében az utasítások azt sugallták, hogy minden megy tovább, mint annak előtte, az ügyek intézése a korábbi rend szerint folytatódik. A közszolgák okkal kételkedhettek abban, hogy a passzív ellenállás első feltétele adott-e: hogy az ország irányítását ellenséges, idegen hatalom vette át, amelynek működését kötelességük lenne tét-

⁴⁰ Gerlach–Aly 2002. 119.

lenséggel ellehetetleníteni. Voltak köztük, akik nem is kerültek kapcsolatba a németekkel. Ez – írja Veszprémy – hiteltelenített minden hivatkozást a megszállásra (170).

A németek bevonulását inkább a németellenes és egyúttal szélsőséges antiszemiták érezték okkupációnak: a Turul ifjúsági szervezet „nem tűrjük a német megszállást!” szöveggel gyártott rölapokat (40), Hóman Bálint pedig magánlevelében tudatta Veessenmayerrel,⁴¹ hogy milyen fájdalommal és felháborodással értesült a magyar lakosság a „szövetséges” haderő bevonulásáról, a megszállás tényéről (37–38). (Az, hogy Hóman a Nagynémet Birodalom magyarországi főmegbízottjával osztotta meg bánatát, hogy Veessenmayer felkérte a „duzzogó” Hómant, legyen miniszter a kormányban és az, hogy Hóman levelében a németeket a magyarok természetes társának minősíti a nyugati kultúrközösségben, azért árulkodik a „megszállás” sajátos jellegéről.) Ha a Turul bajtársak vagy Hóman megszállásnak minősítették is a német jelenlétet, nyilván üdvözölték a zsidók eltávolítását célzó kezdeményezéseket. Így nem tekintették nemzetárulásnak, ha ebben a magyar közigazgatás segítkezik. Maguk a közsolgák sem gondolták – leszámítva a jelentéktelen kisebbséget –, hogy a nemzet érdeke azt kívánja: a passzív ellenállás eszközeivel, a hagyományos nem-tevéssel, halogatással akadályozzák vagy akár késleltessék a zsidók megsemmisítését. A zsidókat sújtó fokozatos kirekesztés, lépcsőzetes jogfosztásuk azt jelezte számukra, hogy a zsidók nem részei a megmentendő nemzetnek.

VIII.

A „kollektív ítéletek”, amelyek a holokausztot a magyarság antiszemitizmusával magyarázzák, hibásak – állítja Veszprémy. A magyar közigazgatás nem volt hagyományosan antiszemita, és egészében az antiszemitizmus nem volt része a magyar történeti tradíciónak. A rejtély – írja – éppen az, hogy miért következett be ennek ellenére a holokauszt (210). A könyv említést tesz ugyan a kollaboráns államvezetésnek a zsidóság elpusztítására irányuló terveiről (79) vagy Endre László Himmlert és Eichmannt idéző beszédéről, amelynek lényege: a zsidók

⁴¹ Gellért Ádám: Hóman Bálint levelezése Veessenmayerrel 1944 tavaszán – https://napitortenelmiforras.blog.hu/2015/12/18/homan_balint_levelezese_veessenmayerrel_1944_tavaszan.

kiirtása a világ számára tett szolgálat. De tény, hogy a brutális antiszemitizmus, a zsidók rutinszerű, ismétlődő, sorozatos legyilkolása nem volt része a magyar hagyománynak. Nem találjuk megfelelőjét a magyar történelemben a kozákok végrehajtotta vérgőzös pogromoknak, amelyeket Tárasz Sevcsenko (szobra a róla elnevezett téren, Budapest I. kerületében látható) lelkendezve énekelt meg *A hajdamák-sereg* című balladájában: „Szablyájuk nem lankad, / nincs kegyelem aggnak, szűznek, / bár lenne ezer karom, / megfojtanám az összes férget, / hogy vérük tengert árasszon.”⁴²

Veszprémy tétele igazolására hivatkozik újabb kutatásokra, amelyek azt állapítják meg, hogy az antiszemitizmus, bár egyike volt a népiirtásban való érzvétel motívumainak, „nem a leghangsúlyosabb szerepet játszotta” (20). A közsolgák olyanok voltak, mint mindenki más, „teljesen átlagos emberek”. Legtöbbjükben nem volt semmi ördögi, nem voltak rasszista fanatikusok, és csak elvétve akadt köztük, aki „a rosszat mint rosszat veszi fel hajtórugóként maximájába”.⁴³ Nem ők tűzték célul a zsidó-keresztény hagyomány eltörlését, amely „erkölcseileg és jogilag megveti mások megkínzását és legyilkolását. Nem ők hirdették meg, hogy e tradíció megteremtőinek, a zsidóknak el kell pusztulniuk.”⁴⁴ Nem ők „fogalmazták újra a moralitást”, de követék; egyik napról a másikra lecserélték a régit, oly könnyedén, „ahogy az ember szokásain, manírjain vagy az asztali etiketten változtat”.⁴⁵

⁴² Idézi Götz Aly: *Europa gegen die Juden*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2017. 172. A verset az NDK-ban a szocialista kritériumok alapján értékesnek minősített irodalomként terjesztették. Népszerű volt a harmadik birodalomban és a náciakkal kollaboráló ukránok körében is.

⁴³ Kant ezt az érzületet nevezi ördöginek (*teuflich*). Kant 1974: 167. Az ilyen érzületűek közé sorolják Shakespeare antihőseit, Jágót, Macbethet vagy III. Richárdot. Detlef Horster: *Das radikal Böse und die Ideologie. Der Staat*, 58. évf. 2019. 3. sz. 394.

⁴⁴ Horster 2019. 398.

⁴⁵ Arendt 2003. 50. Arendt esetenként maga is a morál újrafogalmazásáról, a „feje tetejére állított világról” szól (lásd Hannah Arendt: *Auschwitz on Trial*. In: Arendt 2003. 256.). Ezen valójában azt értette, hogy a morált felszámolták. Igaz, azok, akik felszámolták, valóban úgy gondolták, hogy új moralitással váltják le a régit. Himmler azokat tartotta tisztességes embereknek, akiket az általuk „produkált” hullahegyek látványa nem gyengít el. „Népünk iránti erkölcsi jogunk és népünkkel szembeni kötelességünk volt meggyilkolni a zsidókat, akik bennünket akartak megölni” – harsogta 1943. október 4-én tartott hírhedt pozónai beszédében. (Horster 2019. 398.)

Ismerték az erkölcsi törvényt, és tudták, hogy érvényét felfüggesztették önmagukban, ezért volt büntudatuk.⁴⁶ Veszprémy ugyan ezt abból vonja le, hogy a közszolgák mindenféle „cizellált védekezésekkel álltak elő a népbíróóságok előtt” (213). Kérdéses persze, hogy a mosakodás az akasztófa árnyékában megbízható indikátora-e a bűnbánatnak. A Nürnbergben elítélt náci háborús főbűnösök közül egyedül Rudolf Heß jelentette ki az utolsó szó jogán,⁴⁷ hogy nem bánt meg semmit. Eichmann is csak argentinai eszmetársai körében ostromozta önmagát, hogy nem tett eleget a zsidók kiirtásáért.⁴⁸ Heßszel zavarodott elméje, az apafigura Hitler iránti patológiás rajongása mondatta, hogy „ha újra kezdhethné, mindent ugyanúgy tennie”,⁴⁹ Eichmann pedig Jeruzsá-

⁴⁶ Veszprémy pontosan ezt írja: „Az erkölcsi tételek újrafogalmazása eleve azért történhetett meg, mert a köztisztviselőknek büntudatuk volt; nem álltak volna elő [...] cizellált védekezésekkel a népbíróóságokon, ha nem lettek volna tisztában bűnös mivoltukkal.” (213) Előtte a „moralitás újradefiniálásáról” szól, Radnóti idézve, amikor „a gyilkos, az áruló, a rabló volt a hős”. Ebből következtettem arra, hogy a közszolgák nem azért fogalmazták újra az erkölcsi tételeket, mert büntudatuk volt, hanem azért volt büntudatuk, mert tudták, hogy mi az a moralitás, amit a feje tetejére állítottak.

⁴⁷ A többiek mentették magukat, de bűnbánatot nem tanúsítottak. Hans Frank, a megszállt lengyel területet kormányzója ugyan kihallgatása során azt mondta, hogy „ezer év sem mossa le Németországról ezt a bűnt”. De Fest szerint Frank „bűnbánata csak pillanatnyi hangulat volt; egy ilyen jellemben nincs helye az igazságnak”. Az utolsó szó jogán tett nyilatkozatában kijelentését vissza is vonta. Joachim Fest: *Das Gesicht des dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft*. Piper, München, 5. Auflage, 1997. 299. G. M. Gilbert amerikai pszichológus folyamatosan kommunikált a vádlottakkal, az ő feljegyzéséből kiderül, hogy Frank a németiség bűnéről inkább taktikai okból, a méltányos ítélet reményében nyilatkozott. G. M. Gilbert: *Nürnbergi napló*. Magvető, Budapest, 1967. 405–406. A „bűnbánó” vallomás hátteréről, a vádlott-társak és Frank védőjének reakciójáról lásd még Philippe Sands „tényirodalmi” munkáját. Philippe Sands: *East West Street*. Weidenfeld & Nicolson. London, 2016. 308–311.

⁴⁸ A holland náci, Willem Sassen által készített interjú vonatkozó részére lásd Bettina Stangneth: *Eichmann vor Jerusalem*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2014, 392.

⁴⁹ Fest beszámol arról, hogy Heß elméje egy 1948 májusában készített pszichiátriai szakvélemény szerint nem volt zavart, és erre utaltak családjának írt levelei is. Szerinte Heß az egyéni önrendelkezés kudarcának, az autonóm cselekvéstől, „a szabadságtól való zavarodottságnak” pszichopatológiai példája – ez tette a 20. század első felének „legnevezetesebb pszichiátriai esetévé” (Fest 1997. 270.). Azt nem tudjuk, hogy Heßnek a Hitler személye iránti beteges, az elmébaj határát súroló rajongása szerepet játszott-e abban, hogy elkerülte az akasztófát.

lemben a kötelességtudó bürokrata szerepét játszotta; mentette magát, hogy elkerülje a bitót. De Veszprémynak igaza van: a közszolgáknak büntudatuk lehetett. Éppen azért lehettek „tisztában bűnös mivoltukkal”, mert nem voltak rasszista fanatikusok. Csak kevesen gondolták közülük, Endre Lászlóval, hogy a zsidók kiirtása „a világ számára tett szolgálat”⁵⁰ (213). Akik így gondolták, azoknál „a személyes vagy morális felelősség kérdése valóban nem merült fel: nem bűnbánatot éreztek, csak azt, hogy veszítettek”.⁵¹

A bűnbánó közszolgákat „gyávaság, megfelelési kényszer, szakmai előrehaladás” vezérelte – írja Veszprémy –, esetenként „harag vagy irigység”. Opportunizmusból cselekedtek, vakon követték a parancsot. Kérdés persze, hogy amennyiben a közszolgákban nem volt semmi különös, pusztán az átlagember gyengesége tette őket bűnrészesé, úgy mi az, amit kutatni lehet rajtuk. Egyszerűen igazolták, amit Kant óta tudunk: az ember nemcsak racionális lény, hanem az érzékek világába is tartozik; természeti adottsága folytán „az önszeretet szubjektív princípiumának megfelelően az érzékiség indítékait is felveszi maximájába”. A rossz abban áll, hogy az ember az önszeretet „mozgatórugóját és hajlamait teszi a morális törvény követésének feltételévé; holott az utóbbit kellene az érzéki ösztön kielégítésének legfőbb fel-

A német háború utáni igazságszolgáltatás történetéből ugyanakkor találunk arra példát, hogy a Hitler iránti imádatot a bíróság méltányolta. A treblinkai tábor egyik szudétanémet őrét, aki gyermekeket taszított a gázkamrába és becslések szerint legalább 300 000 ember meggyilkolásában működött közre, csak emberölésért (*Totschlag*) és nem a súlyosabban büntetendő gyilkosságért (*Mord*) ítélték el. A német jog az eljárás idején és jelenleg is hatályos szövege (német Btk. 211. § és 212. §) a gyilkosság megállapításához egyebek közt azt kívánja, hogy az elkövető vérszomjából (*Mordlust*) vagy más alantas motívumból – és ilyennek tekintette a joggyakorlat a fajgyűlöletet – oltsa ki más életét. A bíróság azt állapította meg, hogy az őr nem alantas indokból cselekedett, hanem feltétlen tekintélytiszteltből és Hitler iránti imádatból követte el szörnyeteit; mert az Csehszlovákia megszállásával és egy részének elcsatolásával a szudétanémeteknek visszaadta hazájukat. (A német jogban emberölés helyett gyilkosságért felel az elkövető akkor is, ha tettét különös kegyetlenséggel [grausam] követi el. A düsseldorfi bíróság ezt a súlyosabban minősítő körülményt nem állapította meg.) Michael J. Bazylar – Frank M. Tuerkheimer: *Forgotten Trials of the Holocaust*. New York University Press, New York – London, 2014. 229–230.

⁵⁰ Endre László olyannyira újnak vélte az általa képviselt „moralitást”, hogy úgy vélte: a zsidók megsemmisítése „talán majd csak a következő nemzedék által értékelte munka”. Veszprémy 2019. 213.

⁵¹ Hannah Arendt: *Personal Responsibility under Dictatorship*. In: Arendt 2003. 35.

tételvé fölvennie a döntés maximájába.”⁵² Ez valójában „a szív eltévelyedettsége” – írja Kant: az ember gyenge ahhoz, hogy ellenálljon „természeti hajlamainak”.⁵³ De az emberben megvan a képesség a rosszra való természetes hajlandóság „alávetésére”. Ha szíve tévelyeg, ha nincs ereje elfogadott erkölcsi maximái követésére, úgy az neki felróható.⁵⁴ „Nincs ugyanis olyan ok e világban, amelytől [az ember] megszűnnék szabadon cselekvő lény lenni.”⁵⁵ Veszprémy is hitet tesz „a szabad akarat zsidó-keresztény elve” mellett, ezért utasítja el azt a determinista koncepciót, amely szerint a népiért antiszemitizmus „a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba volt kódolva”, és ez vezetett a holokauszthoz (II).

Ám Kant, aki a büntetést csak az egyén szabad választási lehetőségére alapozva tartotta igazolhatónak, úgy gondolta: az, hogy az ember szabadon cselekvő lény, és felel, amiért az önszeretetet nem rendeli alá a morális törvénynek, nem jelenti, hogy környezete ne hatna döntéseire. Mások ítéletére tekintettel enged a csábításnak, hagyja, hogy természeti „hajlamai felülkerekedjenek, ahelyett, hogy követné, amit az értelem vagy a szíve diktál”.⁵⁶ Ezt nevezi Kant „összehasonlító önszeretetnek”: az ember mint ésszel bíró lény „önmagát csak a másokkal való összevetés alapján tartja boldognak vagy boldogtalannak. Innen származik az a hajlama – írja –, hogy mások ítéletében értékesnek tessenek [...], és e hajlamhoz kapcsolódó bűnöket a kultúra bűneinek nevezhetjük.”⁵⁷ Az ember tehát környezete ítéletére tekintettel enged az értelem csábításának, a szociális térben hagyja, hogy az opportunizmus, a karrierizmus (Robinsont nem foglalkoztatta, hogy miképp léphet feljebb a ranglétrán), az irigység és a kapzsiság felülkerekedjen a morális törvényen. Hogy a természettől velünk született rossz érzület kivel szemben diadalmaskodhat, hogy kivel szemben érvényesíthető a kapzsiság és az irigység, hogy mit kell tenni a felkapaszkodáshoz és kit lehet lenyomni a boldoguláshoz, arról a környezet ad eligazítást. A környezet, a *Zeitgeist* sugalmazta, hogy az emberi irigység a zsidókkal szemben mobilizálható, és hogy a zsidók kárára lehet feljebb jutni. Az antiszemitizmus ezért nem egyike a „kollaborációt” magyarázó, egy-

mással mellérendeltségben álló, azonos, egy minőségű motívumoknak. Nem arról van szó, hogy a közzolgák közt voltak gyávák, voltak karrieristák, voltak gyűlölködők és volt köztük néhány antiszemita, ahogy azt Veszprémy sugallja (20). Nem, az antiszemitizmus nem egyike volt az egyenrangú tényezőknek; az antiszemitizmus volt az a faktor, amely az értelem ösztön (az önszereteten gyökerező gyávaság, elvtelen alkalmazkodás, irigység) kitörésének irányát kijelölte.

Veszprémy is érzi, hogy a holokauszt nem értelmezhető teljességgel sok-sok szürke átlagember hétköznapi gyarlóságából eredő, szabadon hozott döntésének sorozataként és azok összegeként. Egy izraeli vizsgálatra hivatkozva futólag megjegyzi, hogy a bürokraták „képesek voltak társadalmi csoportok tagjaiként reagálni, mégpedig az adott társadalom jellegzetességeinek megfelelően” (18).⁵⁸ A csendőrségről szólva pedig kivételként említi az ökörmezői csendőrkerület egy jelentését, amely nem adja semmifajta jelét „a józan ésszel elvárható” antiszemitizmusnak (151) – utalva ezzel arra, hogy a testületen belül mégiscsak az antiszemita attitűd volt a domináns. Lehet, hogy a jelentéstevő olyan „társadalmi csoportból” jött, amely nem hagyta magát megfertőzni a zsidóellenes propagandától, és ezt az ökörmezői csendőr esetében az *esprit de corps* sem volt képes felülírni. De ebből nem juthatunk arra, hogy csendőrök többsége csak azért volt antiszemita, mert magáévá tette a testületi szellemet és leválasztotta magáról mindazokat a normákat, attitűdöket, gondolkodásmódokat és érzéseket, amelyek azt a társadalmi csoportot jellemzik, amelyből érkeztek. A járvány nem válogatott, a testületen belül és azon kívül egyaránt mérgezett. „A zsidóellenes intézkedések – írja Gerlach és Aly – megteremtették a teljes zsidótlanítás politikai-mentális és gyakorlati-intézményi előfeltételeit. A német bevonulás után már csak enyhe lökés kellett a német és a magyar zsidópolitika közti keskeny szakadék áthidalásához. Morális dimenziójában a szakadék mély volt: az egyik

⁵² Kant 1974. 165–166.

⁵³ Uo. 167. Kant ezt az ember természetében rejlő gonoszt nevezi gyökeresnek.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 172.

⁵⁶ Hannah Arendt: Some Questions of Moral Philosophy. In: Arendt 2003. 62.

⁵⁷ Kant 1974. 154.

⁵⁸ A Veszprémy által idézett kutatás (David Nachmias – David H. Rosenbloom: Bureaucracy and Ethnicity. *American Journal of Sociology*, 83. évf. 1978. január. 4. sz. 967–974.) azt igazolta, hogy – szemben azzal, amit Max Weber állított – a bürokratákat a szervezeti szocializáció és működésmódja nem integrálja oly mértékben, hogy pusztán csavarként funkcionálnának, és attitűdjeikben, vallott értékeikben teljesen elszakadnának attól a társadalmi közegetől, amelyből érkeztek. Veszprémy számára a vizsgálat eredménye abból a szempontból releváns, hogy erősíti azt a tételt, amely szerint a közzolgáknak volt mozgásterük. A felhívott kutatás relevanciáját illető fenntartásra lásd Gellért 2020.

oldalon volt a gyilkolás, a másikon a nem-gyilkolás. De a gyakorlatban ezt könnyen le lehetett küzdeni. Mert az anyagi nyereség tetemesnek tűnt, a munkamegosztás pedig elmosta az egyéni felelősséget.”⁵⁹

IX.

A közszolgák rosszul gondolták: a felelősségre vonást nem kerülték el. Ha azt is akarták hinni vagy elhitetni, mert ezzel igyekeztek menteni magukat, hogy ők csak csavar voltak a gépezetben, hogy nem tettek semmi mást, csupán azt, amit a többiek, hogy a zsidók az ő közreműködésük nélkül is ugyanarra a sorsra jutottak volna, mert mindenki antiszemita volt (173–174), a népbíróági perekben mint számadásra kötelezett individuumok ültek a vádlottak padján. „A büntetőperben nem a »rendszer«, nem a történelem vonulata, nem valamifajta izmus, így nem az antiszemitizmus, áll a bírák előtt. A bíróság nem a gépezetről, nem is annak egyik kicserélhető, mással kiváltható »fogaskerekéről« mond ítéletet, hanem az individuumról; a névvel, születési hellyel és idővel azonosítható egyénről, aki szabadon döntött úgy, hogy fogaskerek lesz a gyilkos gépezetben.”⁶⁰ A népbíróági pereket elemző fejezet végén Veszprémy is meghozza a maga ítéletét: a közszolgák „tettetársak voltak egy népiirtásban” (216). Aki végigkövette Veszprémy fejtegetéseit, megállapításait arról, hogy mit tettek, mit tudtak, miképp éreztek a közszolgák, mi motiválta őket, minden bizonyonnyal meglepődik a verdikten. A jogban ez a lehető legszigorúbb ítélet: a tettesség a súlyosabb elkövetési alakzat,⁶¹ a népiirtás pedig

⁵⁹ Gerlach–Aly 2002. 211.

⁶⁰ Hannah Arendt: Was heißt persönliche Verantwortung unter einer Diktatur? In: Eike Geisel – Klaus Bittermann Hrsg.: *Hannah Arendt. Nach Auschwitz. Essays & Kommentare 1*. Tübingen, Berlin, 1989. 83.

⁶¹ A francia és az amerikai jog a kiszabható büntetés mértékét tekintve nem tesz különbséget tettesek és bűnszegedek között, szemben például a német vagy az orosz joggal. Lásd George P. Fletcher: *The Grammar of Criminal Law. Volume Two: International Criminal Law*. Oxford University Press, New York, 2020. 271. A magyar Btk. – sok más állam büntető törvénykönyvéhez hasonlóan – az elkövetőkön belül különböztet tettesek és részesek között (2012. évi X. tv. 12. §). Az utóbbi csoportba tartozik a felbújtó és a bűnszegéd. A Btk. szerint ugyan a részesekre is a tettesekre megállapított büntetési tételeket kell alkalmazni, de bűnszegély esetében a büntetés lényegesen nagyobb mértékben enyhíthető, mint amit a törvény a tettesség és felbújtás esetén enged [Btk. 14. § (3) és 82. §].

az egész emberiség ellen irányuló nemzetközi bűncselekményeken belül is a „büntettek büntette”. Azzá teszi a célzat (a külföldi irodalomban ezt rendszerint a „speciális szándék”⁶² terminussal jelölik): az ENSZ keretében 1948-ban elfogadott genocídiumegyezmény⁶³ (a továbbiakban: Egyezmény) szerint népiirtásban bűnös, aki azért gyilkolja le valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport tagjait, azért kényszeríti őket pusztulással fenyegető életfeltételek közé,⁶⁴ mert célja a csoport teljes vagy részleges kiirtása.

Mind ez ideig azt olvashattuk a könyvben, hogy a közszolgákat nem a zsidók kiirtásának szándéka motiválta, sőt, Veszprémy hajlik arra, hogy a közigazgatás tagjai nem is tudtak arról, hogy halál vár a vagonokba tuszkolt zsidókra. Márpedig a tettesek genocid szándéka ismeretében hiányában közreműködésük a jog szerint még bűnszegélynek sem minősül. „Néhány alacsonyabb beosztású rendőr vagy csendőr” tisztában volt a nácik népiirtó tervével (149) – írja Veszprémy –, ám összességében igen nagy volt a tájékozatlanság e téren. Egyebek mellett idézi Lulay tartalékos csendőr századost, aki arra utasította beosztottait, hogy akár száz zsidót is préseljének a vagonokba. Rakják úgy őket, mint a heringeket, mert aki nem bírja ki a végcélig, arra a németeknek amúgy sincs szükségük. Ebből Veszprémy következtetése: Lulay (és feltehetően több csendőrtársa) azt gondolta: „A németek tényleg munkára viszik az embereket.” De ez nem annak a bizonyítéka, hogy nem ismerték a németek népiirtó szándékát, legfeljebb annak, hogy a csend-

⁶² A jogirodalomban elterjedt a népiirtó szándék vagy a különleges szándék (*specific intent*) kifejezések használata. Greenfield a „specific intent specific motive nexus” terminussal jelöli a népiirtó célzatot. Daniel M. Greenfield: *The Crime of Complicity in Genocide: How the International Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia Got It Wrong and Why It Matters*. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 98. 2008. tavasz. 3. sz. 921–952.

⁶³ A népiirtás büntetésének megelőzése és megbüntetése tárgyában született egyezményt az ENSZ Közgyűlése 1948. december 9-én fogadta el. Magyarországon az egyezményt az 1955. évi 16. törvényerejű rendelet hirdette ki. Veszprémy a hágai ad hoc büntető törvényszék (ICTY) esetjogát veszi alapul, de annak statútuma, akárcsak az állandó nemzetközi büntetőbíróságé (ICC), lényegében az Egyezmény szövegét veszi át.

⁶⁴ Elkövetési magatartások az Egyezmény II. cikke szerint „a csoport tagjainak megölése; a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése; oly intézkedések tétele, amelyek célja a csoporton belül a születések meggátolása; a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele”.

örök azt nem tudták: a zsidók közül egyeseket közvetlenül megérkezésükkor le fognak gyilkolni. Nem zárható ki, hogy azok, akik a deportálásokat elrendelték, és akik végrehajtották, tisztában voltak a „munka” jellegével (amelyet a menet közben elpusztultak amúgy sem bírtak volna ki), azzal, hogy a célállomásra élve érkezőkre a lassú halál vár.⁶⁵ Saját brutalitásuk – az úgynevezett pénzverde; a zsidók – esetenként halálos kimenetelű – megkínzása vagyoniuk megszerzése érdekében (149–150) –, a vagonírozás embertelensége, közvetlenül előtte pedig a zsidók személyi okmányainak a megsemmisítése mind amellett szól, hogy tisztában lehettek a németek népirtó szándékával. (Tudjuk, hogy a náci vezetés terve az európai zsidóság megsemmisítése volt. De ha a közszolgák csak arról tudtak, aminek kivitelezésében ők maguk közreműködtek, azaz a magyarországi vidéki zsidóság kiirtásának szándékáról, úgy ez önmagában megalapozza bűnsegédi felelősségüket a népirtás büntetében. A népirtó szándék irányulhat ugyanis a csoport egy – igaz, jelentős – részének vagy pedig meghatározott földrajzi területen élő valamennyi tagjának megsemmisítésére.⁶⁶ A németek szándéka a Magyarországon élő vidéki zsidóság

⁶⁵ Ne feledjük: a genocídiummegyezmény szerint a népirtás egyik elkövetési magatartása „a csoport tagjaira olyan életfeltételek ráerőszakolása, amelyeknek a célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztításának előidézése” (II. cikk c.). Az Egyezmény szövegezőinek szándéka szerint a napokon át tartó, vagonokba bezúfolva történő deportálás is e rendelkezés alá esik. Gerhard Werle: *Principles of International Criminal Law*. Asser Press, The Hague, 2005. 201.

⁶⁶ Prosecutor v. Krstić, ICTY (Trial Chamber) a 2001. augusztus 2-án hozott ítélet 590. és 634. pontjai. Megjegyzem, vannak szerzők, akik szerint a népirtó szándék már akkor is megállapítható, ha az elkövető tudja, hogy egy a csoport kiirtására irányuló akcióban vesz részt, azaz ismeri a többiek népirtó szándékát. E felfogás mellett szól, hogy a népirtást – noha elvileg egy magányos elkövető megvalósíthatja a népirtás büntetést, ha célja a csoport kiirtása – tipikusan szervezeten követik el, amikor is a cél kitűzése, a kivitelezés és a büntett hatásai nem választhatók el élesen. Lásd Werle 2005. 208. (A „magányos népirtó”-felfogás élesen szemben áll Raphael Lemkin elképzelésével, aki a görög „*geno*” és a latin „*cide*” szavak ötvöztetésével megalkotta a genocídium terminust és a népirtás büntetettének fogalmát. Lemkin ugyanis a népirtást egy csoport által egy másik csoport sérelmére elkövetett büntettként definiálta. Lásd Hilary Earl: *Prosecuting Genocide before the Genocide: Raphael Lemkin and the Nuremberg Trials, 1945–1949*. *Journal of Genocide Research*, 2013. 3. sz. 319.) A Krstić-ügyben hasonló felfogást képviselt a Tárgyalókamara előtt fellépő ügyész: ha a bűntársak népirtó szándékáról tud a vádlott és jelentős mértékben járul hozzá a népirtó tervhez, illetve a kivitelezéséhez, akkor ezzel osztja a tettes népirtó szándékát. Ezért maga is genocídium

kiirtására – erről tudhattak a közszolgák – mindkét kritériumnak megfelelt.)

De nem kizárt, hogy mégis Veszprémy megérzése a helytálló, és a közszolgák többsége valóban nem tudott arról, hogy gyilkos tervnek a részese. A német és a magyar vezetés igyekezett a haláltáborokat titokban tartani a zsidók és a külföld előtt,⁶⁷ ennek sikeréhez pedig az „átlag” közszolgákat is tudatlanságban kellett hagyni. A gázkamrák működtetése – szemben más zsidóellenes intézkedésekkel, amelyekből mások mégiscsak profitáltak – semmiféle hasznot nem hajtott, sőt, jelentős forrásokat vont el a hadviseléstől. A németek ezért okkal bízhattak abban, hogy a világ éppen szélsőséges valószínűtlensége miatt nem is feltételezi létüket.⁶⁸ Meglepő viszont, hogy Veszprémy szerint még a „bennfentes” Ferenczy László csendőr alezredes, a „magyar Eichmann”, aki személyesen irányította a zsidók elhurcolását, maga sem volt „tisztában a deportálások valós céljával” (148–149). Megállapítását egy Endre László belügyi államtitkárnak címzett feljegyzésre alapozza, amelyben „rémhírnék” minősítette azt a szállítmányok kísérei által tett kijelentést, hogy a zsidókat, mihelyt elhagyják az országot, a németek ki fogják végezni. Ebből a következtetés: ha Ferenczy (vagy Lulay), „nem voltak tisztában a deportálások valós céljával, akkor okkal feltételezhető, hogy mások sem tudhattak erről sokat az alsóbb szinteken” (148–149).

A végjegyzetben aztán Veszprémy beavatja az olvasót: van olyan forrás, amely szerint Ferenczy 1944. június 7-én értesült Auschwitzról,⁶⁹ de abban mindenképp egységes a szakirodalom, hogy valamikor

tetteseként (és nem „pusztán” az enyhébb megítélésű népirtásban való bűnrészes-ség [complicity in genocide – Egyezmény III. cikk e.] miatt) vonható felelősségre (az ítélet 637. pontja). Az ügyészi álláspont érthető: egyszerűbb azt bizonyítani, hogy az elkövető tudott a fő tettesek vagy szervezők népirtó szándékáról, mint azt, hogy az elkövető maga is rendelkezett e különleges szándékkal. Az ítélezési gyakorlat és a többségi vélemény az irodalomban mégis az, hogy a többiek népirtó szándékának ismeretéből nem lehet automatikusan arra következtetni, hogy az elkövető is ilyen célzattal valószínűtlen meg a büntetést. A többiek szándékának ismerete azonban indikátora lehet annak, hogy az elkövető maga is rendelkezett ezzel (Werle 2005. 208.).

⁶⁷ Gerlach–Aly 2002. 267.

⁶⁸ Hannah Arendt: *Die vollendete Sinnlosigkeit*. In: Geisel–Bittermann Hrsg. 1989. 14–15.

⁶⁹ Veszprémy Molnár Judit munkáját említi: Molnár 2014. 33.

júniusban már tudott a haláltáborról.⁷⁰ Az állítás: ha Ferenczy nem tudott a deportálásokról, akkor a beosztottak sem tudtak róla – megdől, mert a premissza hamis. De ebből nem következik, hogy a vezetés helyes lenne, ha igaz premisszából indulunk ki. Abból, hogy Ferenczy tudta: a németek célja a zsidóság megsemmisítése, nem következik, hogy akkor a többiek is tudtak róla. Észszerűbbnek tűnik, hogy a népiértő célzat ismeretét tekintve különbség volt a vezetők és az „átlag” közszolgák között. Felelősségük jogi megítélése ennek megfelelően eltérő: aki nem tud a fő tettesek népiértő szándékáról, nem büntethető népiértésért, bűnsegédként sem. Aki tud erről, akár tettesként is felelősséggel tartozik, ha osztotta a népiértő szándékot és hozzájárulása a terv megvalósításához – a hierarchiában elfoglalt helye alapján – jelentős. Mindez igazolja Veszprémy alaptételét: miképp a döntések személyes elhatározásból születtek, „az ítéleteknek is egyénieknek kell lenniük” (211). Ez igaz a jogi ítéletekre azóta, hogy az emberi méltóság nevében szakítottunk a kollektív bűnösség elvével. A nemzetközi jogban pedig a nürnbergi bírák érdeme, hogy kimondták: az állam ágensei személyükben felelnek, tetteik nem a szuverén állam aktusai. „A nemzetközi jog elleni bűncselekményeket emberek és nem absztrakt entitásuk követik el”,⁷¹ és bűnösségük mértékéhez igazítva felelnek tetteikért.

Am Veszprémy kérelmelhetetlen ítélete: „tettetársak egy népiértásban”, az egész közigazgatási kart sújtja. Kollektív ítélet ez, miközben vallja, hogy az ilyen verdiktek „visszatetszővé és befogadhatatlanná teszik a holokauszt morális leckéit” (211). Am ezért aligha hibáztatható: a történész, ha a korszakról érdemít akar közölni olvasójával, idővel kénytelen az egyedit elhagyni. A személyes döntésekből és az azok mögött húzódó motívumokból a közöset kell megragadnia. A verdikt így szük-

⁷⁰ A 7. fejezethez fűzött 59. sz. jegyzet. Eszerint Veszprémy is elfogadja a tudomásszerzés dátumát, de továbbra is foglalkoztatja a kérdés, hogy akkor miért hazudott Ferenczy Endre Lászlónak. Nos, erre Ferenczy ignoranciáján kívül adódik más magyarázat is: ha a vezetés titokban kívánta tartani a deportálásokról való célját, akkor a közlés „rémhírnek” minősítése érthető. Annyiban pedig valóban rémhírről volt szó, hogy az elszállított zsidókat nem közvetlenül a határ túloldalán gyilkolták meg. Szerencsésebb lett volna ezért, ha a szerző a főszövegben azt a megállapítást teszi, hogy a vezetés igenis tudott a németek népiértő szándékáról, és a lábjegyzetben utal Ferenczy Endre Lászlónak készített feljegyzésére és osztja meg az olvasóval az ezzel kapcsolatos dilemmáját.

⁷¹ Malcolm N. Shaw: *Nemzetközi jog*. Osiris, Budapest, 2001. 171.

ségképpen kollektív ítélet lesz. Ha megmarad az egyedinél, akkor ez – Gerő Andrást idézve – „memoár, vagy szociográfia, vagy a szépirodalom tárgya”,⁷² de nem a tudományos megközelítésé.

Az ellentmondást az alaptétel („az ítélet csak egyéni lehet”) és a konklúzió (a közszolgák kollektíve „tettetársak a népiértásban”) között Veszprémy azzal véli feloldani, hogy különbséget tesz a nációkkal való kooperáció kétfajta lehetséges megközelítése között. Az indíttatás terén való megítélésnél differenciálni lehet és kell: a közszolgák kis részét tömeggyilkos meggyőződése motiválta; többségüket viszont hétköznapi emberi gyarlóságok, mint a gyávaság, a karrierizmus vagy a feltétlen megfelelni akarás (212). A holokausztot az „eredmény” oldaláról értékelve viszont nincs helye differenciálásnak: „Bármilyen taktikát követtek is a helyükön maradt közszolgák, a népiértás részeivé váltak.” (214) (Igaz, a részesek két oldallal később tettestársak lesznek.)

Veszprémy ítélete a történész verdiktje. Jogilag ugyanis – írja – az Egyezmény szövegét, illetve a népiértás miatt (is) eljáró hágai ad hoc büntető törvényszék⁷³ gyakorlatát visszamenőleg rávetítve tetteikre, a közszolgák legfeljebb bűnrészeseként vagy az ennél kevésbé súlyos segítőkénti közreműködésért tartoznának felelősséggel (214). Korábban már leszögeztem, hogy amennyiben a közszolgák, leszámítva a felső vezetést, nem tudtak a németek népiértő szándékáról, amit Veszprémy valószínűnek tart, akkor a genocídium büntettségében sem részeseként, sem segítőként nem marasztalhatók el.⁷⁴

(A tisztánlátás végett: a gettósítás, a zsidók összeterelése, megkínzása, vagonokba zsúfolása már önmagában, a népiértő célzat nélkül is, a nemzetek közössége által üldözendő büntettnék minősül. Ha az el-

⁷² <https://www.es.hu/cikk/2012-09-14/gero-andras/kommentarok-es-megfontolasok-egy-diskurzushoz.html>.

⁷³ A volt Jugoszlávia területén 1991-től elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekért felelős személyek megbüntetésére létrejött Nemzetközi Törvényszék.

⁷⁴ Houwink ten Cate, akinek írására az elkövetői kategóriák kapcsán Veszprémy hivatkozik, ezt egyértelműen leszögezi: mind a bűnrészes (*accomplice*), mind a segítő (*aider and abettor*) ismeretében van a tettes szándékának (*with knowledge of the criminal intent of the perpetrator*, illetve „*while aware of his intent*”). A különbség a két elkövetői alakzat között a támogatás mértékében, intenzitásában van. Houwink ten Cate Timothy Masonnak tulajdonítja a megjelölést. Houwink ten Cate, *The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust*. *Jewish Political Studies Review*, 20. évf. 2008. ősz. 3–4. sz. 58.

követéskori jog szerint nem is,⁷⁵ de a mából visszatekintve – ne feledjük: Veszprémy is retrospektíve, az ICTY ítélkezési gyakorlata alapján állapítja meg, hogy a jog szerint a közszolgák „csak” részesekként tehetők felelősség a népirtásban – mindaz, amit tettek, emberiesség elleni, esetleg háborús bűntettnek⁷⁶ minősül.)

A pozitív jogra alapozott ítélet szerint tehát a közszolgák legfeljebb bűnsegédek a népirtásban. Ez az, amit Veszprémy, „a természeti törvény talaján álló konzervatív történet” elutasít. Ugyanígy elvetendő az ilyen ítélet – írja – a vallási tételek alapján: a Szentírás nemcsak magát az ölést tiltja, de a gyilkossághoz való hozzájárulást, a gyűlölködést is.⁷⁷ Ebből a konklúzió: „Egyetlen olyan filozófiai, jogi vagy vallási iskola sincs [...], amely alapján a magyar közszolgák felmenthetők lennének a holokausztban való felelősségük alól.” A közszolgák bűnösök voltak: „ezt mutatják az eredmények – írja Veszprémy –, ezt mutatja a jog, és – ami talán a legfontosabb egy konzervatív ember szempontjából – ezt mutatja a Szentírás.” (215) Ezért a közszolgák „tettestársak voltak egy népirtásban” (216).

A könyv előbb idézett egyetlen oldala számos tisztázandó kérdést vet fel. Arra választ kapunk, hogy milyen a konzervatív történet: olyan, aki számára a Szentírás a legfontosabb forrás. A Szentírás, amely tiltja az ölést, a gyilkolásban való közreműködést, tiltja a gyűlölködést. Aki pedig megszegi a tiltást, „méltó arra, hogy ítélkezzenek felette”. Akkor is, ha az áldozat zsidó – Veszprémy így érti az Írást. Ez

⁷⁵ Eltérnek a vélemények arról, hogy a náci főbűnösök felelősségre vonásának jogi alapját képező 1945-ben elfogadott londoni chartába (szokás nürnbergi chartaként is jelölni) felvett emberiesség elleni bűntettel a szövetségesek „új jogot” teremtetek vagy a Charta a nemzetközi jog már meglévő, vagy legalábbis születésben lévő, szabályát konkretizálta és kodifikálta. Antonio Cassese: *International Criminal Law*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2003. 70. Ha az utóbbi nézetet fogadjuk el, a közszolgák az elkövetéskor (1944) érvényes nemzetközi jog alapján emberiesség elleni bűntettet követtek el.

⁷⁶ Mivel az ICTY alapokmánya a volt Jugoszlávia területén kialakult fegyveres konfliktusra konkretizálva határozta meg az emberiesség elleni bűntett fogalmát, helyesebb, ha az állandó nemzetközi büntetőbíróság (ICC) Statútumában írt definíciót hívjuk fel. Eszerint emberiesség elleni bűntett egyebek között a deportálás, a kínzás vagy valamely, faji, nemzeti, etnikai stb. alapon azonosítható csoport vagy közösség üldözése, nagy szenvedést szándékosan előidéző embertelen cselekmény (ICC Statútum 7. cikk 1. d., f., h., k.).

⁷⁷ Veszprémy Máté evangéliumát hívja fel (5,21–22), de a releváns rész János első levelében található (3,15), amelyre a Máté evangéliuma idézett része utal.

örömteli és csak azért említésre méltó, mert a holokauszt idején, majd amikor az elszámoltatás ideje eljött, felkent magyarázói nem így olvasták a Szentírást. Az idén hozzáférhetővé tett vatikáni archívumok tanúskodnak arról, hogy a Szentszék már a népirtás kezdetekor tudott a részleteiről. Tudott a tömeges gyilkolásról, arról, hogy gyermekeket élve hajítanak tömegsírokba. És ha meg is szólalt, ezt félszívvvel, ködösen, homályosan fogalmazva tette.⁷⁸ Majd a harmadik birodalom összeomlása után vatikáni körök nagy buzgalommal munkálkodtak azért, hogy a háborús főbűnösök elkerüljék a felelősségre vonást.⁷⁹ Pedig a keresztény etika azt tanítja, hogy a megbocsátó szeretet és a bűnpártolás külön választandók.⁸⁰ De maradjunk az „átlag közszolgáknál”: Németországban a helyi közigazgatás mindösszesen három vezetőjét ítelték el a deportálásokban való közreműködésük miatt. A perek száma kettőre zsugorodott volna, ha a Schraermayer tartományi tanácsos ügyében eljáró bíróság „hagyta volna magát a helyi klérus által szított közhangulattól befolyásolni és engedett volna a freiburgi érsek nyomásának”.⁸¹

Visszatérve Veszprémy önjellemzésére, kevésbé világos, hogy a szöveg kontextusában mi a jelentősége annak, hogy a szerző nemcsak konzervatív, aki számára tehát a Biblia a legfontosabb forrás, de a „természeti törvény talaján” is áll. Tény, hogy jogi szövegekben esetenként előfordul a „természeti törvény” kifejezés. Veszprémy is idéz egy népbírói ítéletet, amelyben a bírák azt vetik a vádlott szemére, hogy a parancsot a jogi passzusokat követve értelmezte, és nem „a természeti törvények jegyében” (188). Ebből, a Veszprémy által inkább erkölcsinek minősített érvelésből kiderül, hogy nem a természet törvényeiről van szó, mint amilyen a szabadesés törvénye, hanem a természetjogi irányzatról. Ennek lényege, hogy a mélyebb forrásból táplálkozó jog,⁸² az együttélésnek az emberi természetből vagy valamely magasabb autoritásból levezethető alapvető normái „felülírják” az ember

⁷⁸ Der Papst, der wusste und schwieg. Dokumente aus den gerade geöffneten Archiven des Vatikans zeigen, dass Papst Pius XII. persönlich über den Holocaust informiert war – und dass Akten unterschlagen wurden. *Die Zeit*, 2020. április 23. 13–14.; „Plötzlich wurde der Papst zu Sündenbock”. Ein Gespräch Hubert Wulf. 52.

⁷⁹ Lásd például Stangneth 2014. 115., 130.

⁸⁰ <https://adoc.tips/gellerd-imre-a-szeretet.html> 73.

⁸¹ Hans Christian Jasch – Wolf Kaiser: *Der Holocaust vor deutschen Gerichten*. Reclam, Ditzingen, 2017, e-book. 71.

⁸² *Ius és nem lex, Recht és nem Gesetz, droit és nem loi, pravo és nem zakon.*

alkotta gonosz törvényt. Ezt nevezi Gustav Radbruch – az ő nevéhez kapcsolják a természetjog újjászületését a második világháború után – törvényen felül álló jognak (*übergesetzliches Recht*), és amit felülír, azt törvényi jogtalanságnak (*gesetzliches Unrecht*).⁸³ A természetjogra hivatkozással – ennek egyik ága valóban az isteni törvényt tekinti a magasabb jog forrásának – lehetett igazolni a nürnbergi törvényszék és a nemzeti bíróságok ítéleteit, amelyeket a háború után a nácik és a kollaboránsok felelősségre vonása érdekében elfogadott törvények alapján hoztak. Az elkövetéskor hatályos jog alapján ugyanis a gyilkosok és egyéb háborús bűnösök elkerülték volna a felelősségre vonást.

De láttuk, hogy a közszolgák a tételes jog szerint is bűnösök, ezért a pozitív joggal szemben a „természeti törvényt” felhívni felesleges – ezt Veszprémy is tudja. De elutasítja a jog és az azt követő „modern historiográfiai irányzat” ítéletét, mert elfogadhatatlanul enyhének tartja. A jog szerint a népiirtás fogalmi eleme a csoport megsemmisítésének célzata. Ennek hiányában az elkövető népiirtás tetteseként nem büntethető. Ha tudott a főtettesek népiirtó szándékáról, úgy bűnségédként marasztalható. „A holokauszot a népiirtás keretébe illesztő modern történettudományi irányzat” is az 1948. évi genocídium-egyezmény definíciójából indul ki: csak az olyan cselekményeket tekinti népiirtásnak, amelyeket „azon intencióval követnek el, hogy teljességében vagy egészében elpusztítsanak egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot”. Veszprémy ezt elutasítja, mert úgy gondolja: sikerült igazolnia, hogy „attól még, hogy nem bizonyítható az intenció, a népiirtás még megtörténhet, illetve a kollaborációhoz nincsen feltétlenül szükség népiirtó szándékra” (271., 204. végjegyzet). Abban igaza van Veszprémynak, hogy népiirtó szándék nélkül is lehet a népiirtókkal kollaborálni. De ettől még az együttműködő-támogató cselekménye nem minősül genocídiumnak. Az is igaz, hogy egy faji, nemzeti, etnikai vagy vallási csoport tagjainak tömegét lehet lemészárolni a csoport kiirtásának szándéka nélkül is. Ez azonban azóta, hogy Raphael Lemkin megadta a genocídium definícióját és az 1948. évi Egyezmény ezt nemzetközi jogi normába öntötte, nem esik a népiirtás fogalma alá.⁸⁴

⁸³ Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. In: *Rechtsphilosophie*. 8. Auflage. Koehler Verlag, Stuttgart, 1973. 339–350.

⁸⁴ Egy népcsoport tagjainak legyilkolása a csoport kiirtásának szándékával természetesen népiirtásnak minősül, még ha arra az 1948. évi Egyezmény elfogadása előtt került is sor. Az örmények lemészárlását 1915 és 1917 között ezért népiirtásként tartjuk számon.

De vajon miért ragaszkodik Veszprémy ahhoz, hogy a közszolgák népiirtásban, tettesként bűnösök? Feltételezhető, hogy a bűnségédként minősítést, magát a bűnségély terminust az iszonyú „eredményre” tekintettel eufemizmusnak véli.⁸⁵ De ha mindenképp tettesként kívánja a közszolgákat megbélyegezni, úgy legalábbis egy részüket ebben a minőségben nevezhetné meg mint valamely emberiség elleni⁸⁶ vagy háborús bűntett elkövetőit.⁸⁷ Ezek is a nemzetek közösségét támadó, kivételesen súlyos bűntettek, és akárcsak a genocídium, soha nem évülnek el.⁸⁸ De Veszprémy, feltehetően, ismét a felfoghatatlan „ered-

⁸⁵ Ha Veszprémy a bűnségédként megjelölést túlzottan erőltetnek, megengedőnek tartja, segítségül hívhatta volna a magyar büntető törvénykönyvben szereplő és emocionálisan erősebb töltetű, kellően stigmatizáló „elkövető” terminust. A Btk. szerint ugyanis „elkövető a tettes, közvetett tettes és a társtettes [...] valamint a felbujtó és a bűnségédként” (Btk. 12. §). Így mondhatta volna, hogy a közszolgák a genocídium elkövetői voltak – feltéve természetesen, hogy egyáltalán tudtak a tettesek népiirtó szándékáról.

⁸⁶ A szövegben a „*crimes against humanity*” (*crimes contre l'humanité*) bűncselekménykategoriat az emberiség elleni bűntett terminussal jelölöm. Ennek oka, hogy a hatályos magyar jogszabályokban ez a megnevezés szerepel (lásd például a Büntető Törvénykönyv 143. §-át), szemben a korábban használt „emberiség elleni bűntettek” megjelöléssel (lásd például az 1978. évi IV. tv. 33. §-át vagy az 1971. évi I. sz. törvényerejű rendelet szövegét). Arendt az emberiség elleni bűntett terminust (*Verbrechen gegen die Menschlichkeit*) az évszázad eufemizmusának minősítette: „mintha a nácikból az »emberiség« hiányzott volna, amikor milliókat a gázkamrákba küldtek”. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris, Budapest, 2001. 302. A londoni charta (más néven: nürnbergi charta) orosz nyelvű változata egyébként az emberiség elleni bűncselekmény fordulatot tartalmazza. (*A crimes against humanity* terminus körüli vitáról, valamint a Charta szövegének megszületéséről lásd Rainer Huhle: *Vom schwierigen Umgang mit „Verbrechen gegen die Menschheit in Nürnberg und danach*. Nürnberger Menschenrechtszentrum, Februar 2009. 1–28. (https://www.stiftungevz.de/fileadmin/user_upload/EVZ_Uploads/Handlungsfelder/Handeln_fuer_Menschenrechte/Menschen_Rechte_Bilden/huhle-verbrechen_gegen_die_menschheit.pdf) Az emberiség elleni bűntett terminus használatát nálunk az igazolhatja, hogy a korábbi büntető törvénykönyvben az „emberiség elleni bűncselekmény” nem önálló bűntettként, hanem olyan kategóriaként szerepel, amely magában foglalja a béke elleni bűncselekményeket (köztük a népiirtást, a háborús uszítást, az apartheidet) és a háborús bűntetteket (1978. évi IV. tv. XI. fejezet).

⁸⁷ Igaza van ugyanakkor Gellért Ádámnak, hogy további elemzés szükséges annak megállapításához, hogy „a deportálásokban részt vevő szereplők” miért tartozhattak felelősséggel a nemzetközi jog alapján. Gellért 2020. 56.

⁸⁸ Az ENSZ 1968. évi New Yorkban elfogadott egyezménye a háborús és emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról. Magyarországon kihirdette az 1971. évi I. sz. törvényerejű rendelet.

ményre" tekintettel, népiptás tetteiként akarja látni a közszolgákat. Ez is érthető, mert talán a „szó hatalma” okán, a népiptás mint „a bűntettek büntette” került a nemzetközi bűncselekményeken belül az „informális hierarchia” csúcsára.⁸⁹ Veszprémy motívuma tehát érthető és méltányolható. Csakhogy mindabból, amit korábban leírt, az következik, hogy a közszolgák nem lehetnek a népiptás tettei. Mert hiányzott náluk a népiptó szándék, sőt, többségük nem is tudott arról, hogy mi vár a deportált zsidókra.⁹⁰ De talán éppen ez a kulcs Veszprémy makacs ragaszkodásához a népiptásban való tettességhez. Könyve elején deklarálja, hogy a magyar állam holokausztörténelmi felelősségét nem szabad „ideológiai skatulyákba” helyezve, „szekértábor-logika szerint” kezelni (11). Célul tűzi, hogy „szenvtelen forrásvizsgálatot követően” formál majd árnyalt és összetett véleményt (12). Talán azt érezte, hogy elmozdult a „szekértáborok” egyikének irányába: mindazzal, amit az összegző fejezetet megelőzően írt a közszolgákról – nem népiptó motívumból tették, amit tettek, többségük nem volt antiszemita, sőt, nem is hallott Auschwitzról – túl messzire ment felelősségük relativizálásában. Talán úgy gondolta, az egyensúly helyreállítható, ha a végkövetkeztetés kérlelhetetlen, ha a jog szerinti legégetőbb bélyeget süti rájuk. Nem állítom, hogy a premissza hamis. Nem tudok kategorikus választ adni arra: mi vezette a közszolgákat, mibe avatták be őket és mit titkoltak el előlük. Azt viszont tudom, hogy amennyiben a premissza igaz, akkor a következtetés hamis. És ha a konklúzió lenne igaz, akkor a premisszát kell revízió alá venni.

X.

A közszolgák felett ítélező népbíróóságok háborús és népellenes bűntettek miatt jártak el. A népiptás nem szerepelt a hatáskörükbe utalt bűntettek között, amelyeket a 81/1945. ME számú rendelet sorolt fel. A rendelet 1945. február 5-én lépett hatályba, érthető tehát, hogy a népiptás bűntette hiányzott a listáról. A már említett, később elfoga-

⁸⁹ Sands 2016. 380. Ezért a genocídiummal összevetve az emberiség elleni bűntetteket a politika és a közvélemény a kisebbik gonosznak tekinti.

⁹⁰ A recenzensek közül többen szóvá teszik, hogy a „tetttestársi” minősítés tévedés. Lásd Ungváry Krisztián: Tabudöntő tételek? Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák*. Budapest, Jaffa, 2019, 278. *Betekintő*, 14. évf. 2020. 1. sz. 103–104.; lásd még Gellért 2020. 54–56.

dott londoni chartában⁹¹ sem szerepelt önálló büntettként a népiptás. Igaz, Raphael Lemkin ösztönzésére és kitartásának köszönhetően,⁹² a vádirat mind a béke elleni,⁹³ mind pedig a háborús bűntettek⁹⁴ körében említi a genocídiumot, olyan megfogalmazásban, ahogy az a később, 1948-ban elfogadott Egyezményben szerepel.⁹⁵

Veszprémyt nem foglalkoztatják a népbíróóságokra vonatkozó szervezeti és eljárási rendelkezések, ahogy azok a büntető anyagi jogszabályok sem, amelyek alapján ítéleztek. Pusztán megjelöli a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletet, megállapítja, hogy a népbíróóságok „korábban nem ismert fogalmakat is bevezettek a magyar jogba” és hogy „visszamenőleges hatállyal is ítéleztek”⁹⁶ (171).

⁹¹ Elfogadásának időpontja: 1945. augusztus 8.

⁹² Lemkin szerepére lásd Hilary Earl: Prosecuting genocide before the Genocide Convention: Raphael Lemkin and the Nuremberg Trials 1945–1949. *Journal of Genocide Research*, 15. évf. 2013. 3. sz. 317–337.

⁹³ A vádirat a/ IV.D.3.(d) pontjában ezt olvashatjuk: a „felsőbbrendű faj (master race) politikáját végrehajtva programszerűen üldözték a zsidókat, azzal a céllal, hogy kiirtsák őket”.

⁹⁴ A németek által elkövetett háborús bűntettek között említi a vádirat „a szisztematikus népiptást, azaz faji, nemzeti, vallási csoportok – különösen zsidók, lengyelek és cigányok – elpusztítását, e csoportok kiirtása céljából” (VIII.A. pont).

⁹⁵ Lemkin nagy szomorúságára az 1946. október 1-én kihirdetett ítélet nem tett említést a népiptás bűntettéről. „Ez volt életem legsötétebb napja” – emlékezett vissza (Earl 2013. 325.). Érdekes, hogy a háborús főbűnösökkel és a kollaboránsokkal szemben eljáró, kifejezetten erre létrehozott lengyel Legfőbb Nemzeti Törvényszék ítéletei az emberiség elleni bűntettekben belül annak egyik fajtájaként nevesítve említik a genocídium bűntettét, és ezek között szerepelnek a Nürnbergi Katonai Törvényszék verdiktjét megelőzően hozott ítéletek is. Patrycja Grzebyk: The Role of the Polish Supreme National Tribunal in the Development of Principles of International Criminal Law. In: Morten Bergsmo – Cheah Wui Ling – Yi Ping eds.: *Historical Origins of International Criminal Law*. Volume 2. FICHL Publication, Series No. 21 (2014), Torkel Opsahl Academic EPublisher, Bruxelles, 624. Feltehetően, hogy ennek egyik oka az volt, hogy a Törvényszék egyik tagja, a neves nemzetközi büntetőjogász, Emil Stanislaw Rappaport kapcsolatban állt Lemkinnel és minden bizonnyal ismerte *Axis Rule in Occupied Europe* című munkáját, amelyben Lemkin megadta a népiptás fogalmát. Rappaport és Lemkin kapcsolatáról lásd Sands 2016. 156–157.

⁹⁶ Az „alapjogszabály” az ideiglenes nemzeti kormány 81/1945. ME számú rendelete a népbíráskodásról. Ezt utóbb több rendelet módosította és kiegészítette, majd az ideiglenes nemzetgyűlés az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelte ezeket. A Veszprémy által említett „új fogalmak” közül a népellenes bűntett kategóriáját természetesen az említett rendelet vezette be a magyar jogba, az „em-

Bár éri emiatt szemrehányás,⁹⁷ Veszprémy közönye a joganyaggal szemben védhető. Nem a jogi rendelkezések elemzését ígérte, hanem azt, hogy bemutatja: milyen stratégiát követtek a perbe fogott közszolgák; miképp igyekeztek menteni magukat, hogyan számoltak el bírálók előtt és önmaguknak bűneikről, arról, hogy erkölcsileg csődöt mondtak (169). Mégis, a népbíróságokról szóló törvény ismeretében Veszprémy nem bírálta volna a békéscsabai bíróságot, mert az megrótt a város polgármesterét, amiért nem teljesítette a keresztény házastársal élő zsidók mentesítéséről szóló belügyi rendeletet. Eszerint – írja Veszprémy – „a kollaboráns kormány által hozott [...] törvényeket be kellett volna tartani, ha azok a zsidók helyzetét mérsékeltek”. A békéscsabai bíróság ezzel – vonja le a következtetést Veszprémy – „némi legitimitást is adott az akkori rendszernek” (187).⁹⁸ Igen, a szabályt be kellett volna tartani. A népbíróság bizony okkal vetette a polgármester szemére a belügyi rendelet megszegését. A népbíróságokról szóló jogszabály ugyanis azt írta elő, hogy népellenes bűntett miatt marasztalando, egyebek közt, „aki [...] a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények és rendeletek végrehajtásában a számára előírt ténykedést *túlhaladva* (kiemelés B. K.), olyan tevékenységet fejtett ki, amely a szabadságot vagy a testi épséget veszélyeztette vagy sértette, vagy egyes személyek vagyoni romlását elősegítette” (15. § 2.).

A bírálat ezért a jogszabály alkotóinak szólhatna és nem is lenne alaptalan: a „túteljesítő” közszolgák megbüntetésével felmenti mindazokat, akik az embertelen jogszabályok keretein belül járultak hozzá a zsidóság megsemmisítéséhez.⁹⁹ Ez azonban a tradicionális büntető-

beriség elleni bűntett” pedig nem szerepelt a népbíróságok hatáskörébe utalt bűncselekmények között. Veszprémy feltehetően osztja Lukács Tibor álláspontját, aki szerint az NBr. „a népellenes bűncselekmények elnevezéssel kodifikálta az emberiség ellen [Lukács ezt a terminust használja és nem az emberiség elleni megjelölést] súlyosan vétő magatartásokat”. Dr. Lukács Tibor: *A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950)*. KJK–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1979. 257. A népellenes bűntettek elkövetői mellett a népbíróságok a háborús bűnösök felett ítéeltek, miközben Lukács Tibor leszögezi, hogy a háborús bűntettek egy része tartalmaz béke elleni bűncselekményt. Lukács 1979. 235.

⁹⁷ Gellért 2020. 52.

⁹⁸ E logika alapján a jeruzsálemi bíróság „legitimálta” a náci rezsimet, amikor Eichmann-nak felrótt, hogy nem teljesítette Hitler parancsát, amellyel ellentételezés fejében hozzájárult több ezer zsidó kivándorlásához. Lásd a Jeruzsálemi Körzeti Bíróság 40/61. számú büntetőügyben hozott ítéletének 155. pontját.

⁹⁹ Veszprémy okkal jegyzi meg a közszolgák által kitöltendő nyomtatványon szereplő egyik kérdés kapcsán, hogy a „hatályos törvények betartása éppen elég volt

jog mint egyéni devianciára reagáló jogág jellegéből adódik: a büntetőjog a normalitástól eltérő magatartásokat tiltja és üldözi.¹⁰⁰ Ehhez tartja magát akkor is, ha az emberek megkínzása, szabadságuktól fosztása a norma. A népbíróságok ennek megfelelően azokat büntették, akik a feje tetejére állított normalitástól eltértek, akik még a normába öntött embertelenség mértékét is túllépték.¹⁰¹ Látszólag abszurd módon azokat (is) felelősségre vonták, akiket a zsidókat üldöző rezsim bíróságai is büntettek. Veszprémy elismeréssel szól a királyi honvédség hadbíróóságának az újvidéki vérengzések ügyében 1944 januárjában

a népiértás kivitelezésére” (171). A népbírósági törvény azonban csak azokra a közalkalmazottakra rendelt büntetést, akik „következtesen népellenes, fasiszta-barát hivatali működést fejtettek ki” (Nbr. 15. § 3.). Ebbe a körbe nyilván azokat sorolták, akik jogkörüket nem lépték ugyan túl, de a jogszabályok hagyta mozgásteret a fajgyűlölő rezsim szellemének megfelelően töltötték ki, noha a jog ily módon való értelmezésére és alkalmazására nem lettek volna kötelesek.

¹⁰⁰ A nemzetközi büntetőjog és a nemzeti büntetőjogok, valamint a jogot alkalmazó bíróságok előbb-utóbb reagáltak az állam által ösztönzött vagy tolerált kriminalitás sajátos jellegére. Így például a londoni charta és a népbíróságokról szóló rendelet is büntette a bűnszervezetben való tagságot. A charta a parancsra elkövetést nem tekintette a büntethetőséget kizáró oknak. A német bíróságok is szakítottak – igaz, több évtizedes késéssel – azzal a gyakorlattal, amely a koncentrációs táborokban szolgálatot teljesítőket kizárólag azokért a gyilkosságokért tette felelőssé, amelyekben személyes részvételük bizonyított volt. Idővel elvetették azt a gyakorlatot is, amely (leszámítva Hitler, Himmlert, Göringet és Heydrichet) kizárólag a gyilkosságok közvetlen végrehajtóit tekintette tetteseknek, a többiek cselekményét legfeljebb bűnsegélynek minősítette. (A koncentrációs táborokban szolgálatot teljesítőkre vonatkozó német joggyakorlatról lásd Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. CEP Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2018. 145–188.) Az ICTY a bűnszervezet egyik formájának (ezt szokás koncentrációstábor-ügyeknek nevezni) tekinti az olyan rendszereket, amelyen belül több személy összehangoltan követ el nemzetközi bűncselekményeket. Az úgynevezett koncentrációstábor-ügyekben azt vizsgálja, hogy az egyén részt vett-e az elnyomó rendszer működtetésében, és erre rendszerint az egyénnek a szervezeten belül betöltött pozíciójából és jogköréből következtet. Lásd Werle 2005. 122.

¹⁰¹ Ennek a felfogásnak tudható be, hogy az első frankfurti Auschwitz-perben csak a szadista végrehajtókra rótták ki a legsúlyosabb büntetést. Kizárólag azokat ítélték életfogytiglani szabadságvesztésre, akik önhatalmúlag, kedvtelésből, önkézüleg gyilkoltak meg néhány foglyot. Azok, akik a több ezer, sőt, több százezer zsidó üzemszerű kiirtását irányították és szervezték, bűnsegédként „megúszták” kilenc, illetve tizennégy évi szabadságvesztéssel. The Frankfurt Auschwitz Trial. The Germans Trying Germans under German Law. In: Bazylar–Tuerkheimer 2014. 242–244.

ban hozott ítéletéről, amely „voltaképpen kíméletlenebb volt, mint számos háború utáni népbíróság” (182). A hadbírósg ítéletét egyebek között azzal indokolta, hogy a vádlottak nem parancsra gyilkoltak; illetve, hogy előjáróként nem akadályozták meg az atrocitásokat, nem vetettek véget a jogtalan megtorlásnak. Szemben a Horthy-kori hadbírósg verdiktjével, egyetlen háború utáni bírósági ítélet sem róta fel a vádlottaknak – írja Veszprémy –, hogy nem léptek fel aktívan az üldözöttek védelmében (183). Igen, Horthy hadbírósga szigorúan büntette azokat, akik nem a terveknek megfelelően, nem a parancsban írtak szerint, hanem saját kezdeményezésre, egyéni motívumoktól hajtvá üldözték a zsidókat. De azzal, hogy az önkényesen vérengzőket megbüntette, nem az üldözöttekkel való szolidaritást kérte rajtuk számon. Auschwitzban is tilos volt a foglyok legyilkolása – leszámítva természetesen az elgázosítást. Himmler állítólag maga rendelte el, hogy „kifejezett parancsa hiányában tilos a foglyok bántalmazása és likvidálása”. A terven felüli gyilkolást itt sem tolerálták: az SS bírósága ennek megfelelően el is ítélte azokat, akik saját kezdeményezésre, önhatalmulag gyilkoltak, köztük „a tábor politikai részlegének vezetőjét, amiért önkényesen válogatott ki kétezer foglyot kivégzésre”.¹⁰²

XI.

Mindabból, amit Veszprémy a közszolgákról korábban leírt – többségük nem volt fanatikus, népiértó antiszemita –, arra következtet, hogy büntudatuk lehetett. Ennek bizonyítéka – állítja –, hogy a bíróság előtt mindenféle „cizellált védekezésekkel” álltak elő (213). A perbe fogott közszolgák megszólalásai bűnbánatról nem tanúskodnak, de ezt ne rójuk fel nekik. Eletöszönük sugallhatta azt, hogy nagyobb az esélyük a felelősségre vonás elkerülésére, ha bűnbánatukat nem osztják meg bírálkkal, hanem azt bizonygatják, hogy amit tettek, igazolható. A menekülési stratégiák egy része valóban leleményes, sőt már-már szürrealisztikus volt. Rajnay Károly nagyváradi főispán például a népbíróság előtt zsidóként született újjá. Rajta is túltettek azok a nyilas pártszolgálatosok, akik egy zsidó korházban körülméltelkedtek, majd Palesztinába próbáltak kivándorolni (200–201).

Veszprémy úgy látja, hogy a közszolgák a kifogáskeresés terén is igencsak kreatívak voltak (170). Ám ahogy a bíróságok előtt menteg-

¹⁰² Hannah Arendt: Auschwitz on Trial. In: Arendt 2003. 248.

tőztek, abban nem volt semmi eredeti: ugyanazokat a kibúvókat szajkózták, mint bűntársaik a frankfurti, a krakkói vagy éppen a brüsszeli bírák előtt. Banálisak voltak abban az értelemben, ahogyan az Arendt által Eichmannra – nem igazán szerencsés módon – ráaggatott jelzőt általában olvasni szokták: nem volt bennük semmi rendkívüli, semmi hátborzongatóan gonosz. Hétköznapiak voltak és unalmasak. Ennek megfelelően sablonos, közhelyszerű volt mindaz, amit védelmükre felhoztak. És ha már Arendtet említettük: mivel a népiértás felelősei mindenütt ugyanazt hajtogatták, a filozófus összes érve, amellyel Eichmann és a többi náci büntettes magyarázkodási kísérletét megsemmisítette, romba dönti a magyar közszolgák önmentő argumentumait is.

A perbe fogott közszolgák egy része áldozatként, bűnbakként élte meg a számonkérést. Kollektív megtorlásról beszéltek és arról, hogy csupán balszerencsájuk volt, mert éppen ott voltak, miközben csaknem mindenki „ugyanazt csinálta kisebb-nagyobb mértékben” (173). Horváth György kassai rendőrkapitány védője (védencét több mint tízezer zsidó megkínzásában és megölésében való bűnrészességgel vádolták) egyenesen azt hozta fel érvként, hogy a zsidók „ugyanarra a sorsra jutottak volna, ha a vádlott meg sem születik” (174). Ezzel az „ahol mindenki bűnös, ott senki sem bűnös” argumentummal Eichmann is előhozakodott Jeruzsálemben. De Arendt „alternatív ítéletében” Szodoma és Gomora történetét felidézve emlékeztette Eichmannra, hogy szó sincs „kollektív bűnösségről”. A bíróság előtt „csak személyes bűnösség és ártatlanság létezik – írta –, és még ha nyolcvan millió német ugyancsak megtehetette volna, amit Ön tett, ez sem mentené Önt”. Mert „aközött, amit Ön ténylegesen megtett, és aközött, amit [...] esetleg mások is megtettek volna, áthidalhatatlan szakadék tátong”.¹⁰³

Mások azzal érveltek, hogy voltak náluk gonoszabbak. Veszprémy megrovóan ír a nagybányai zsidó közösségről, amiért arra hivatkozva sürgette a polgármester ítéletének súlyosbítását, hogy másutt emberseges gettók voltak. Miközben – írja Veszprémy – az „emberséges” gettók között emlegetett szegediben „kiemelkedően gyakoriak voltak a kegyetlenkedések”. Veszprémy ezt a népbíróságok „deklaráltan emberseges” hangulatának tudja be, amely „arra ösztökélte a hazatérő zsidókat, hogy befolyásolni próbálják az eljárások eredményét” (177–178). Megértéssel idézi fel Apli Verona felsőbányai születésű kifakadását,

¹⁰³ Arendt 2001. 306.

aki szerint a hazatérő túlélők rajta állnak bosszút, mert a valós elkövetőket „nem találták itthon”. Hogy mi is történt, miért fogták perbe Apli Veronát, hogy kik voltak a valós tettesek, azt nem tudjuk meg. De azt megtudjuk Veszprémytől, hogy „határozottan volt valamennyi igazság Apli Verona kifakadásában”. Mert volt olyan „gyakorlat” – állítja –, hogy a zsidók azokat is megvádolták, akik erre nem szolgáltak rá (178).

Veszprémy a vádlottak érvelését tolmácsolja, az ő érzéseiket idézi fel. Az olvasó pedig megkísérelheti rekonstruálni, hogy milyen perspektívából ítélték meg a történeteket az áldozatok. Érthető, ha a megvádolt közszolgák rosszul élték meg, hogy a perek hangulata nem volt kellően barátságos. Azt viszont, hogy a zsidók a lágerek előszobájában milyen ismérvek alapján ítélték meg, hogy kitaszítottaságukat és bezártságukat a gétóban mi tette valamennyire elviselhetővé, utólag, kívülállóként, nem tudjuk megállapítani. De bárhogy mérlegeltek is, ahhoz nem kellett „a népbíróságok deklaráltan ellenséges hangulata”, hogy az életben maradt zsidók azokat tartsák a főbűnösöknek, akik személyesen indították őket és szeretteiket a haláltáborok felé. És viszszatekintve a mából, amikor a nemzeti, de főképp az emberiség ellen támadó büntetések felett ítélkező nemzetközi igazságszolgáltatás egyik deklarált funkciója, hogy módot adjon az áldozatoknak narratívájuk előadására, arra, hogy a világgal megosszák szenvedéseiket, nem a hazatért nagybányái zsidók beadványa, hanem a rosszálló kommentár váltana ki megrökönyödést. Hogy Apli Verona az igaztalanul megvádoltak közé tartozott-e, az homályban marad. Nem tudjuk, mivel vádolták, milyen bizonyítékokra alapozva. Feltételezhető, hogy azért került a népbíróság elé, mert foglalkozásánál fogva elrejtett értékek után kutatva részt vett zsidó nők motozásában. Ha ez így volt, akkor talán menthető, ha a megalázó procedúrának alávetett áldozatok nem értékelték igazán, hogy testüregükben mások esetleg durvábban vájkáltak volna, mint ahogy Apli Verona tette.

A közszolgák talán leggyakrabban hangoztatott érve ártatlanságuk mellett az volt, hogy ők csak parancsra cselekedtek, azt tették, amit a közigazgatási tisztviselőnek tennie kell: követni felettese utasításait. Ezt még olyan vádlott is ígéretes védekezésnek tartotta, aki valójában szabotálta a parancsot, és ezért akár „ellenállóként” is feltüntethette volna magát (202). A népbíróságok rendszerint nem honorálták az engedelmessegre hivatkozást. Mert, ahogy Arendt írja, csak a gyermek engedelmeskedik. Ha felnőtt állítja, hogy ezt teszi, valójában „támo-

gatja azt a szervezetet, tekintélyt vagy törvényt, amely az »engedelmesseget« elvárja”.¹⁰⁴

A közszolgák tekintélytiszteletüket tartották legfőbb erényüknek, és azt, hogy a mindenkori autoritáshoz igazodtak, bizonyították is a perekben. Volt, aki egyenesen kommunistának nevezte magát, Mérey főispán ügyvédjén keresztül igényelte vissza az elkobzott orosz szótárt, miután biztosította kihallgatóit, „hogy kész ismerkedni az orosz rendszerrel”. Ferenczy László, a „magyar Eichmann” pedig „meggyötört proletároknak” nevezte a zsidókat a népbíróság elé tárt életrajzában (199). Voltak köztük, akik remekül illusztrálták azt, amit Arendt valójában „banalitáson” értett: nem a hétköznapiságot, hanem a mélység teljes hiányát, a buták gondolkodásra való képtelenségét, hogy akár elképzeljék: mások más perspektívából láthatják a dolgokat.¹⁰⁵ Ilyen értelemben volt „banális” az a fiatal szolgabíró, aki elmondása szerint a közigazgatást választotta élethivatásul, ezért kérvényezte, hogy minél előbb igazolják, hogy szaktudását „az ország újjáépítésének szolgálatába” állíthassa (205). Meg sem fordult a fejében, hogy őt, aki a helyi zsidók deportálását szervezte, nem látják oly szívesen a szocializmust építők között. Ugyanilyen ostoba és „banális” volt Óriás Oszkár rendőrfogalmazó, aki egyebek mellett nem engedte, hogy tiszta vizet szállítsanak a vagonokba és egyéb módon kegyetlenkedett a balassagyarmati zsidókkal. Fel sem merült benne, hogy bűnös lenne, ezért folyamatosan sürgette ügye elintézését, hogy újra munkába állhasson (206).

¹⁰⁴ Hannah Arendt: *Personal Responsibility under Dictatorship*. In: Arendt 2003. 46. Ha a gyerek (vagy a rabszolga) megtagadja az együttműködést, odavész. Ha ezt felnőtt teszi, az marad támasz nélkül, aki az »engedelmesseget« elvárja (47).

¹⁰⁵ Ursula Ludz – Thomas Wild Hrsg.: *Hannah Arendt – Joachim Fest: Eichmann war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*. Piper Verlag, München 2011. 43–44. Arendt jeruzsálemi beszámolóját (*Eichmann in Jerusalem*) nem utolsósorban a könyv alcíme („A gonosz banalitása”) miatt érte heves bírálat. Egy 1971-ben készített interjúban elmondta, hogy félreértették, de ha újraírna a könyvet, nem használná a terminust. Később igyekezett több helyen is elmagyarázni, hogy valójában a gondolkodás hiányát („Gedankenlosigkeit”) értette „banalitáson”, amelyet angol nyelvű írásaiban eredetileg „thoughtlessness”-ként, majd barátja, Mary McCarthy javaslatára „inability to think”-ként használt. Amos Elon: *The Excommunication of Hannah Arendt*. *World Policy Journal*, 23. évf. 2006–2007. tél. 4. sz. 100. és 102.

XII.

A zsidók részvétele kétségkívül egyik központi kérdése volt a számonkérési eljárásoknak. A zsidók nyilván nem bánták volna, ha nem nekik kell fellépniük áldozat-tanúként a perekben. Ám az ő népüket irtották, őket kínozták meg, tragédiájuk hiteles krónikásai ők voltak. Közülük egyeseket a bosszú is hajthatta; és ennek olyanok is áldozatul estek, akik erre nem szolgáltak rá. Érintettek voltak, de pótolhatatlanok. A bíró viszont, ha érintett az ügyben, helyettesíthető és helyettesítendő; régi jogelv, hogy saját ügyében senki nem ítélezhet. A népbírák egyedi esetekről döntöttek, és ha önmaguk vagy rokonaik érdekeltek voltak a vád tárgyát képező ügy kimenetelében, vagy egyébként érintettek voltak, úgy a büntető perrendtartási törvény szerint a konkrét eljárásból kizárták őket vagy maguk kérték felmentésüket.¹⁰⁶ A népbírósi perekben azonban a vizsgálat óhatatlanul kiterjedt a zsidóüldöző politikára, amelynek keretében a vád tárgyát képező cselekmények illeszkedtek. A perbe fogott közszolgák az állam nevében, annak ágenseiként cselekedtek. Személyükben, saját, döntéseik miatt álltak a bíróság előtt, de nem késelésbe torkolló kocsmai dulakodásokért, hanem az állam által ösztönzött büntettekért.¹⁰⁷ A háttérben ott volt tehát az embertelen, zsidóüldöző rezsim. A népiírtást és az emberiség elleni büntetteket¹⁰⁸ a kontextus különbözteti meg a „közönséges” büntettektől: az utóbbiaknál hiányzik a „politikai dimenzió”. Az állandó nemzetközi büntetőbíróság statútuma azokat a súlyos élet, testi épség vagy a szexuális önrendelkezés elleni bűncselekményeket definiálja emberiség elleni büntettként, amelyeket „a polgári lakosság elleni széles körű vagy szisztematikus (kiemelés B. K.) támadás részeként követik el”

¹⁰⁶ Az Nbr. 46. § a kizárásra az 1896. évi XXXIII. törvénycikk (Bűnvádi perrendtartás) szabályait rendeli alkalmazni. Eszerint a bíró nemcsak akkor kizárt az ügy elintézéséből, ha az ügyben tanúként szerepelt, vagy a felek egyikének hozzátartozója, de akkor is, ha elfogulatlansága ellen alapos okot hoznak fel (Bp. 64. és 68. §§).

¹⁰⁷ Moór Gyula írja, hogy a háborús és népellenes büntettek megtorlását azért sem lehetett a rendes büntetőbíróságokra bízni, mert „nem egyszerű jogsértések számonkéréséről van szó”. A más meggyőződésűek legyilkolását Szálasi kormányzati programmá tette. Moór Gyula: Népbíróság és esküdtszék. In: *Tegnap és holnap között. Tanulmányok*. Révai, Budapest, 1947. 106–107.

¹⁰⁸ Korábban utaltam arra, hogy az Nbr.-ben felsorolt „népellenes” büntettek tartalmaznak emberiség elleni büntetteket. Lásd Lukács 1979. 257.

(7. cikk 1.).¹⁰⁹ A kontextuális elemet ugyanúgy bizonyítékokkal kell igazolni, mint az annak keretében elkövetett emberölést, kínzást, szabadságtól megfosztást, deportálást vagy a csoport tagjainak egyéb módon történő üldözését.¹¹⁰ A politikai dimenzió vizsgálata tehát elkerülhetetlen. Ezért azok, akik azt róják fel a népbíróságoknak, hogy a bűnös közszolgák mellett a „rendszer” is a vádlottak padjára ültették – és Veszprém is hajlik erre –, nem látják, hogy a népiírtás nem azonos a „köztörvényes” emberöléssel, ahogy az azokban való bűnrészség is két különböző minőség. Az is tény, hogy a számonkérési eljárásban, hivatalos minőségben részt vett zsidók maguk is áldozatai voltak annak a „rendszernek”, amelynek keretében a vádban szereplő konkrét büntetett elkövetők, még ha az személyükben közvetlenül nem is érintette őket.

Veszprém mindenekelőtt a vádlottak védekezési stratégiáit mutatja be, és csak erre vonatkoztatva ejt szót a népbírákról és a népügyészekről. Egyetlen helyen utal a bíró zsidó származására, amikor megroja „a cionista aktivistából népbíróvá avanzsált” Dán Dezsőt, [aki] „még a revízió során visszanyert területek újbóli elvesztését is Endre és Baky fejére olvasta” (177). A szemrehányás nem sugallja azt, hogy Dán népbíró származásának különösebb jelentősége lett volna, a megjegyzést tehette volna bárki a bírák közül, aki nem rokonszenvezett a nyilasokkal. Veszprém – noha a számonkérés számos fogyatékoságára utal (amatörizmus, egyenetlen büntetéskiszabási gyakorlat, a tények ötlesterű mérlegelése) – sehol sem említi a rendszer gyengéi közt, hogy a népbírák között voltak zsidók. Pedig többen felvetették – köztük olyan tekintélyek is, akiket tisztelünk gondolataikért –, hogy az üldözésekért felelősök felett ne ítékezzenek zsidók. Bibó szerint szerencsebb lett volna, ha ezt a népbíráskodás kezdetekor kategorikusan kimondják ahelyett, hogy fokozatosan próbálják a nem-zsidó bírák és ügyészek számát növelni.¹¹¹ Bibó érve, hogy az üldözött csoport tag-

¹⁰⁹ A 7. cikk 2. a szerint a polgári lakosság elleni „támadást” állami vagy szervezeti politikának megfelelően vagy annak elősegítése érdekében hajtják végre. Abban nem egységes az ICTY joggyakorlata, hogy létezik-e „magányos népiírtó”. Egyes döntések azt rögzítik (és ezt támogatja a jogirodalom), hogy a népiírtásra irányuló terv hiányában aligha követhető el a genocídium, noha az ilyen terv léte nem formális elem a bűncselekménynek. Lásd Robert Creyer et al.: *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 168–169.

¹¹⁰ Az elkövetési magatartásokra lásd a statútum 7. cikk 1. a–k pontjait.

¹¹¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok*.

jaként megalázott zsidók körében nem „általánosan uralkodó beállítottság” a tárgyilagosságra törekvés; ezért fennáll annak a veszélye, hogy az eljárás alá vontak bűnükhez mértén aránytalanul súlyos elbánásban részesülnek. Nem tudni, ismerte-e Bibó, írásának idején, hogy milyen ítéletek születtek más országokban a számonkérések során. Noha még mindig hiányoznak megalapozott összehasonlító vizsgálatok,¹¹² ma már abban nagyjából egyetértés van a kutatók körében, hogy a „magyarországi népbíráskodás nem volt kegyetlenebb vagy igazságtalanabb”, mint a számonkérési eljárások más országokban.¹¹³ Ha pedig kizárólag a büntetőpereket vesszük figyelembe, a magyar népbírószági ítélezési gyakorlat a nemzetközi összehasonlításban még elnézőnek is tűnhet. Veszprémy beszámol arról, hogy a népbírószágok időnként eredményfelmutatási igyekezetből és ideológiai elfogultságukból adódóan követtek el hibákat, sőt, törvénysértéseket (171) a vádlottak hátrányára, de arról is, hogy számos közigazgatási tisztviselőt felmentettek (173). Nos, a felmentések és az egyéb módon, bűnösség megállapítása nélkül lezárt ügyek aránya valójában rendkívül magas volt.¹¹⁴ A büntetékiszabási gyakorlat sem volt drákói: nálunk a 477 halálos ítélet közül 189-et hajtottak végre, összehasonlításképp Bulgáriában „már 1944/45 folyamán [...] 2138 embert ítélték el és végeztek ki”.¹¹⁵ Belgiumban a közel háromezer halálraítélt közül 242 személyen hajtottak

Második kötet, 1945–1949. Magvető, Budapest, 1986. 772. Kőszeg Ferenc okkal kérdezi, hogy „vajon Nelson Mandela mit szolt volna hozzá, ha valaki azt javasolja, az apartheid-rezsim bűneinek kivizsgálásában feketék ne vegyenek részt”. Kőszeg Ferenc: Népbíráskodás, elévülés – Bojta Béla – <http://koszegferenc.hu/npbrskodselvls-bojta-bla>.

¹¹² Ennek igazolására és egy ilyen kísérletre lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: Politikai igazságszolgáltatás Európában: kutatási helyzet. In: Feitl István – Ignác Károly: *Régi és új világ határán – 1945 története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 180–189.

¹¹³ Karsai László: A magyarországi népbíráskodás nemzetközi összehasonlításban. In: Gyenesi József szerk.: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbírószágtörténeti tanulmányok*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2011. 63.

¹¹⁴ A közel 60 000 vádlott egynegyedét felmentették, és ezzel nagyjából azonos arányban zártak le ügyeket egyéb módon, bűnösség megállapítása nélkül. Zinner Tibor: Haborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985. 1. sz. 135. Veszprémy is elismeri, hogy számos közigazgatási tisztviselő ügyében felmentő ítélet született (173).

¹¹⁵ Karsai 2011. 62.

végre az ítéletet. Franciaországban a 2640 halálos ítélet közül (ebben nem szerepel az a több mint 4000, melyet in absentia hoztak) De Gaulle 791 végrehajtásához járult hozzá.¹¹⁶ Az életüket vesztek száma ezt jóval meghaladta: a spontán és sokszor önkényes „megtisztításnak” (*épuration*) 1944 szeptemberéig mintegy 10 000 francia esett áldozatul.¹¹⁷ A számonkérés kiterjedtségének és intenzitásának hiteles összevetéséhez persze számba kell venni a szabadságvesztések számát, hosszát és a ténylegesen letöltött időt, valamint az egyéb büntetéseket. Ezenfelül pedig a büntető ítéleten kívüli jogfosztó intézkedéseket, a hivatalvesztéseket, kitelepítéseket és internálásokat. Annyit azonban talán megállapíthatunk, hogy a büntető ítélezés, mint a számonkérés legsúlyosabb formája, relatíve visszafogott volt, és szigorában alatta maradt a nemzetközi átlagnak. Nem kizárt, hogy ebben szerepe volt annak is, hogy a zsidó bírák között többen voltak, akik „szenvedélyesen törekedtek tárgyilagosságuk megőrzésére”, mint ahogy azt Bibó feltételezte.¹¹⁸ Olyanok is, akik igyekezetükben, hogy elkerüljék a bosszú vádját, akkor is az enyhébb ítélet mellett voksoltak, amikor azt a tények nem indokolták. Veszprémy árnyalt elemzést ad a népbírószágokról, tartózkodik attól, hogy sommás ítéletet mondjon munkájukról. Elismerően szól döntéseikről, ha összhangban vannak igazságérzetével. Értékeli a bírák intellektusát, amikor rámutatnak a védekezéséért felhozott érvek logikai hibáira, a köztük lévő ellentmondásokra. Ugyanakkor a bírálatokból is kijut a bírának. Veszprémy szerint – erről már szoltam – a politika esetenként behatolt az ítélezésbe. Ezt a vádlottak igazságtalanságként élték meg, és „kollektív ítélet” áldozatainak látták magukat (173). Veszprémy arra is felhoz néhány példát, amelyek – úgy véli – bizonyítják, hogy a „baloldali” számonkérés sem volt mentes az antiszemitizmustól (179). Igazolja azt is, hogy a bíróságok nem voltak minden esetben következetesek a bizonyítékok mérlegelésekor. Felrója nekik, hogy az ország közjogi státuszát a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel után következtelenül ítélték meg (180). (Az persze kérdéses, hogy elvárható volt-e 1946-ban a népbíráktól, hogy erre a közjogi, politika- és történettudományi kérdésre egyértelmű, kategorikus

¹¹⁶ Karsai 2011. 61.

¹¹⁷ Arndt Bauerkämper: *Das umstrittene Gedächtnis. Die Erinnerung an Nationalsozialismus, Faschismus und Krieg in Europa seit 1945*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2012. 149.

¹¹⁸ Bibó 1986. 772.

választ adjanak.¹¹⁹) Míg a tények felderítése és a cselekmények jogi minősítése során Veszprémy több hibát vél felfedezni, viszonylag ritkán kifogásolja a kiszabott szankciók mértékét. Kivétel ez alól a toll embereire kirótt büntetések. Dövényi Nagy Lajos antiszemita író, a *Tarnopolból indult el* című uszító regény szerzőjét első fokon halálra ítélték, majd büntetését életfogytiglani kényszermunkára változtatták. Az írás – véli Veszprémy – „aligha ért életfogytiglani szabadságvesztést, halálbüntetést pedig végképp nem” (175). Oláh György szélsőjobboldali újságíró-szerkesztő alakja is többször felbukkan Veszprémy munkájában. Ő a német bevonulás után egyértelműen fogalmazott: „A zsidókat [...] még ki kell irtani” (55). Amikor a bukás már belátható volt, Oláh felhívást tett közzé: „Ki kell használnunk a tűnő korszakot! Rövid úton meg kell oldanunk [...] a zsidókérdés végleges rendezését” (186). Oláht nem vonták felelősségre, 1945 tavaszán elhagyta az országot, a háború után még évtizedeket élt emigránsként.¹²⁰ Nem került el viszont a számonkérést a *Zalai Közlöny* nyilasok által kinevezett főszerkesztője. Két év börtönre ítélték (194), és Veszprémy nem érti, hogyan kaphatott kétszer olyan súlyos büntetést, mint a kassai polgármester „a teljes magyar zsidóság deportálásának felügyeléséért – hiszen szinte minden vonat az ő városán haladt át” (175).

¹¹⁹ A defektusok egy részét Veszprémy a bírák amatőrizmusának tudja be. A népbíróságokat eleve azzal a szándékkal hozták létre, hogy ne hivatásosok ítélkezzenek a háborús és népellenes bűntettek felett. Az Nbr. preambuluma hosszú távon számolt a néprészvétellel: a népbíróságokat ideiglenes intézménynek tekintették, amelyeket addig működtettek volna, amíg – az 1914-ben felszámolt – esküdtbíróságokat vissza nem állítják. (Az esküdtbíróság és a népbíróság közötti különbségekre lásd Moór 1947. 113.) Az igaz, hogy eredetileg kizárólag laikusok döntöttek a népbíróságokon, a szakképzett tanácsvezető jogásznak csak tanácsadó, segítő szerep jutott, a szavazásban nem vett részt. De amennyiben a „szakember” hibásnak találta a laikusok döntését, és a fellebbezés kizárt volt, előterjesztést tehetett a Népbíróságok Országos Tanácsához, melynek tagjai jogászok voltak. A laikusok és a jogi képesítéssel rendelkező szakkbírák jogállásáról és az 1948-ban bekövetkezett változtatásokról lásd Papp Attila: Néptörvényszék, Népbíróság és népbíróági jog Magyarországon. *etudomány*, 2011. 4. sz. 60–64. http://www.sze.hu/~kallay/letolt/2011/februar/Papp_Attila_Nptrvnyszek_Npbrsg_s_npbrsgi_jog_Magyarorszgon.pdf.

¹²⁰ Oláh munkásságáról lásd Veszprémy László Bernát: Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató*, XVIII. évf. 2017. ősz. 3. sz. 73–88.

Nos, Lembergben 1943 nyarán Erna Petri háztartásbeli, két gyermek anyja, bevásárlásból jövet felfigyelt hat, láthatóan rémült gyermekekre, amint szorosan egymás mellett botorkáltak az útszélén. Nyomban felismerte, hogy valamelyik megsemmisítő tábor felé tartó vonatról szöktek meg. Otthonába hívta, nyugtatta őket, hogy biztonságban vannak, ételt adott nekik. Majd megkérte, jöjjenek vele. A ház mögötti bokros területen sorba állította és hátulról egyenként főbe lőtte őket. Amikor felelősségre vonták, azt mondta: ma a magam számára is felfoghatóan ez a szörnyűség. De akkor... akkor azt sulykolták belénk, hogy a zsidókat irtani kell. Erre kondicionáltak, ezért követtem el ezt a rettenetes bűnt.

„Erna Petri története arra figyelmeztet bennünket – írja Gregory S. Gordon, ő idézte fel a borzalmat –, hogy a tömegmészárlásokat minden esetben kommunikációs kampányok kísérték azzal a céllal, hogy a kiszemelt áldozatokat demonizálják, a szenvedélyeket fellobbantsák és a majdani elkövetők lelkiismeretét kioltásák.”¹²¹ Nos, ez volt a nyilas szerkesztő és az uszító író bűne...

¹²¹ Gregory S. Gordon: The Propaganda Prosecutions in Nuremberg: The Origin of Atrocity Speech Law and the Touchstone for Normative Evolution. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 2017. 209. sz. 209–210. – <https://digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol39/iss1/10/225-244>.

MÉRLEGEN A FELFOGHATATLAN

A büntetőjog esélyei

I.

2011-ben, az Eichmann-per ötvenedik évfordulóján Heller Ágnessel együtt vehettem részt egy pódiumbeszélgetésen. Arra kaptam felkérést, hogy jogászként elemezzem a pert, Heller Ágnesnek – gondolom – a szervezők nem adtak instrukciót: ő bárhol, bármiről beszélhet. Ebben a dolgozatban ott folytatom, ahol nyolc éve abbahagytam: igyekszem megrajzolni a „történelmi perek” anatómiáját, vizsgálom, hogy milyen hatással volt az Eichmann-per és az azt követő, a Fritz Bauer által kezdeményezett frankfurti Auschwitz-per a jogfilozófiai és jogdogmatikai gondolkodásra. Bemutatom, hogy a nemzetközi büntetőjog ma, több évtizeddel az Eichmann-ítéletet követően, milyen választ ad, milyen megoldásokat kínál a jeruzsálemi perben felvetett kérdésekre.

Természetesen a konferencia egyik előadója sem kerülhette meg, hogy kitérjen Hannah Arendtnek az Eichmann-perről írt munkájára, amely sokaknak maga a Szentírás, másoknak pedig éppen a Gonosz Bibliája. A konferencián Heller Ágnes is súlyos szavakkal bírálta Arendt egyes tételeit. Sok egyéb mellett arra mutatott rá, hogy az Arendt rajzolta kép – Eichmann, a szürke, banális nímand – torz volt. A szálnalmas kisember, amint jeruzsálemi bírái előtt, hatalmától immár megfosztottan, próbálja menteni életét, nem volt azonos SS Obersturmbahnführer Eichmannal, aki ördögi rafinériával küldte a zsidókat a gázkamrába.¹ Heller Ágnes súlyos etikai kérdéseket is felvetett a könyv kapcsán. Morálisan elfogadhatatlannak vélte, hogy Arendt, aki nem érezhette a saját bőrén, hogy miképp működött a náci halálgyár, felrója a mártiroknak, hogy tétlenségükkel maguk is hoz-

¹ Erről lásd Heller Ágnes: *Általános etika*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 214.

zajáruultak saját tragédiájukhoz. A zsidó tanácsok szerepének értékelésével kapcsolatban pedig megkérdőjelezte Arendt jogát arra, hogy időben Amerikába menekült túlélőként, akit tehát a sors megkímélt attól, hogy személyesen megtapasztalja a borzalmakat, ítéletet mondjon a zsidó vezetők felett.

Arendt számított a bírálatokra, és már könyvének megjelenése előtt megvolt a válasza: „Ha ilyen ügyekben azt mondd magadnak: ki vagyok én, hogy ítélkezni merjek? – akkor eleve elvesztél.”² Az írónak, a filozófusnak szabadságában áll döntenie, hogy értékkel, minősít és ezzel vállalja a támadásokat vagy vesztesre ítéli magát. Amennyiben vereség, hogy meghagyja az ítélkezést azoknak, akik megjárták a poklot. Primo Levi szerint „a kis és nagy kollaboránsok tettét nehéz értékelni... A legjobb, amit tehetünk, hogy az ítélkezést azokra bizzuk, akik hasonló helyzetben találták magukat, és maguk tapasztalták meg, milyen kényszer alatt cselekedni.”³

A filozófus tehát szabadon dönt, de a büntetőbírónak ilyen szabadsága nincs. Nem háríthatja el az ítélkezést, legyen bármily gyötrelmes is: az Eichmann ügyét tárgyaló bírói tanács elnöke, Moshe Landau megtapasztalta ennek kínját, amikor 1963-ban a lengyelországi Będzin zsidó rendőrségének parancsnoka ellen emelt vádról kellett döntenie. Barenblatot,⁴ az izraeli nemzeti operaház karmesterét, ugyanazon jogszabály, az 1950. évi „náci és náci kollaboránsok megbüntetéséről” szóló törvény alapján fogták perbe, mint Eichmannt.⁵ Az első fokú ítélet szerint feladata az volt, hogy a nácik által kiválasztott és azután halálba küldött árvaházi zsidó gyerekeket őrizze a gettóban; és ezzel elkövette a törvény 2.5. pontjában írt büntettet: eszerint tíz évig terjedő

² Lipstadt idéz Arendt jegyzőiből, amelyeket egy 1962. január 11-én tartott egyetemi előadására készült vetett papírra. Deborah E. Lipstadt: *The Eichmann Trial*. Schocken Books, New York, 2011. 184.

³ Primo Levi *Akik odaveszttek és akik megmenekültek* című munkájából idézi Michael J. Bazyler – Frank M. Tuerkheimer: *Forgotten Trials of the Holocaust. The Jewish Kapo Trials in Israel*. New York University Press, 2014. 216.

⁴ Egyes források Barenblatként, mások Berenblatként említik.

⁵ Az 1950-ben elfogadott törvény eredeti célja a nácikkal együttműködő zsidók felelősségre vonása volt, és 1949-ben ennek megfelelően „a zsidó kollaboránsok elleni törvény” tervezetét terjesztette elő az igazságügyi minisztérium. A törvény hatályát aztán kiterjesztették a nácikra, de mivel nem volt kétséges, hogy közülük senki sem merészkedik Izrael földjére, mindenki számára világos volt, hogy a törvény – címének megváltoztatása ellenére – a zsidó kollaboránsokat vette célba. A törvény benyújtásának politikai hátterére lásd Bazyler–Tuerkheimer 2014. 201–203.

börtönnel büntetendő, aki üldözött személyeket szolgáltatót ki a náci adminisztrációnak.⁶ A fellebbezési eljárásban a legfelső bíróság bírái, köztük Landau, minden vád alól felmentették Barenblatot. Az érvelés szerint, ha a törvény az ellenséges adminisztráció „kezére adást” kriminalizálja, úgy ez nem foglalhatja magában az olyan személyek szökésének megakadályozását, akik már eleve az idegen hatalom fogságában vannak. Az érvelés jogilag korrekt: a büntetőjogban nincs helye a kiterjesztő értelmezésnek vagy az analógiának. De a jogi felelősség alól felmentő hűvös magyarázat nem oldja zaklatottságunkat.

Landau bíró az ítélethez fűzött véleményében igyekszik segítségünkre lenni: a jog választásra kényszerít, a döntés nem hárítható el; ha maradnak is erkölcsi aggályaink, morális ítélkezéshez nincs jogunk. „Szenvtelenség és álszentség lenne azok részéről, akik sohasem kerültek olyan helyzetbe, mint a testvéreink, vagy akiknek sikerült a menekülés, ha számon kérnék az átlagembertől, hogy képtelen volt a moralitás légmagasabb szintjére emelkedni – írta az ítélethez fűzött véleményében. – A törvényt nem kivételes hősökre szabták, hanem egyszerű halandókra, a »kisemberekre«, elfogadva hétköznapi gyengeségeiket... Ne áltassuk magunkat: bíróság elé állíthatjuk üldözött testvéreinket fennkölt erkölcsi normák alapján, de ez nem enyhíti szívünk rettenetes fájdalmát, amelyet a népünket ért iszonyatos sorscsapás felett érzünk.”⁷ A pokol szürke zónájában a büntetőjog élesen differenciáló kategóriái (jó-rossz; bűnös-nem bűnös; elkövető-áldozat), amelyek a jogbiztonságot hivatottak szolgálni, hogy az élet mehesse tovább, csöddöt mondanak. Gyakorlati okok mellett ez is magyarázhatja, hogy a felszabadított államokban a kápókat fogolytársaik rendszerint nem állították a formális igazságszolgáltatás elé, hanem *ad hoc* közösségi becsületbíróságok tagjaira bízták sorsukat. A büntetőjogi eszköztárral szembeni szkepszis is közrejátszhatott abban, hogy bár a Kneszet által 1950-ben elfogadott törvény elsődlegesen a zsidó kollaboránsok felelősségre vonását, „a tábor megtisztítását” célozta;⁸ a beszámolók szerint a büntetőeljárások száma igen csekély volt.⁹

⁶ <https://www.jta.org/1964/02/06/archive/israeli-opera-conductor-sentenced-to-five-years-for-aiding-nazis>.

⁷ Bazyler–Tuerkheimer 2014. 215. Lásd még Michal Shaked: *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge. Holocaust and Genocide Studies*, 29. évf. 2015. tavasz. I. sz. 6.

⁸ „Legyen táborod szent” (MTörv 23,14). Arról, hogy a tisztán tartandó tábor Izrael államát, a soá Izraelbe vándorolt túlélőit vagy az egész zsidó népet jelenti, lásd Bazyler–Tuerkheimer 2014. 203–204.

⁹ A kápóügyek aktáit a per lezárásától számított hetven évre titkosították.

II.

Barenblat az első fokú eljárásban azt vallotta, hogy lemondhatott volna a zsidó milícia vezetéséről a gettóban, továbbá tudatában volt annak, amit tett, és ezért nem kerülheti el a felelősségre vonást. Ennek ellenére a legfelső bíróság felmentette. Landau főbíró-társa, Jakov Ulshan¹⁰ egyértelműen leszögezte, hogy a bíróság egyedüli feladata az alkalmazandó szabályok alapján annak eldöntése, hogy a vádlott tartozik-e büntetőjogi felelősséggel azért a cselekményért, amit a vád a terhére ró, és semmi több. Amikor a holokauszt szörnyű részletei ismertté váltak – írja az ítélethez fűzött véleményében –, heves vita indult a zsidó közösségekben, különösen az izraeli népesség, vagyis azok körében, akiket a szerencse megkímélt attól, hogy átéljék a borzalmatokat, arról, hogy milyen utat kellett volna a náci által üldözött zsidóknak és vezetőiknek választaniuk. Vannak, akik a nemzeti büszkeség nevében azt találták volna helyesnek, ha a zsidó nép kollektív öngyilkosságot követ el és nem bárányként megy a vesztőhelyre – ahogy ez a zsidó nép története során nemegyszer előfordult. Ők azok, akik elítélik a zsidó tanácsokat és a gettóban felállított zsidó milíciát, mert úgy gondolják: a náciakkal való együttműködést az sem menti, ha a szándék a zsidók megóvása volt. Vannak, akik azt vallják, hogy nincs olyan helyzet, amikor fel lehetne adni a zsidó jognak a hagyományban gyökerező tételét, hogy egyetlen zsidó lélek sem áldozható fel, akár hány zsidó is menekülne meg ezáltal. Az ilyen és az ezzel szemben álló álláspontok értékelése nem a bíróság dolga. Mint ahogy annak a heves vitának az eldöntése sem – ezt már Landau főbíró teszi hozzá –, amelyet nem kis mértékben „profetikus hevülettel és így nagy bölcsen, az eseményekre utólag visszatekintve” folytatnak arról, hogy a zsidó vezetők azzal, hogy együttműködtek a németekkel, több kárt okoztak-e népüknek; mint amit elhárítottak. Nem a mi dolgunk eldönteni – így sommázza Ulshan főbíró –, hogy milyen utat kellett volna a zsidó vezetőknek követniük. Ez a történetírásra tartozik.¹¹

De vajon valóban megteheti-e az igazságszolgáltatás, hogy kivonja magát a történeti tények megállapításának és értékelésének terhe alól?

¹⁰ Más forrásokban Olshan P-ként vagy Olshan Yitzként szerepel.

¹¹ Hirsch Berenblat v. Attorney General. A legfelső bíróság mint büntető fellebbviteli bíróság 1964. május 22-én hozott ítélete. <http://versa.cardozo.yu.edu/opinions/berenblat-v-attorney-general-o>.

Megelégedhet-e azzal, hogy kizárólag a norma által körülhatárolt „jogilag releváns” tényeket, a kontextusból mesterségesen kiszakított, egyedi magatartást vizsgálja? Ha ez igaz is lenne a „normál” büntető-eljárásra, vajon áll-e ugyanez az úgynevezett történelmi perekre? A történelmi perek („*historical trials*”) körébe rendszerint azokat a bírósági tárgyalásokat és ítéleteket szokták vonni, amelyeket történészek, írók részletesen tárgyaltak, és amelyek ismeretében tisztább képet kapunk egy korszakról, a társadalmáról vagy a szellemi világáról.¹² Ilyen a sokak által elemzett Szókratész- vagy Jeanne d'Arc-per, a Dreyfus-, vagy nálunk a tiszaezlári per, Giordano Bruno és Galilei, a salemi boszorkányok vagy John T. Scotesnak, az 1925-ben zajlott „majomper” vádlottjának pere. A felsorolásból látjuk, hogy az eljárást nem feltétlenül az emeli a „történelmi per” rangjára, hogy az alapítvánul vádolt individuum maga is történelmi személyiség. Nem biztos, hogy Alfred Dreyfus alakja oly élesen maradt volna meg a közemlékezetben, ha Émile Zola nem teszi közzé a sajtóban a francia elnökhöz intézett levelét. Azok nevét, akiket a tiszaezlári perben meghurcoltak, talán még a per idején sem igen ismerte a közvélemény. Mára személyük teljes feledésbe merült, bennünk Solymosi Eszter és Eötvös Károly neve, valamint a vád fogalma hívja elő az antiszemita örület emlékét. Történelmi perré nem feltétlenül a vádlott személye emel valamely büntetőeljárást¹³ és van, amikor a „főszereplő”, a „névadó” a perben nem is lép fel. Otto Ernst Remer magas rangú Wehrmacht-tiszt volt és szerepet játszott a Hitler elleni puccs leverésében, a Remer-per mégis a július 20-i sikertelen merénylet után kivégzett Stauffenberg gróf személye emelte a történelmi perek sorába. Remer az ő emlékét sértette, amiért az ügyészség rágalmozás miatt vádat emelt ellene. A vádlott formailag tehát Remer volt, de a per nem róla szólt, hanem valójában arról, hogy a harmadik birodalomban is volt választása az

¹² A Gunter Pirntke 2003-ban megjelent *Historische Strafprozesse* című munkáját reklámozó szöveg szerint például a könyv „perekről, a háttérükről és a korszaknak alávetett törvénykezésről számol be”.

¹³ Az egymással szemben álló holokauszt-narratívák ütközésének terepet nyújtó, az akkori izraeli politikai élet feszültségeit élesen felszínre vető, négy éven (1954–1958) át tartó per Kasztner-perként ismerjük. Az ügy vádlottját, a források szerint „idősödő, excentrikus Malkiel Gruenwaldot” (Yechiem Weitz: *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and Eichmann Trials on Israeli Society*. *Israel Studies*, 1. évf. 1996. ősz. 2. sz. 1.) a per kommentáló, elemző nagyszámú írás csak a történeti hűség kedvéért említi, ha említi egyáltalán.

egyénnek. A per lehetőséget adott arra, hogy az összeomlás után eszmélő és irányt vesztett német népnek Stauffenberg példájával követendő viselkedési mintát mutasson.¹⁴

A „történelmi perek”, illetve bírósági döntések közé szokás sorolni azokat is, amelyek jelentős változást idéztek elő egy nemzet, egy kontinens vagy akár nemzetek közösségének életében. Ilyen az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának a Brown kontra Board of Education ügyben hozott döntése, amelyben kimondta azon állami törvények alkotmányellenességét, amelyek alapján külön iskolákat hoztak létre fekete és fehér tanulók számára. Ilyen értelemben történelmi per a náci főbűnösök ellen folytatott nürnbergi per, amennyiben elindította az „emberi jogi forradalmat”, tudatta a világgal, hogy a gyilkosok nem bújhatnak többé hivatali stallumuk mögé. A perben ismertetett dokumentumok a történetírást is szolgálták, mert ahogy Thane Rosenbaum írja: „Az ítélet számít, de számít az emlékezet is.” Márpedig a per a

¹⁴ Felteszem, néhány történészen és a német neonácikon kívül senkinek nem mond semmit Otto Ernst Remer neve – nálunk bizonyosan nem. Igaz, Stauffenberg neve sem igazán ismert Magyarországon, de Németországban nincs valamire való város Stauffenberg utca nélkül. Az is tény viszont, hogy Düsseldorfban vizsgálják, hogy ne nevezzék-e át a Stauffenberg Strassét, arra hivatkozva, hogy a Hitler-merénylet vezéralakja üdvözölte a Führer hatalomra jutását és antiszemita kijelentéseket tett. <https://www.bild.de/regional/duesseldorf/duesseldorf-regional-politik-und-wirtschaft/kein-held-mehr-duesseldorf-prueft-umbenennung-von-stauffenberg-strasse-58028408.bild.html>. A Hitler elleni merénylet 75. évfordulóján megjelent Stauffenberg-ről szóló monográfia is pusztán gesztusként állítja be a diktátor elleni sikertelen puccsot, Stauffenberget pedig korántsem hősnek, hanem inkább vakmerő, zavaros fejű merénylőnek. Thomas Karlauf: *Stauffenberg. Porträt eines Attentäters*. Blessing Verlag, 2019. Karlauf értékelésének bírálatára lásd Jens Jessen esszéjét (Wer war Stauffenberg?) a *Die Zeit* 2019. március 7-én megjelent számában. Egyébként kérdéses, hogy Stauffenberg és összekövőtársai valóban alkalmasak voltak-e a kábulatból ébredő németek orientálására. Lásd erről Joachim Fest történész tárgyilagosságával készített, egyben megindítóan szép ünnepi beszédét: Gedanken zum 20. Juli. Rede in der Paulskirche am 20. Juli. In: Joachim Fest: *Bürgerlichkeit als Lebensform. Späte Essays*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2008. 147–162. Fest az összekövés egyik résztvevőjéről, Adam von Trottról írt esszéjét ugyanebben a kötetben a következőképpen kezdi: „A német ellenállás soha nem kapott méltó helyet a történelemben. A történelem ugyanis hangulata rabja és fura szabályok szerint jár el: csábítják a drámák, a bukás, a nagyság és a fény, a felemelkedés, a rejtély és az örület. A német ellenállást pedig távolról sem jellemezte a nagyság, nem volt rejtélyes és nem volt örült sem.” Lásd uo. 119.

fiatal korosztálynak bemutatta, hogy „mi történt, hogyan történt és azt is, hogy miképp válaszolt a világ a nácik gonosztetteire”.¹⁵

III.

Nem vitás, az Eichmann-per „történelmi per” volt a szó minden értelmében. Jelentős mértékben alakította a zsidóság viszonyulását történelmének súlyosabb katasztrófájához, „kollektív terápiás funkciót teljesített”: hatására a holokaust rejtélyes, fájdalmas traumából intézményesített nemzeti emlékké alakult, és az izraeli identitás lényeges eleme lett.¹⁶ Kommentátorok szerint a per komoly változást hozott a pszichiátria és a pszichológia tudományában és gyakorlatában is.¹⁷ Hannah Arendt tudósításai, illetve *Eichmann Jeruzsálemben* címmel megjelent könyve újraindította a vitát a totalitarizmus és a gonosz természetéről.¹⁸ Az európai zsidóság és vezetőik magatartásának kíméletlen kritikája mellett talán az Eichmannról rajzolt kép, a banális, ostoba hivatalnok képe váltotta ki a leghevesebb érzelmeket. Arendt bírálói közül egyesek azt vetették a filozófus szemére, hogy egyszerűen félreértelmezte a tényeket, amikor pusztán fogaskerékként ábrázolta Eichmann a náci gépezetben, gonoszságát pedig banálisnak, triviálisnak tüntette fel.¹⁹ Gabriel Bach, a per egyik ügyésze a budapesti rendezvényen, 2011-ben ugyanazokat az epizódokat elevenítette fel mint korábban, a nürnbergi perek 60. évfordulójára összehívott konferencián: ezek Eichmann páratlan elvetemültségét, megszállottságát igazolják – még Hitler parancsát is elszabotálta, hogy a saját, a zsidók ellen vívott háborúját megnyerje – és cáfolják Arendt „fogaskerék”-tételét.²⁰

¹⁵ Thane Rosenbaum: Essay: The Romance of Nuremberg and the Tease of Moral Justice. *Cardozo Law Review*, 2006. február. 1734.

¹⁶ Tom Segev: *Die zwei Gesichter des Eichmann Prozesses*. 2000. <http://www.nahostpolitik.de/israel/eichmann.htm>.

¹⁷ Judith Stern: The Eichmann Trial and its Influence on Psychiatry and Psychology. *Theoretical Inquiries in Law*, 2000. július. 393–428.

¹⁸ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁹ Lásd Antonio Cassese – Gabriel Bach: Eichmann: Is Evil so Banal? *Journal of International Criminal Justice*, 2009. július. 645–652.

²⁰ Gabriel Bach: Genocide (Holocaust) Trials in Israel. In: Herbert R. Reginbogin – Christoph J. M. Safferling: *The Nuremberg Trials. International Criminal Law Since 1945*. K. G. Saur, München, 2006. 220.

Mások szerint Arendt a „gonosz” téves felfogásából indult ki, abból, hogy a „gonosz” nem lehet „nagy”. Kétségtelen, hogy a könyv alcíme is tükrözi Arendt felfogását: a gonosz jelentéktelen, hétköznapi, nincs benne semmi nagyság, és Eichmann valóban középszerű, örülten normális kisemberként jelenik meg a könyvben. Arendtre nyilván hatott, ahogy tanítómestere, Karl Jaspers értékelte a náci bűnösöket. Jaspers egy 1946 októberében Arendtnek írt levelében bírálja Arendtet, amiért azt írta, hogy a náci rémtettek nem foghatók fel „bűntetteként”. „Nem értek egyet nézetével – így Jaspers –, mert az olyan bűn, amely meghaladja a büntetőjogi bűnösséget, önkéntelenül »nagyságként« – sá-táni nagyságként tűnik fel. Márpedig ez egyáltalán nem helytálló a náciakra, akárcsak az a beállítás, amely Hitlert »demoniként« tünteti fel. Szerintem ezeket a dolgokat totális banalitásukban, prózai trivialitásukban kell látni, mert ez jellemzi ezeket igazán. Baktériumok előidézhetnek járványokat, amelyek egész népeket elpusztítanak, de attól még nem lesznek mások, csak baktériumok.”²¹

Ezzel a felfogással szembemegy Heller Ágnes, aki szerint „az az Eichmann, aki a jeruzsálemi bíróság előtt állt, nem ugyanaz az Eichmann, aki, mikor eljött az ideje, éleselméjűen, kitartóan, ravaszul és ötletesen hajtotta végre a magyar zsidók deportálását. [...] Már nem rettegtek tőle, már nem vonzott senkit. [...] A legtöbb gonosz ember banálissá válik, mielőtt ereje oda. Ebből azonban nem következik, hogy a Gonosz banális.”²²

Tény, hogy a tömeggyilkosok többsége, mielőtt vesztett, nagyon hétköznapivá lesz, a kisember minden elesettségével, engedelmisségével és gyávaságával. Az auschwitz-i tábor szadista parancsnoka, Richard Baer, elfogásakor maga alá csinált, és háromnegyed órába tellett, mire szállítható állapotba hozták.²³ Engedelmisségben, alattvalói mentalitásban Eichmann azért túltett az átlagon, amikor a mellékhelyiségből kiszólva engedélyt kért kihallgatójától, hogy beleit mozgásba hozhassa.

Eichmann „banalitásának”, ahogy azt Arendt megrajzolja, csak egyik szelete a mindenkorai hatalomnak való feltétlen engedelmisség,

²¹ Lotte Kohler – Hans Saner szerk.: *Hannah Arendt Karl Jaspers Correspondence 1926–1969*. Harcourt Brace Jovanovich, New York – San Diego – London, 1992. 62.

²² Heller Ágnes: *Általános etika*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 212–213.

²³ Fritz Bauer: *Auschwitz-Kommandant Baer: Der SS-Staat in Person* (1961.01). In: Lena Foljanty – David Johst Hrsg.: *Fritz Bauer. Kleine Schriften (1921–1969)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 2018, e-book. 1025.

az Untertán-mentalitás, a „kisemberség”. A Joachim Festtel való beszélgetése során Arendt megkísérelte összegezni, hogy miben látta Eichmann banalitását, igyekezvén eloszlatni tételének félreértelmességét. Eszerint Eichmann kliséi, egész beszédmódja rettenetes ostobaságról árulkodott. Ostobaságon értve egyszerűen „a hajlandóság teljes hiányát, hogy elképzelje, hogy mi van a másikkal. Ez iszonyúan felháborító, de nincs benne semmi mélység, semmi démoni.”²⁴

Lehet, hogy ilyen értelemben Eichmann valóban banális volt, de a Willem Sassen holland náci újságíró és köre előtt Argentínában tett „vallomása” még eszmetársait is döbbenettel töltötte el. Ebben kíméletlen őszinteséggel vonta le, hogy az évszázadok antiszemitizmusából minek kellett volna következnie. „Feladatunkat a vérünk, a népünk és a népek szabadsága érdekében akkor teljesítettük volna be, ha megsemmisítettük volna a ma élő emberi szellem legravaszabb szellemeit. Mert [...] olyan ellenséggel harcolunk, aki négy évezredes tanultsága révén szellemileg hatalmasabb nálunk. [...] Egy olyan nép, amely, még mielőtt a rómaiak államukat megalapították volna, írni tudott és már hét évezreddel ezelőtt törvényeket hozott. [...] Ezért megértik, ha azt mondom: ha megöltük volna azt a tízmilliónyi ellenséget, csak akkor teljesítettük volna feladatunkat.”²⁵ Eichmann vallomása vetekszik Himmlernek 1943. október 4-én Posenben tartott beszédével, amelyben az SS-Gruppenführereket beavatta az *Endlösung* tervébe. Nehéz lenne azt állítani, hogy ebben nincs semmi démoni, még akkor is, ha elfogadjuk, hogy Eichmann e szörnyű szavakra mégis az indította, hogy a rá kirótt feladatot az engedelmes hivatalnok maximalizmusával teljesítse és a feladat történetesen a zsidók megsemmisítése volt. De igaz, banálissá lett, amikor „elmúlt a járvány”, a megszállottság, amikor démonja elhagyta.²⁶

A jeruzsálemi bíróság számára is kérdés volt, hogy Eichmann pusztán fogaskerek volt-e a náci gépezetben, hogy parancsot teljesített anélkül, hogy azonosult volna tetteivel, hogy megfertőzte-e a járvány. Bűnössége felől nem volt kétség, de el kellett döntenie felelőssége terjedelmét és hogy milyen minőségben felel a büntetőjog alapján, figyelemmel arra, hogy fizikailag talán közelébe sem került áldozatainak: Landau

²⁴ Ursula Ludz – Thomas Wild Hg.: *Hannah Arendt/Joachim Fest: Eichmann war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*. Piper, München–Zürich, 2011. 43–44.

²⁵ Lásd Bettina Stangneth: *Eichmann vor Jerusalem*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2014. 392.

²⁶ Heller 1994. 214.

és bírótársai azzal a dilemmával szembesültek, hogy értékelhetők-e a büntetőjog hagyományos dogmatikai eszköztárával az állami terror-szervezet tagjainak összehangolt, tervszerű munkamegosztáson alapuló cselekvései. A bíróság egyértelmű választ adott: a zsidó nép elleni büntett, amely a népirtás megelőzéséről szóló egyezmény (1948) szövegét követi, közös célzatot feltételez: valamely csoport teljes vagy részleges kiirtásának célját. Az *Endlösung* keretében végrehajtott minden részecskelemény ezért egységet alkot.²⁷ Következésképpen, mindenki, aki tudott az *Endlösung* tervéről és a megvalósítását elősegítette, valamennyi büntettért tettesként felel. „E gigantikus és szerteágazó büntett esetében, amelynek végrehajtásában sokan, a hierarchia különböző szintjein és különféle módon vettek részt, értelmetlen a felbujtás és a bűnsegély hagyományos kategóriáit alkalmazni.” Nem releváns, hogy a sok-sok bűnöző közül ki hajtotta végre ténylegesen a gyilkosságot, sőt, minél távolabb kerülünk a halálos eszközt működtető elkövetőtől, minél magasabban helyezkedett el a büntettes a parancsoszto hierarchiában, annál súlyosabb a felelősség.²⁸ Az ítélet üzenete: a hullák iparszerű előállítását nem ragadható meg a „normál” gyilkosságra szabott büntetőjogi fogalmakkal.

Az Auschwitz-per ügyészei a Landau-bíróság álláspontját osztották: a Fritz Bauer irányításával készített vádirat szerint a megsemmisítő tábor minden tagjának tette cselekményegységet képez: a táborba történő belépés pillanatától, amikor is tudomást szereztek a gyilkos gépezet céljáról, egészen az onnan való kilépésig, mindenki tettesként felel a bűncselekményekért, még ha csak kis mértékben járult is hozzá a láger működtetéséhez.²⁹ A bíróság ezzel szemben csak azokat ítélte el tettesként, akik fizikailag gyilkoltak (például a halálos injekciót beadták), akiknek esetében tehát az ölésben való közvetlen részvétel bizonyított volt. Közülük néhányat életfogytiglani szabadságvesztésre ítéltek. Azokat viszont, akik a gyilkos gépezetet irányították (köztük Robert Mulkát, a táborparancsnok adjutánsát, aki annak a per kezdete előtt bekövetkezett halálával elsőrendű vádlottá lépett elő), csak bűnsegédként vonták felelősségre. Ennek eredményeképp többségükre viszonylag rövid tartamú szabadságvesztést róttak ki, mert a német Btk. bűnsegély esetében jelentős mértékű enyhítést helyezett kilátásba.³⁰

²⁷ Attorney General v. Adolf Eichmann 40/61, az ítélet 190. pontja.

²⁸ Az Eichmann-ítélet 197. pontja.

²⁹ Foljanty-Johst 2018. 51/2694.

³⁰ Uo.

Vannak, akik ennek okát abban látják, hogy a bírák, akik maguk is önként vállalták a fogaskerek szerepét a harmadik birodalomban, közelebb érezték magukhoz az „íróasztal-gyilkosokat”, a hierarchiában feljebb állókat, mint azokat, akik a mészárlásokat közvetlenül hajtották végre.³¹ A teljes képhez tartozik, hogy a bíróság követte a német joggyakorlatot, amely csak abban az esetben állapította meg a *Hintermann* (közvetett) tettesi minőségét, ha a „kivitelező” kényszer alatt cselekedett vagy tévedésben volt. Ennek hiányában csak a felbujtóként vagy a bűnsegédként ítélték el. Éppen az Eichmann-ítélet hatására dolgozta ki 1963-ban Claus Roxin elméletét, amely a szervezeti hatalmi apparátus keretében elkövetett büntettek esetében tettesként rendeli büntetni a cselekményt uraló *Hintermann*-t, abban az esetben is, ha a tett közvetlenül végrehajtó maga is teljes felelősséggel tartozik, mert nem volt kényszer hatása alatt és nem volt tévedésben sem.³² A német joggyakorlat azonban csak az újraegyesítést követően, az NDK politikai vezetőinek ügyében tette magáévá a jeruzsálemi bíróság álláspontját (és Roxin teóriáját), amikor a legfelső bíróság a Nemzeti Védelmi Tanács tagjait közvetett tettesként ítélte el, amiért kidolgozták azt az utasítást, amely az NDK-ból szökést kísérők válogatás nélküli megsemmisítését írta elő.³³ Fritz Bauer álláspontját a cselekményegységről pedig csaknem fél évszázaddal a hesseni főügyész halála után fogadta el a német legfelső bíróság: 2016-ban jóváhagyta a lüneburgi tartományi bíróság ítéletét, amely Oskar Gröning egykori SS-Sturmmann 300 000 rendbeli gyilkosságban való bűnsegély miatt vont felelősségre, mert az auschwitzi haláltáborban, tudva az *Endlösung* tervéről, rámpaszolgálatot teljesítve és egyéb funkciók ellátásával, közreműködött zsidók megsemmisítésében.³⁴

IV.

Amint a korábbiakból kiderült, a dolgozatban a „történelmi perek” azon csoportját vizsgálom, amelyeket a legsúlyosabb, államilag kitervelt vagy támogatott, tömegesen elkövetett és a nemzetközi közösséget

³¹ Bazylar-Tuerkheimer 2014. 244.

³² Claus Roxin: Straftaten im Rahmen organisatorischer Machtapparate. *Goldammer Archiv für Strafrecht*, 1963. 193–207.

³³ Lásd a Bundesgerichtshof 1994. július 26-án hozott ítéletét.

³⁴ BGH Beschluss vom 20. September 2016, StR 49/16.

is támadó büntettek miatt folytatnak. A „történelmi perekben” elbírált büntettek – a népirtás vagy az emberiesség elleni büntettek – nemzetközi jellegük okán szerepelnek azon bűncselekmények között, amelyekre a római diplomáciai konferencia döntésével 1998-ban életre hívott Nemzetközi Büntetőbíróság (a továbbiakban: NBB)³⁵ hatásköre kiterjed. De az ilyen büntettek elbírálására jogosultak a NBB Statútumának (a továbbiakban: Statútum vagy NBB Statútum) elfogadását követően felállított hibrid vagy nemzetközi jellegű bírói testületek is. Ilyen például a kosovói háborús és etnikai büntettek ügyében eljáró bíróság, vagy a Kelet-Timorban az úgynevezett súlyos büntetteket (háborús büntettek, emberiesség elleni büntettek, népirtás, 1999. január 1. és október 25. között elkövetett gyilkosság, nemi erőszak és kínzás) tárgyaló két nemzetközi és egy kelet-timori bíróból álló tanács. Természetesen a nemzeti bíróságok sincsenek elzárva az említett nemzetközi büntettek elbírálásától. Sőt, a Statútum a nemzeti bíróságoknak ad elsődleges joghatóságot: a preambulum hangsúlyozza, hogy a NBB joghatósága kiegészítő jellegű. Ennek megfelelően a NBB akkor „fogadja be” az ügyet, ha a joghatósággal rendelkező állam nem hajlandó vagy nem képes eljárni.³⁶

A második világháború utáni fejlődés eredményeképpen a „történelmi perekben” ítélkező bíróságokat – erről is volt már röviden szó – számos feladat ellátásával bízták meg. Elvárják tőlük, hogy teljesítsék a megtorlás funkcióját, a bűnösök megbüntetését, a jóvátételt, hogy segítsék az áldozatokat abban, hogy visszanyerjék méltóságukat. Elvárják azt is, hogy ezek a perek hozzájáruljanak a társadalmi átalakuláshoz, a megbékéléshez, és hogy a múlt eseményeit rögzítsék a jelen és a jövő nemzedékeinek okulására. Az Eichmann-per ebben az értelemben a „történelmi perek” előfutára, illetve lényeges lépcsője az említett fejlődésnek.³⁷ Az alapvető kérdés azonban az, hogy kezelhetők-e egyál-

talán a jog eszközével az államilag szponzorált, végrehajtott mészárlások, illetve hogy van-e egyáltalán bármiféle hozadéka a tömeggyilkosok perbe fogásának.

A nürnbergi per kapcsán is felvetődött a joghatóság problémája: kit illet a büntető hatalom, kinek van joga büntetni? Nürnbergben ez úgy merült fel, hogy a háborúban győztes államoknak van-e felhatalmazásuk a nemzetközi jog alapján a vesztesek felett ítélkező törvényszék felállítására,³⁸ illetve hogy eljárhat-e egyáltalán egy nemzetközi bíróság a náci bűnösök felett, vagy ez a jog kizárólag azokat az államokat illeti meg, amelyek területén a bűncselekményt elkövették, esetleg az úgynevezett passzív személyi elv alapján azokat az államokat, amelyeknek polgárai voltak az áldozatok.

Az Eichmann-perben a joghatóság kérdése egyrészt úgy merült fel, hogy ítélkezhet-e Izrael, azaz egy olyan állam, amely a szörnyűségek idején nem létezett, és amely sem a területi elv, sem a passzív személyi elv alapján – ha az állampolgárságra korlátozzuk – nem került kapcsolatba a rémtettekkel. Másrészt, éppen fordítva, mint Nürnbergben, a kérdés úgy vetődött fel, hogy a per idején a nemzetközi jogban már elismert emberiesség elleni büntettek elbírálatók-e egyetlen állam által, vagy pedig, mivel e büntettek a nemzetek közössége ellen irányulnak, mindenképp nemzetközi bíróság elé utalandók. E dilemma elvezet az univerzális joghatóság elvéhez.

A történelmi perek számos sajátossága már a nürnbergi perek kapcsán felszínre került, ám ezt részletesen az Eichmann-per idején, illetve azt követően tárgyalták az elemzők. Az első kérdés az, hogy a történelmi perek hivatottak-e más feladatot is ellátni, mint az „átlag-perek”, amelyekben „pusztán” azt kell tisztázni, hogy a vádlott egy, a jogban pontosan körülírt tényállást megvalósított-e vagy sem, terheli-e személyes felelősség a büntett elkövetéséért. Így például többen vallják, hogy a történelmi perekben módot kell adni az áldozatoknak, illetve azon csoport képviselőinek, amelyhez az áldozatok tartoztak, hogy narratívájukat előadhassák. Ugyancsak kérdés, hogy a történelmi pereket ugyanolyan szabályok szerint kell-e lefolytatni, mint a „köztörvényes” bűncselekmények miatt indított eljárásokat. Kell-e szigorúan ragaszkodni a *nullum crimen* elvéhez vagy a történelmi perekben a természetjog diktálta elvek követendők? Kell-e tisztelnünk a személyes

³⁵ Rome Statute of the International Criminal Court (A Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútuma – továbbiakban: NBB Statútum), UN Treaty Series vol. 2187, no. 38544. Magyarország még nem hirdette ki a dokumentumot.

³⁶ NBB Statútum 17. cikk 1.a.

³⁷ Henry Rousso: Thoughts on a Historic Trial. *Dossier d'histoire du temps présent*. 2011. június. 10–11. http://www.archive.org/stream/EichmannNoOrdinaryDefendant/Eichmann_no_ordinary_defendant_hrousso_and_ftheofilakis#page/no/mode/tup.

³⁸ Matthew Lippman: Crimes against Humanity. *Boston College Third World Law Journal*, 1997. tavasz. 238.

felelősség elvét vagy a bűntettek kollektív jellegére figyelemmel az elv lazítható?

V.

Kezelhetők-e egyáltalán a jog eszközeivel az államilag kitervelt és végrehajtott legszörnyűbb jogtalanságok? Szükségesek-e a „*Systemkriminalität*” vagy „*Regierungskriminalität*” körébe tartozó bűntettek megtorlására a perek? A nürnbergi törvényszék felállítását megelőzően Sztálin felvetette 50 000 német vezető és hivatalnok sommás kivégzését és kezdetben sem Churchillnek, sem Rooseveltnek nem voltak ez ellen aggályai.³⁹

Tom Segev az Eichmann-per kapcsán azt írja, hogy a Moszad-ügynökök akár meg is ölheték volna Eichmann-t.⁴⁰ A tárgyalást megelőzően is volt olyan vélemény, hogy nincs szükség a perre. Ez nyilván arra vezethető vissza, amit Arendt a háborút követően Jaspersnek írt egyik levelében rezignáltan megállapított: a tömeges, nagy kiterjedésű, államilag kitervelt és végrehajtott mészárlások egyszerűen szétfeszítik a jogintézmények kereteit. Az ilyen tettekre nincs megfelelő szigorú büntetés. Ahogy írja: „Természetesen felakaszthatjuk Göringet, de ez teljesen inadekvát. Az államilag végrehajtott mészárlások nem hasonlíthatók össze az előre kitervelt gyilkossággal.”⁴¹

Ugyanezt fogalmazza meg Eichmann bűnei kapcsán Scholem rövid írásában, amelyben azon elmélkedik, hogy mi lehet a hatása annak, hogy a per Eichmann felakasztásával végződött. Ezt írja: „Az emberi társadalom törvényei alapján nem lehet kellőképpen megbüntetni Eichmann-t tetteiért.”⁴²

A főbűnösök sommás kivégzése közvetlenül a háborút követően talán lehetett volna alternatívája a nürnbergi pereknek, de 1961-ben a nemzetközi emberi jog és a nemzetközi humanitárius jog alapján mindenkit megilletett az a jog, hogy büntetőjogi felelősségéről bíróság

³⁹ Jonathan Turley: Transformative Justice and the Ethos of Nuremberg. *Loyola of Los Angeles Law Review*, 2000. január. 661.

⁴⁰ Segev 2000.

⁴¹ Kohler-Sahner 1992. 54.

⁴² Gershom Scholem: On Sentencing Eichmann to Death. *Journal of International Criminal Justice*, 2006. szeptember. 859.

ítélkezzék, olyan perben, amelyben a védekezéshez szükséges biztosítékok érvényesülnek.⁴³

Az Eichmann-per kapcsán is felvetődött az a kérdés, hogy egyáltalán mire való a per. Egy „átlag” büntetőeljárásban a válasz egyszerű: a vád alá helyezett személy terhére rótt tények helytállóságának megvizsgálása, az egyéni felelősség, bűnösség eldöntése és a büntetés kirovása, ahogy a büntetőjogászok fogalmaznak: a büntető igény érvényesítése. Ez olyannyira egyértelmű, hogy a magyar Alkotmánybíróság az Országgyűlés második igazságtételi kísérlete kapcsán, amely az eljárás lefolytatását, de a büntetés kiszabásának törvényi kizárását helyezte kilátásba a már elévült bűncselekmények esetében, ki is mondta: „Visszaélés lenne az állam büntető hatalmával, ha a büntető-eljárás szükségképpen jogkorlátozó eszközrendszerét a büntetőjogi felelősségre vonás célja nélkül alkalmaznák. Amennyiben a büntető-eljárás ténylegesen létező büntető igény hiányában is folytatható lenne, úgy a formailag még oly törvényesnek látszó eljárás [...] is alkotmányellenessé válik, mert az Alkotmányban rögzített más, fontos alapjogok korlátozásának sem alkotmányos, sem büntető anyagi jogi célja és értelme nincs.”⁴⁴

Márpedig az Eichmann-perről tájékoztató *Die Zeit* tudósítója szerint a per nem Eichmannról szól, ahogy írja: „Ez a per Eichmann nélkül is lefolytatható lett volna.”⁴⁵ Állítólag Ben-Gurion sem érdekelte Eichmann személye, hanem csak maga a per, Tom Segev szerint azt mondta: „Nem a büntetés a lényeges, hanem az a tény, hogy a perre sor kerül, és pedig itt Jeruzsálemben.”⁴⁶

⁴³ Az 1949. évi genfi konvenció kifejezetten említi a súlyos jogsértések között a védett személyek (hadifoglyok) azon jogától való megfosztását, hogy szabályos és pártatlan eljárás alapján ítéljenek felettük (hadifogoly-egyezmény, 130. cikk). Az Eichmann-per idején a genfi konvenció alkalmazhatóságának feltétele – nevezetesen a fegyveres konfliktus – persze nem állt fenn, ugyanakkor az 1948-ban született Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 10. cikke mindenki számára biztosította a bírósági eljáráshoz való jogot. Igaz, a nyilatkozat, nem lévén nemzetközi szerződés és mivel nem a nemzetközi szokásjogot foglalta össze 1948-ban, kötelező erővel nem bírt.

⁴⁴ 42/1993 (VI. 30.) AB határozat.

⁴⁵ „Dieser Prozess, so scheint es, hätte auch ohne Eichmann geführt werden können.” Idézi: Carolin Gadinger: *Der Eichmann-Prozess im Spiegel der bundesdeutschen Presse. Ein Vergleich der Berichterstattung der Frankfurter Allgemeinen Zeitung und der ZEIT*. GRIN Verlag, München, 2008. 8.

⁴⁶ Segev 2000.

Ami a *Die Zeit* tudósítóját vagy Ben-Guriont az idézett kijelentésekre ösztönözhetette, az nyilván az a felismerés vagy meggyőződés – erre utaltam már korábban –, hogy a „történelmi perek” nem, illetve nem kizárólag arra vannak, mint a „köztörvényes bűntettek” miatt folytatott perek. Mirjan Damaska, a Yale Law School professzora a nemzetközi bíróságokra vonatkoztatva írja, de megállapításai minden „történelmi perre”, illetve minden, a legsúlyosabb nemzetközi bűntettek elkövetői felett ítélező bíróságra igazak: a nemzeti bíróságok által is megvalósítandó funkciók – így a megtorlás, az általános elrettentés, a generális prevenció, az elkövető ártalmatlanná tétele vagy rehabilitációja – mellett a nemzetközi bíróságok célul tűzik, hogy a történelmi eseményekről hiteles beszámolót készítsenek, fórumul szolgáljanak ahhoz, hogy a sok-sok áldozat hangot adjon sérelmeinek. Az ilyen perek feladatának tartják, hogy propagálják az emberi jogok sérthetlenségét, hogy ítéleteikkel hozzájáruljanak a képlékeny és a bíróságok gyakorlata által is alakított nemzetközi jog fejlődéséhez. E gigantikus feladatot azonban csak annak az árán teljesíthetik a bíróságok – véli Damaska –, hogy egyik cél sem valósul meg tökéletesen, vagy ha a sok cél közül valamelyik tökéletesen teljesül, akkor ez szükségképpen a többi funkció kárára megy.⁴⁷

Az Eichmann-perért bírálatok között is szerepelt, hogy a bizonyítási eljárás valójában nem vagy nem kizárólag Eichmannról szólt, hanem arra adott módot, hogy bemutassa a holokausztot, teljes szörnyűségét. Arendt megjegyzi, hogy a tanúk legtöbbje Lengyelországból és Litvániából származott, olyan országokból, „amelyekért nem Eichmann volt a felelős, ahol – írja – hatalmi jogosítványai a nullával voltak egyenlők”.⁴⁸

Lipstadt 2011-ben megjelent munkájából megtudjuk, hogy az Eichmann-per előkészítése során is ütköztek az álláspontok arról, hogy mi legyen a per tárgya. Lipstadt szerint a bizonyítási anyag összegyűjtésével megbízott hivatal a sztenderd eljárásnak megfelelően csak azokról az eseményekről, akciókról gyűjtött anyagot, amelyekkel Eichmann közvetlenül kapcsolatba volt hozható. A tanúként meghallgandó személyek közé is csak azokat vették fel, akik személyesen találkoztak Eichmannal. Ezzel szemben állt Rachél Auerbachnak, a Jad Vasem munkatársának álláspontja, amelyet Gideon Hausner is ma-

gáévá tett. Auerbachot a bizonyítási anyag összeállításánál az a cél vezérelte, hogy a per teljes képet adjon az európai zsidóság kiirtásáról és egyedülálló természetét bemutassa.⁴⁹ Arendt könyvében több helyütt érzékelteti fenntartásait Hausner felfogásával szemben, utalva arra, a büntetőperben a vádló feladata az, hogy vádlott terhére rótt cselekményeket bizonyítsa, nem pedig az, hogy egy korszakról képet fessen.⁵⁰

Valójában ez volt Landau főbíró álláspontja is. Az ítéletben elismerte, hogy Eichmann ügye számos nyugtalanító kérdést vet fel és érthető az igény, hogy ezekre választ kapjunk. De a büntetőpernek megvan a saját feladata és metodikája, és a bíróság nem hagyhatja el a számára kijelölt terepet. Feladata az, hogy döntsön a vádlott büntetőjogi felelősségéről, és ha bűnösnek találja, kirója a büntetést. Egyéb nyugtalanító kérdések feszegetésére és megválaszolására nincs felhatalmazása, ezt másoknak kell meghagynia.⁵¹ A frankfurti Auschwitz-perben is ütközött a vád és a bíróság álláspontja a „történelmi perek” rendeltetéséről, arról, hogy az eljárásban mire terjedjen ki a bizonyítási eljárás. Fritz Bauer, a főügyész úgy gondolta, hogy a pernek szociopedagógiai funkciót is kell teljesítenie: be kell mutatnia nemzetiszocialista terrorállam működését, és azt, hogy hova vezet az alattvalói engedelmesség. Ennek érdekében történészeknek adott megbízást arra, hogy feltárják a náci kor mechanizmusát. Noha a bíróság igyekezett a bizonyítást a vádlottak cselekményeire korlátozni, a szakvéleményeket ismertették és alapul szolgáltak a náci gépezetet vizsgáló későbbi kutatásoknak.⁵²

VI.

Ma is érzünk kísértést arra, hogy a jogot és az igazságszolgáltatást a történetírásra és ezáltal az emlékezet ébren tartására is használjuk. A holokauszt tagadását tiltó büntetőjogi rendelkezések ezt a funkciót is szolgálják, de vannak törvények, amelyeket kifejezetten azzal a céllal hoznak, hogy egy-egy történelmi eseményről, korszakról megemlékezzenek és arról ítéletet mondjanak. Az úgynevezett *lois mémo-*

⁴⁷ Mirjan Damaska: What is the Point of International Criminal Justice? *Chicago-Kent Law Review*, 2008. 330–335.

⁴⁸ Arendt 2001. 250.

⁴⁹ Lipstadt 2011. 52–53.

⁵⁰ Arendt 2001. 250. és 299.

⁵¹ Attorney General v. Adolf Eichmann 40/61, az ítélet 1–3. pontja.

⁵² Foljanty-Johst 2018. 50/2694.

rielles⁵³ emlékeztetik a nemzetet és a nemzetek közösségét a múltban elkövetett bűnökre, a rabszolgakereskedelemre, vagy az örmény népirtásra. Arra is érzünk késztetést, hogy a bírósági eljárásokat történelemírásra használjuk. Kétségtelen, hogy a büntetőtárgyalás távolról sem ideális terepe a történelmi tények rögzítésének és értékelésének. Tzvetan Todorov a jugoszláviai *ad hoc* törvényszék egykori főügyészét, Louise Arbourt bírálva, aki szerint az igazságszolgáltatás feladata, hogy rögzítse azt, ami történt és az igazság fóruma legyen, arra figyelmeztet: az „igazságnak – írja – legalább két jelentése van.” A ténybeli igazság a kijelentéseink és az azok tárgya közti megfelelést jelenti. A ténybeli igazsághoz a tények gyűjtésével és azáltal jutunk el, hogy választ adunk olyan kérdésekre, mint „ki, mikor, hol, hogyan és mennyit”. De létezik az az igazság, amelyhez „értelmezés útján jutunk, és amely az események valós jelentésére, az emberi történelemben betöltött helyükre és arra vonatkozik, hogy az adott esemény milyen hatással van a jelenkori generációra és milyen hatással lesz a jövő nemzedékére”.⁵⁴

Az igazságszolgáltatás a tények megállapítására alkalmas, de az események jelentésének megfejtésére nem. A büntetőperben fekete-fehér válaszokat kell adni: „igen/nem, bűnös/ártatlan, miközben a történelmi igazság valahol a kettő között helyezkedik el.”⁵⁵ Todorov szerint a bíróságokat túlterheljük, mert olyan funkciók teljesítésére kényszerítjük őket, amelyek túlmennek alapvető feladatukon. Nem csak azt várjuk el tőlük, hogy a vádlott büntetőjogi felelősségéről döntsenek; hanem azt is, hogy neveljék a közösséget, mutassák meg, hogy mi a gonosz és mi a jó. Holott ez a politikusok dolga lenne, ők viszont ezt ma már nem teszik meg. Elvárjuk, hogy a bíróságok történelmi igazságokat fogalmazzanak meg a történészek helyett, akiket Todorov szerint manapság ez nem érdekel. A történészek nem tárnak fel igazságot vagy értékeket, hanem abban látják feladatukat, hogy egy-egy történelmi személyiség álláspontját képviseljék.⁵⁶

⁵³ Franciaországra lásd Roger Errera *Old and New Laws on Historical Injustices and Genocide/Memory, History and the Law in Contemporary France* című előadását, amelyet 2007. május 24-én tartott a Stanford Egyetemen. http://rogererrera.fr/memoire/docs/Histoire_et_memoire_Stanford.pdf.

⁵⁴ Tzvetan Todorov: *The Limitations of Justice. Journal of International Criminal Justice*, 2004. szeptember. 712.

⁵⁵ Uo. 721.

⁵⁶ Uo. 713.

Kétségtelen, hogy a történetírásnak nem tökéletes eszköze a büntetőper. De a bíróságok egyszerűen nem kerülhetik meg, hogy ítéleteikben történelmi eseményekről is szóljanak. Mind a jeruzsálemi főbírák, mind a frankfurti Auschwitz-per bírái arra törekedtek, hogy a bizonyítási eljárást a vádlottak tetteire korlátozzák, de egyikük sem járt teljes sikerrel, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a „történelmi perekben” a „normál” eljáráshoz képest szélesebb az úgynevezett releváns tények köre. A rendszerváltást követően a forradalom idején elkövetett büntettekéről ítélező magyar bíróságok nyilván rákényszerültek arra, hogy „hivatalosan” rögzítsék, mi is történt Magyarországon 1956 novemberében. Enélkül nem tudtak volna állást foglalni abban, hogy a genfi konvenciók alkalmazásának feltételei megvoltak-e⁵⁷ és ezért az adott szituációban elkövetett bűncselekmények elévülhetetlen büntetteként elbírálhatók-e még. Az Európai Emberi Jogi Bíróságot is megjárta Kononov-ügyet⁵⁸ tárgyaló lett bíróságok pedig pusztán azzal, hogy a második világháború idején a szovjetek, illetve segítőik által elkövetett atrocitások miatt jártak el, a világháború új narratíváját is írták.

A mai nemzetközi büntetőjogi megközelítés a nürnbergi perek talán legjelentősebb vívmányából indít, az egyének nemzetközi jogi felelősségéből. Lehet, hogy az állam, a nemzet, a közösség, a rendszer romlott, a rezsim kriminális, de a konkrét barbár tetteket nem rendszerek, hanem egyének követik el. Ha ez így van, úgy a perek elsődleges funkciója nyilván nem a történelmi események kutatása, értékelése, rögzítése, hanem annak eldöntése, hogy a vád alá helyezett individuum terhére rótt cselekmény a törvényben pontosan megfogalmazott tényállás alá vonható-e.

De akárhogyan nézzük is, a „köztörvényes” bűncselekményekkel összehasonlítva a súlyosabb nemzetközi büntettek jellegükben mégiscsak kollektívek. „Bármit állítanak is a nemzetközi jog liberális vonalát képviselő jogászok – írja George P. Fletcher –, a nemzetek közösségét érintő büntettek közösségi jellegűek.”⁵⁹ Az agresszió, a háborús büntettek, az emberiség elleni büntettek és a népirtás „az emberek egyik csoportjának egy másikkal szembeni hadirendbe szervezett, erő-

⁵⁷ Az alkalmazhatóság feltétele – egyebek mellett – hogy a nem nemzetközi fegyveres konfliktus az egymással szemben álló felek között kellő intenzitású legyen.

⁵⁸ Kononov v. Latvia 36376/04 (24/07/2008); GC (17/05/2010).

⁵⁹ George P. Fletcher: *Romantics at War. Glory and Guilt in the Age of Terrorism*. Princeton University Press, Princeton–London, 2002. 45.

szakos ellenségeskedésének következményei. Az egyének cselekednek, de ezzel egy időben a nemzet vagy a közösség is cselekszik és ez kifejeződik az egyén cselekvésében. Igaz, egyéneket vonunk felelősségre a bűntettekért, de a felelősség formai struktúrája nem rejtheti el a bűntettekben megtestesülő kollektív személyiséget.⁶⁰

Fletcher álláspontját (és a nemzetközi bűncselekmények kollektív jellegéből levont következtetéseit) érte támadás az irodalomban,⁶¹ de a NBB Statútuma arról tanúskodik, hogy helyesen rajzolta meg a nemzetközi bűncselekmények természetét. Az emberiesség elleni bűntetteket a Statútum szerint olyan külön felsorolt cselekmények (például gyilkosság, kiirtás, szolgaságba vetés, kínzás) alkotják, amelyeket „a polgári lakosság ellen irányuló széles körű vagy szisztematikus támadás részeként, e támadás ismeretében követnek el”.⁶² A háborús bűntettek pedig a NBB hatásköre különösen abban az esetben terjed ki, ha a felsorolt cselekményeket – emberölés, kínzás, túszedés stb. – terv, politika keretében, illetve részeként követik el, vagy ha a konkrét cselekmény az ilyen jellegű bűntettek sorozatába illeszkedik.⁶³ Vagyis azt látjuk, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság nem zárkozhát el teljes mértékben attól, hogy az egyének felrótt konkrét cselekmény megítélésén túlmenjen és megállapításokat tegyen arról, hogy a konkrét bűncselekményt milyen politikai, történelmi kontextusban követték el. Kétségtelen, hogy a Statútum idézett rendelkezései joghatósági szabályok: nem általában határozzák meg az emberiesség elleni és a háborús bűntettek fogalmát, hanem azt rögzítik, hogy e két kategóriába sorolható bűntettek közül melyek azok, amelyekkel az NBB foglalkozik. Mivel pedig az NBB elsősorban a legsúlyosabb nemzetközi bűntettek kitervelői, az atrocitások irányítói felett hivatott ítélni, indokolt hatáskörét a tervszerűen kivitelezett, széles körű támadás részét képező bűntettekre korlátozni. Ettől függetlenül igaz, hogy a gyakorlatban nehezen elképzelhető a magányos népirtó,⁶⁴ és az is két-

⁶⁰ Uo. 70.

⁶¹ Különösen a háborús bűntettek kollektív természetét vitatják a bírálók. Lásd Jeff McMahan: *Collective Crime and Collective Punishment. Criminal Justice Ethics*, 2008. tél-tavaszi. 5–6.

⁶² NBB Statútum 7. cikk.

⁶³ NBB Statútum 8. cikk.

⁶⁴ A jugoszláviai *ad hoc* törvényszék a Jelasic-ügyben azt mondta ki, hogy elvileg nem kizárt, hogy az egyén, aki a csoport kiirtásának célzatával öli meg annak tagjait, népiértésért feleljen, még akkor is, ha semmilyen közösség, csoport nem erősítette ezt a célzatot. Így elvileg elképzelhető a „magányos népiértő”. A törvény-

ségtelen, hogy az emberiesség elleni bűntetteket és az agressziót kollektív erők működtetik.⁶⁵

VII.

Szó volt már arról, hogy többen a „történelmi perekől” azt is elvárják, hogy adjanak fórumot az áldozatok számára narratívájuk előadására. De ezen felül is hangsúlyosabb szerepet kapnak az áldozatok, a sértettek az ilyen perekben, mint egy átlag büntetőeljárásban. A holokausz áldozatait felkarolók szemében a nürnbergi perek egyik legsúlyosabb hiányossága volt, hogy főképp a háborús bűntettekre koncentráltak és semmifajta szerep sem jutott az áldozatoknak. Nem foglalkoztak azzal, hogy mit tettek a náci az emberiesség eszméjével, az emberi társadalom ellen, így a nürnbergi perek maguk is részesei lettek annak az összeesküvésnek, amely elhallgattatta és így elzárta az áldozatokat attól, hogy az őket ért traumán enyhítsenek.⁶⁶ Az Eichmann-per megtörte a hallgatást: az áldozatok beszámolóit tudtul adták a világnak, hogy hogyan tiport el minden emberi értéket a náci rezsim.

A múlt század hetvenes éveinek végétől indult viktimológiai mozgalom hatására a nemzeti törvényhozások, bár nem adták vissza számukra korábbi központi szerepüket, bővítették a sértettek jogait a büntetőeljárásban. 1985-ben az ENSZ Közgyűlése rögzítette azokat az elveket, amelyek a bűncselekmények és a hatalommal visszaélés áldozatainak hivatottak igazságot szolgáltatni.⁶⁷ Az áldozatokról való gondoskodás, a sértetti jogok biztosítása a NBB Statútumában is kimutatható. Sőt, egyesek szerint a Statútum legnagyobb érdeme, hogy olyan széles körben garantálja a sértettek közreműködését az eljárás-

szék nem követi következetesen ezt az álláspontot, amelyet az irodalomban is hevesen bíráltak. A Jelasic-ügyben eljáró fellebbviteli bíróság is arra jutott, hogy a népiértásra irányuló terv hiányában aligha követhető el a népiértás, noha az ilyen terv léte nem formális eleme a bűncselekménynek. Lásd Robert Cryer et al.: *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 168–169.

⁶⁵ McMahan 2008. 5.

⁶⁶ Yael Danieli: *Reappraising the Nuremberg Trials and their Legacy: The Role of Victims in International Law*. *Cardozo Law Review*, 2006. február. 1642–1645.

⁶⁷ UN Declaration of Basic Principles for Victims of Crime and Abuse of Power. G.A. Res. 40/34 (1985. november 29.).

ban, ami példa nélküli.⁶⁸ Fletcher úgy véli, a Statútum az első olyan jelentős nemzetközi dokumentum, amely a sértettek érdekeit állítja az igazságszolgáltatás középpontjába. Az igazságosság és a fairness közti viszonyban a Statútum az igazságosságot tekinti előbbre valónak.⁶⁹ A büntetőügyekben az igazságosságot az áldozatok érdekeihez kapcsoljuk, a fairness elvét pedig a vádlottak jogaként fogalmazzuk meg.⁷⁰ A Statútum garantálja, hogy az áldozatok érdekeire az eljárásban figyelemmel lesznek, még akkor is, ha ezek nem feltétlenül esnek egybe a bűnüldözés érdekeivel.⁷¹ A sértettek eljárási jogai mellett a Statútum gondoskodik az áldozatok védelméről,⁷² de a Victim and Witness Unit feladata arra is kiterjed, hogy segítsen az áldozatoknak a retraumatizáció megelőzésében. Ezek a rendelkezések gyakorlati jelentősége vitathatatlan. De az áldozati jogok diadalát ennél is szemléletesebben jelzi a preambulum. Eszerint a NBB felállításának, a Statútumnak a célja véget vetni annak, hogy a legsúlyosabb nemzetközi bűncselekmények elkövetői elkerülhessék a büntetést, vagyis a preambulum azt mondja ki, hogy az áldozatok elégtételre jogosultak.⁷³

VIII.

Mindeddig a „történelmi perek” álltak vizsgálódásom középpontjában, függetlenül attól, hogy az eljárást milyen bíróság folytatja le. A „történelmi perekben” a nemzetközi jog által (is) tilalmazott bűntettek felett ítéleznek. Ezért észszerűnek tűnik, hogy az ilyen ügyekben elsődlegesen nemzetközi bíróságok járjanak el. Az Eichmann-pert kommentáló szerzők közül többen gondolták úgy, hogy az Eichmann terhére rótt bűntettek az egész emberiség ellen irányultak, ezért egy, az emberiséget, a világközösséget képviselő nemzetközi bíróság lett volna hivatott tetteinek megítélésére. Ezen a véleményen volt Arendt, és ezt nyilatkozta egy 1962-ben készített interjújában Karl Jaspers, a né-

⁶⁸ A forrásokra lásd Héctor Olasolo – Alejandro Kiss: The role of victims in criminal proceedings before the International Criminal Court. *International Review of Penal Law*, 2010. ősz. 125.

⁶⁹ George P. Fletcher: Justice and Fairness in the Protection of Crime Victims. *Lewis & Clark Law Review*, 2005. ősz. 554.

⁷⁰ Uo. 548.

⁷¹ Olasolo–Kiss 2010. 126.

⁷² Lásd különösen a 68. cikket.

⁷³ Fletcher 2005. 555.

metek felelősségét elemző 1947-ben megjelent *Die Schuldfrage* szerzője. Jaspers azt javasolta, hogy az izraeli bíróság folytassa le az eljárást, majd a tények megállapítását követően jelentse be, hogy nincs felhatalmazása büntetés kiszabására és tegye át az ügyet egy olyan bírósághoz, amely az emberiség nevében jár el.⁷⁴ De mind Arendt, mind Jaspers tudta, hogy egy nemzetközi bíróság felállítása 1961-ben politikai okoknál fogva nem volt realitás.⁷⁵ Igaz, az ötvenes években megindult az ENSZ keretében a munka egy nemzetközi büntetőbíróság létrehozására, de ez a hidegháborús légkörben leállt és csak a Szovjetunió, illetve a szovjet blokk szétesését követően került újra napirendre. A munkálatok a jugoszláviai és ruandai *ad hoc* törvényszékek felállítását követően felgyorsultak, és végül 1998-ban a Statútum elfogadását eredményezték.

Az eddig leírtakból úgy tűnhet, mintha egyetértés alakult volna ki a nemzetközi bíróságok létjogosultságát illetően. Ez azonban távolról sincs így. A szkeptikusok egyik csoportja a múlt század hatvanas, hetvenes éveiben divatos büntetőjog- és büntetésellenes, abolicionista irányzatának érveit hozza fel. Eszerint az erőszak és a hatalom szükségképpen elemei a büntetésnek és ez újabb erőszakot szül, ahelyett, hogy megbékélést eredményezne. A büntetésnek nincs egyéni és általános elrettentő hatása, a büntetés nem igazolható hasznossági alapon, nincsen hozama. Mindez igaz a nemzeti büntetőjogokra és büntetőeljárásokra, de még élesebben megmutatkozik a nemzetközi büntető igazságszolgáltatásban.⁷⁶

A bírálók másik csoportja nem vitatja a büntetőjog és azoknak a céloknak a létjogosultságát, amelyek teljesítését a nemzetközi bíróságoktól számon kérjük. Elismerik, hogy a nemzetközi bűntettek miatt folytatott perekben hozott ítéleteknek lehet elrettentő és megelőző hatása. Elismerik azt is, hogy az ilyen perek demonstrálhatják az emberi jogok sérthetetlenségét, azaz nevelő funkciót teljesíthetnek, és azt is, hogy hozzájárulhatnak a politikai átmenet sikeréhez. Ugyan-

⁷⁴ Karl Jaspers: Who should have tried Eichmann? *Journal of International Criminal Justice*, 2006. szeptember. 854–855.

⁷⁵ Jaspers nem kis öniróniával megjegyzi, hogy filozófusként, akit az emberek nem vesznek komolyan, megengedheti magának, hogy irreális dolgokat fogalmazzon meg. Uo. 854.

⁷⁶ Erre az irányzatra lásd Carry Gustafson: International Criminal Courts: Some Dissident Views on the Continuation of War by Penal Means. *Houston Journal of International Law*, 1998. ősz. 51–84.

akkor úgy vélik, hogy ezek a funkciók a helyi bíróságok kizárásával nehezen valósíthatók meg. Ezzel is magyarázható az úgynevezett hibrid vagy nemzetköziesített törvényszékek felállítása, mint amilyen a már említett kelet-timori vagy kosovói bíróságok.⁷⁷ A Statútum szerint alapvetően a nemzeti igazságszolgáltatási rendszerek feladata a leg-súlyosabb nemzetközi bűncselekmények üldözése. A NBB joghatósága kiegészítő (komplementer) jellegű, az állandó nemzetközi büntetőbí-róság csak akkor lép be, ha az érintett állam nem hajlandó vagy nem képes e feladatot teljesíteni.

IX.

Az Eichmann-perben eljáró bíróságok hivatkoztak az univerzalitás elvére. Eszerint a legsúlyosabb bűntettek esetén bármely állam jogosult eljárni, ezért nincs jelentősége annak, hogy Eichmann a rémtetteit Izrael állam megalapítása előtt követte el. A nemzetközi szokásjog alapján – érvelt az izraeli legfelső bíróság – a nemzetközi közösséget támadó bűncselekmények, azon bűnök esetében, amelyek a közösség minden tagjának értékeit támadják, az univerzális joghatósági elv alapján lehet eljárni.⁷⁸

Az univerzalitás elve eredetileg a kalózkodás büntethetősége érde-
kében született, hiszen a nyílt tengeren elkövetett kalózkodással szem-
ben a hagyományos területi elv alkalmazásával egyetlen állam sem
tudott volna fellépni. Bármely állam felhatalmazást kapott arra, hogy
a kalózkodókat feltartóztassa és eljárjon velük szemben, függetlenül az
elkövetés helyétől és az elkövetők állampolgárságától.⁷⁹ Az univerzális
joghatóság mögött az a gondolat húzódik, hogy vannak bűntettek,
amelyek a nemzetek közösségét sértik, következésképpen bármely ál-
lamnak joga van ítélni felettük. Ma számos ország joga ismeri az
elvet, a magyar büntető törvénykönyv is felhatalmazást ad a magyar
hatóságoknak, hogy az emberiség elleni bűntett miatt eljárjanak, füg-
getlenül, hogy milyen állampolgárságú személy, melyik állam terüle-
tén követte el.

⁷⁷ A hibrid törvényszékek előnyeire lásd Laura A. Dickinson: *The Promise of Hybrid Courts*. *American Journal of International Law*, 2003. április. 295–310.

⁷⁸ Idézi Antonio Cassese: *Is the Bell Tolling for Universality? A Plea for a Sensible Notion of Universal Jurisdiction*. *Journal of International Criminal Justice*, 2003. de-
cember. 591.

⁷⁹ Malcolm N. Shaw: *Nemzetközi jog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 412.

Az utóbbi időben ugyanakkor néhány ország, így Spanyolország
vagy az Egyesült Királyság módosította a korábbi igen liberális szabá-
lyozását és szűkítette az univerzális joghatóság alkalmazási körét, sőt
Belgium fel is számolta. Az 1993. évi szabályozás módot adott az áldo-
zatoknak, hogy belgiumi bíróságok előtt kikényszerítsék a súlyos at-
rocitásokat elkövetők felelősségre vonását. 2003-tól azonban csak szö-
vetségi főügyész kezdeményezésére indulhatott eljárás olyan ügyek-
ben, amelyeknek nem volt belgiumi vonatkozása, majd később
ugyanabban az évben az univerzalitás elvét kiiktatták a belga jogból.⁸⁰

Az is említésre érdemes, hogy a NBB statútuma is „visszafogott” és
a hagyományos joghatósági elvek elsőbbségét fogadja el. Bár a római
diplomáciai konferencia elé terjesztett német javaslat az univerzalitás
elvéhez közelítően széles körben állapította volna meg a NBB jogha-
tóságát,⁸¹ az elfogadott szöveg szerint a bíróság csak akkor járhat el,
ha vagy az állam, amelynek területén a bűntettet elkövették vagy az,
amelynek az állampolgára az elkövető, a bíróságot életre hívó szerző-
désnek részese.⁸²

X.

A jeruzsálemi és korábban a nürnbergi pernek is egyik alapkérdése
volt, hogy vajon a „történelmi perekben” ragaszkodnunk kell-e a po-
zítív jogi megközelítéshez vagy az ilyen perekben a természetjog dik-
tálta elvek követendők-e? A pozitív jogi megközelítést elfogadva a vád-
lottak sikerrel védekeznek azzal, hogy amit tettek, az elkövetéskor ha-
tályban lévő jog szerint nem volt tilalmazott. A bíróságok pedig ezt
kénytelenek elfogadni, és nem alapíthatják a bűnösséget arra, hogy a
vádottak tettei az emberi együttélés legelemibb erkölcsi normáit sér-
tették. A törvényhozó sem hozhat olyan jogszabályt, amely utólag kri-
minalizálná a vádlottak rémtetteit: a *nullum crimen sine lege* elvének fel-
tétlenül érvényesülnie kell.

A természetjogi megközelítés alapján az amorális tételes jogot egy
magasabb jog felülírja. A vádlott nem védekezhet azzal, hogy cselek-

⁸⁰ Cassese 2003. 590.

⁸¹ Gerhard Werle: *Principles of International Criminal Law*. T M C Asser Press, The
Hague, 2005. 59.

⁸² Ez a korlátozás nem vonatkozik arra az esetre, amikor a Biztonsági Tanács utal
valamely szituációt az NBB elé.

ménye az akkor hatályos jog alapján megengedett volt. Az ilyen jog – ahogy Radbruch fogalmaz, törvényi jogtalanság, *gesetzliches Unrecht*. A bíróságok kötelesek a pozitív jogot ignorálni és helyette a törvényen felüli jogot alkalmazni.⁸³ A vádlott felelősségének alapja az erkölcsi rend, amely az elkövetést követően hozott visszaható hatállyal alkalmazott jogban ölt testet. A természetjogi megközelítés szerint ugyanis a *nullum crimen sine lege* elve felülírható.

Az, hogy a természetjogi vagy a tételes jogi megközelítést fogadjuk el, attól függ, hogy milyen választ adunk arra a kérdésre, hogy a nem jogállami rezsimokban elkövetett bűnök kezelhetők/kezelendők-e jogállami eszközökkel. A nürnbergi pereket értékelő szerzők többsége úgy véli, hogy a náci főbűnösök terhére rótt emberiesség elleni bűntettek és a béke elleni büntett nemzetközi jogi alapja nem létezett az elkövetéskor. A vádlottak bűnösségét az 1945-ös londoni statútumban írtak visszaható hatályú alkalmazásával állapították meg.⁸⁴

De a nürnbergi perek idején, majd közvetlenül azt követően nem váltott ki ellenérzést, hogy a pozitív jogi megközelítést elvetették és a *nullum crimen* elvét félre tették. Ez aligha meglepő, hiszen elfogadhatatlan lett volna, hogy a gyilkosok arra hivatkozva elkerüljék a felelősségre vonást, hogy a terrorrezsim felhatalmazást adott a gyilkolásra. A természetjogi megközelítés azért is kézenfekvő volt, mert éppen „a jogpozitivizmus számlájára írták, hogy a harmadik bíródalomban elkövetett bűntetteket jogszerűként tüntethették fel”.⁸⁵ Nürnbergben erkölcsi ítélet született – írja Rosenbaum – és ez csak úgy volt lehetséges, hogy félretették az amerikai alkotmányos elveket. Helyesen tették a nürnbergi ítélezők, amikor úgy döntöttek: küldetésük teljesítésében nem fogja őket gátolni a visszaható hatály tilalma, az egyesülési szabadság vagy az az alapvető büntetőjogi elv, hogy a magatartás és az eredménye közti okozati összefüggést bizonyítani kell. Azért tették helyesen, mert a népiértés méreteiben oly mértékben különbözik a

⁸³ Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. In: Uő: *Rechtsphilosophie*. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart, 1973. 339–350.

⁸⁴ Arendt szerint az emberiesség elleni bűntettek kategóriája egyértelműen nem létezett korábban. Vitatható az is, hogy a háborút tiltó Briand–Kellog-paktum tekinthető-e olyan nemzetközi jogi normának, amely a béke elleni bűntettek miatti felelősségre vonást megalapozhatta. Arendt 2001. 281.

⁸⁵ Bernhard Schlink: *Kollektivschuld?* In: Uő: *Vergangenheitsschuld*. Diogenes Verlag, Zürich, 2007. 16.

„normál” bűntettektől, hogy nem bírálható el olyan eljárásban, amelyben mereven ragaszkodnak az alkotmányos elvekhez.⁸⁶

Eichmann is retroaktív törvény alapján ítélték el – ezt is felhozták a perrel szemben. De ahogy Arendt írja, a jeruzsálemi bíróság e kifogást sommás érveléssel utasította el. Dolgát könnyítette, hogy hivatkozhatott a nürnbergi perekre, illetve a londoni statútumra mint precedensre. És azzal érvelt, hogy a *nullum crimen* elve csak akkor nyerhet alkalmazást, ha a törvényhozó választási helyzetben van, ez viszont feltételezi, hogy el tudja képzelni azt a magatartást, amelynek kriminalizálásáról kell döntenie. Ez az elv – írja Arendt – „értelmesen csak az olyan tettek esetében alkalmazható, amelyek a törvényhozók előtt ismertek; ha hirtelen egy addig ismeretlen bűncselekményt követnek el, mint amilyen a népiértés, akkor éppen az igazságosság követeli meg az új törvénynek megfelelő ítéletet”.⁸⁷ A nürnbergi perek hatvanadik évfordulója alkalmából rendezett konferencia egyik előadója, Albin Eser ugyanerre az eredményre jutott, de más levezetéssel. Szerinte abból kell kiindulni, hogy a *nullum crimen sine lege* elvét mi igazolja. Az elvnek a francia forradalom idejére visszanyúló funkciója az önkény-nyel – kezdetben a király, majd később bárki más önkényével – szembeni védelem, márpedig a nürnbergi eljárások (és tegyük hozzá: az Eichmann-per) esetében önkényről aligha beszélhetünk. A *nullum crimen* ugyanakkor egyfajta bizalmi elv: a polgár bízhat abban, hogy utóbb nem fogják magatartását büntettnak nyilvánítani. De az elv csak a legitim bizakodást, az igazolható elvárást fedi, és bár a náci tettesek nyilván bíztak abban, hogy felelősségre vonásukra soha nem kerül sor, ez a várakozásuk aligha tekinthető legitimnek.⁸⁸

A mai helyzetet tekintve egyértelmű, hogy a pozitív jogi megközelítés dominál. A nemzetek közösségét sértő bűntettek elkövetőinek fe-

⁸⁶ Rosenbaum 2006. 1735. Megjegyzem, az amerikai irodalomban van olyan nézet, hogy a nürnbergi perekben a pozitív jog diadalmaskodott. Ellis Washington meglehetősen zavaros antiliberalis, antiglobalista írásában azt állítja, hogy a „nürnbergi perekben a pozitív jog kolosszális győzelmet aratott a zsidó-keresztény alapokon nyugvó amerikai természetjogi hagyomány felett, jelentősen hozzájárult a common law, illetve a joguralom halálához, amelynek természetjogi elvei a Magna Chartára nyúlnak vissza.” Lásd Ellis Washington: *The Nuremberg Trials: The Death of the Rule of Law (in International Law)*. *Loyola Law Review*, 2003. ősz. 478.

⁸⁷ Arendt 2001. 280–281.

⁸⁸ Albin Eser: *Das Internationale Militärtribunal von Nürnberg aus deutscher Perspektive*. In: Reginbogin–Safferling 2006: 58.

lelősségre vonásához nem kell már a természetjogot felhívni, mert a nemzetközi jog kellően kodifikált. A NBB Statútuma is kimerítően felsorolja a joghatósága alá eső büntetteket, a Részes Államok által elfogadott dokumentum pedig az egyes bűncselekmények elemeit részletezi, segítve a bíróságot a népirtásra, az emberiség elleni és a háborús büntetésekre vonatkozó rendelkezések értelmezésében és alkalmazásában.⁸⁹

A politikai rendszerváltást követő igazságtételi perekben eljáró nemzeti bíróságok is az elkövetéskor létezett jogra alapították az elkövetők felelősségét. Nálunk az 1956 novemberében elkövetett bűntettek miatti elítélések alapjául az 1949. évi genfi konvenciókban foglalt rendelkezések szolgáltak, amelyek az elkövetéskor hatályban voltak. Németországban, az egykori NDK Nemzeti Védelmi Tanácsának tagjait is alapvetően az elkövetéskor hatályban volt jogszabályok alapján vonták felelősségre,⁹⁰ azért, mert ők adták ki azt az utasítást, amelynek alapján a határőrök legyilkolták azokat a személyeket, akik Nyugat-Németországba próbáltak szökni. Ugyanakkor a büntethetőséget kizáró okok megítélése tekintetében a bíróságok ítéleteiben megjelenik a természetjogi megközelítés. A vádlottak hiába hivatkoztak az NDK határvédelmi törvényére, amely engedélyezte a lőfegyverhasználatot. Az eljáró bíróságok szerint ugyanis a felhívott rendelkezés gyakorlati alkalmazása „nyilvánvalóan és elviselhetetlen mértékben sértette az igazságosság követelményét és a nemzetközi jog által oltalmazott emberi jogokat”.⁹¹ A német alkotmánybíróság elmagyarázta, hogy jogállami elveket csak a jogállamban történtek megítélésekor kell kivétel nélkül követni. A büntethetőséget kizáró okok esetében – szögezte le a szövetségi alkotmánybíróság – a *nullum crimen* elve csak akkor kíván feltétlen tiszteletet, ha a jogszabályt a demokratikus jogállamnak a többi hatalmi ágától független törvényhozója hozta. A válogatás nélküli lőfegyverhasználatot előíró „törvényi jogtalanságot” tehát felülírja a törvény felett álló természetjog.

⁸⁹ Elements of Crimes ICC-ASP/1/3(part II-B). <http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/o/ElementsOfCrimesEng.pdf>.

⁹⁰ Az újraegyesítésről szóló törvény szerint az NDK joga volt alkalmazandó, de ha enyhébb elbírálást eredményezett, akkor az NSZK joga.

⁹¹ A berlini regionális bíróság és a szövetségi legfelső bíróság ítéleteinek összefoglalását lásd a német alkotmánybíróság döntésében (Beschluss des Zweiten Senats vom 24. Oktober 1996, BVerfGE 95, 96).

Összességében azonban azt látjuk, a természetjogi megközelítés visszaszorulóban van. Elsősorban azért, mert a természetjogi igazolásra nemigen van ma már szükség, figyelemmel az egyre bővülő nemzetközi joganyagra. A második világháború után még a természetjogi megközelítés dominált: a nemzetközi tételes jog hiányában így lehetett igazolni a nürnbergi ítéleteket és a nemzeti bíróságok ítéleteit, amelyek a háború után a náci és a velük együttműködők felelősségre vonása érdekében elfogadott törvények alapján hoztak. Az 1950-ben elfogadott Európai Emberi Jogi Egyezmény aztán „tételes jog” formájába öntötte a természetjogias igazolást, amikor kimondta: a *nullum crimen sine lege* elve nem akadályozza a felelősségre vonásnak olyan cselekmény vagy mulasztás miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselekmény volt (7. cikk 2.). (Hasonló szöveget tartalmaz az ENSZ 1966.évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 15. 2. cikke, azzal az eltéréssel, hogy a politikailag korrektebb „nemzetek közössége által elismert általános jogelveket” említi.)

A természetjogi forradalomnak azonban egyéb forrása is volt. A jogpozitívizmust hibáztatták ugyanis azért, hogy a jogszolgáltatás a náciizmus szolgálatába állt; a tételes jognak való feltétlen engedelmisség tette kiszolgáltatottá, védtelenné a jogászokat a náciizmussal szemben. Ezzel helyezték szembe a pozitív jog felett álló örök természetjogot. A természetjog elvi megalapozása azonban igencsak ellentmondásos volt. Először is a náciizmusra adott válaszként valójában nem lett volna értékelhető, mert annak ideológiája is természetjogi alapon állt: éppen „az idegen római jogból átáramlott és az ősi német jogelvekkel szemben álló, a népi jogot lélektelen formalizmussá, jogtechnikai rutinná degradáló, elfajzott pozitívjogi felfogást”⁹² hirdette meghaladni. Hans Frank, Hitler tárca nélküli minisztere és személyes jogi tanácsadója, majd a megszállt lengyel területek katonai igazgatásának vezetője szerint „a nemzetiszocializmus az eltemetett német népi jog forradalma a lélektelen jurátus-joggal szemben”.⁹³ A természetjogias felfogás legnyilvánvalóbb példája a *nullum crimen* elvének a száműzése a német büntetőjogból: a Btk. 1935. évi módosításával nemcsak a törvényben büntetéssel fenyegetett magatartás minősült bűncselekménynek, de

⁹² Joachim C. Fest: *Das Gesicht des Dritten Reiches. Hans Frank. Kopie eines Gewaltmenschen*. Piper, München–Zürich, 1997. 289.

⁹³ Uo. 290.

az olyan is, amely „egy büntető jogszabály és az egészséges népi érzület alapján büntetést érdemel”.

Másodszor, nem volt világos, hogy a jogi pozitívizmust miféle természetjogi teóriával kellene felváltani. A pozitivista jogfelfogást a háború után domináns keresztény-metafizikai természetjogi koncepció azért utasította el, mert elszakította a jogot az örök, transzcendens értékektől. Fritz Bauer⁹⁴ ezzel szemben a szekularizált jog mellett állt ki, elvetette az abszolút értéken alapuló jogot, mert szemben áll a demokráciával, amelynek alapértéke a vélemények szabad ütköztetése. Bauer is úgy gondolta, hogy az igazságszolgáltatás bukását a náci időkben a jogalkalmazás és a jogtudomány formalizmusa idézte elő, amit „eufemisztikusan jogpozitivismusnak szokás nevezni”⁹⁵; ennek forrását pedig a reflektálatlan engedelmségben látta. Nem az Istentől való elszakadás okozta a tragédiát – írja –, hanem a jogászság képtelensége, hogy időben nemet mondjon, ahogy az egész német nép képtelen volt erre, mert már évszázadokkal korábban leszoktatták az ellenkezésről, a tiltakozásról, az ellenállásról.⁹⁶

De a természetjogtól való elfordulás oka nem csak a nemzetközi büntetőjog kodifikálása és nem csak a náci jogi ideológia természetjogias jellege. Az is szerepet játszik, hogy ma már készek vagyunk a jogpozitivismus újraértékelésére. A diktatúrákat követő természetjogi reneszánsz alaptétele ugyanis elhibázott – írja Schlink. A császárság és a weimari köztársaság idején hirdetett jogpozitivismus nem olyan ideológia volt, amely a parancsok követésére és végrehajtására hívott fel. Ellenkezőleg, „a jog feldolgozásának és alkalmazásának olyan, a formalizmus, liberalizmus és racionalitás által jellemzett módszere volt, amellyel a kaotikus és irracionális nemzetiszocialista jogtól némileg el lehetett zárkozni. [...] A nácizmus számára a jogpozitivismus egyet jelentett a liberalizmussal és egy csapásra gyűrte le mindkettőt. [...] A természetjogi reneszánsz pozitivismusellenessége nem az 1945-

⁹⁴ Bauer valójában a nemzetiszocialisták által is hangoztatott vádakhoz hozza fel a jogpozitivismussal szemben: ezek a jogi formalizmus, az ember alkotta jog önállósulása, lélektelen logikai-matematikai módszertana. Bauer szerint is akkor tévesztett utat a németiség, akkor tért a jogpozitivismus útjára, amikor az újkor kezdetén saját jogát felváltotta a római joggal, amely nem ismert magasabb értéket. Fritz Bauer: Die ungesühnte Nazi-Justiz (1960/4). In: Foljanty-Johst 2018. 960–962.

⁹⁵ Uo. 960.

⁹⁶ Uo. 65–66.

ös összeomlás vívmánya volt, hanem az 1933-as összeomlás öröksége.”⁹⁷ A természetjog újrafelfedezése azzal, hogy azt sugallta: minden előről kezdődik, arra szolgált, hogy a múltat le lehessen tagadni, így a múltban történt bűnökért el lehessen hárítani a felelősséget is.⁹⁸

⁹⁷ Schlink 2007. 17.

⁹⁸ Uo. 18.

ÁRULÓK – ÁLDOZATOK – ÁLDOTTAK

Van-e bűn a „szürke övezetben”?

I.

Bármennyire fájdalmas is, a holokausztra emlékezve nem kerülhető meg a zsidók, illetve közülük egyesek felelőssége a katasztrófa bekövetkeztéért. Igaz, szólnak érvek a hallgatás mellett. Mert értelmes-e, egyáltalán megengedhető-e akár említeni is a zsidók közreműködését, amikor nemcsak a németek, de csatlósai, és akiket leigáztak, az ukránoktól, a balti népeken, a lengyeleken és magyarokon át a hollandokig és a franciákig, mind részt vettek megsemmisítésükben.¹ *Európa a zsidók ellen* – ezzel a címmel jelent meg Götz Aly monográfiája a zsidó népiirtásról és előzményeiről.² A kör szélesebb: cinkosok voltak Európán kívül is.³ Ezek után kinek van joga egyáltalán a zsidók felelősségéről beszélni? A gyilkosok népe bizonyára nem mondhat ítéletet. „Azt, hogy az áldozatok maguk is bűnösök, alig merjük kimondani –

¹ A sokszereplős népiirtás szégyenletes példája az ukrán kisvárosban, Kamenyec-Podolszkijban történtek, miután „1941-ben [...] magyar rendészeti hatóságok rendezetlen állampolgárság címén húszezernyi zsidót deportáltak Galíciába.” Ott „SS katonák, bécsi rendőrök, magyar honvédek és ukrán milicisták mészárolták le őket.” Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 627. és 905.

² Götz Aly: *Európa a zsidók ellen 1880–1945*. L'Harmattan, Budapest, 2020.

³ Schmidt Mária írja a magyarországi Zsidó Tanács védelmében: Azt, hogy milyen sors vár a „keletre telepítettek” már mindenki tudta akkor, amikor a magyar zsidóság deportálása megkezdődött. „Tudta a római pápa, a Nemzetközi Vöröskereszt elnöke, Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetői. Tudták Magyarország felelős hivatalnokai. Tudták és nem tettek semmit.” Hagyták, hogy a háború utolsó óráiban elpusztuljon Magyarország nagy múltú zsidó közössége. Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció. A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva, Budapest, 1990. 38.

írja Bernhard Schlink. – Mert szenvedésük szörnyűsége torkunkra forrasztja a vádoló szavakat.”⁴ Schlink ugyan *valamennyi* áldozatról szól, a zsidó népről, mindazokról, akik nem tanúsítottak ellenállást, akik nem szegültek szembe. Sok német ezzel mentegette magát: ha ők nem lázadtak, amikor pedig az életükről volt szó, és nem volt veszítenivalójuk, miért kellett volna nekünk ellenállnunk?

Az, hogy a zsidók nem álltak ellen, valóban csak a vétkesek önigazolását szolgálhatja. De ezt félretéve és tovább tépelődve azon, hogy miképp pusztulhattak el milliók, eljutunk az egyéni felelősség kérdéséhez *az üldözött népen belül*: kinek milyen szerepe volt abban, hogy a zsidóság – néhány kivételtől eltekintve – hagyta, hogy marhavagyonokba és azután gázkamrákba tereljék? Daniel Kehlmann tándrámájában (*Az elveszettek utazása*⁵) felvonultatja a holokausztért felelősök közül a meggyőződéses, primitív fajgyűlölő náci és a zsidók megsemmisítéséből hasznot húzó, számító cinikust. Szerepel a drámában a bűnösök között a romlott kubai diktátor, korrupt apparátusával; lettünk felbukkannak az amerikai és a brit politikai élet és diplomácia vezetői. A gonoszság, a közöny, az önzés és a megalkuvás együtthatásaként kénytelen az ezer reménykedő német zsidót szállító St. Louis gőzös Hamburgba visszafordulni. De a drámában megjelennek – finoman, tapintatosan megrajzolva – a zsidók közül azok, akik maguk is hibáztathatók azért, hogy a holokausztban annyian odavesztek: az öntelt, becsvágyó jogász, a Jewish Joint Distribution Committee ügyvédje, az utasok közül pedig a többiek által tisztelt Spanier doktor, a tekintélyes orvos, aki különbnek tartja magát szerencsétlen sorstársainál. Ő az, akit a hajó kapitánya közvetítésre kér fel, mert kell valaki az *övéik* közül, akiben az utasok megbíznak.

A kapitány azokat a tisztességesebb németeket képviseli, akik undorodtak ugyan a náciaktól, együttéreztek az üldözöttekkel, ám mégsem tettek meg mindent értük. Utóbb azzal mentgették önmagukat, hogy nem hősnek születtek. Spanier doktor pedig teljesíti megbízatását: amikor a helyzetük kilátástalansága feletti elkeseredésükben néhányan a hajó megszállását tervezik, ő az, aki visszatartja és megpróbálja meggyőzni őket, hogy erőszak nélkül is van remény a túlélésre. Utóbb pedig rabként és orvósként ő dönt arról, hogy a westerborki

⁴ Bernhard Schlink: *Recht-Schuld-Zukunft*. In: Uő: *Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 35.

⁵ Daniel Kehlmann: *Die Reise der Verlorenen*. In: Uő: *Vier Stücke*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg, 2021. 195–285.

tranzitlágerből – a mintegy százezer idehurcolt zsidóból hatezren éltek túl a háborút – kit deportálnak a haláltáborokba és ki az, aki még haladékat kap, mert állapota miatt nem szállítható. Spanier doktor – akárcsak a darabban fellépők többsége, valóságos személy, túlélte a soát, szülővárosában, Düsseldorfban újraindította praxisát – csupán a szereplők egyike. És Kehlmann a zsidó kollaboráció kérdését igen kíméletesen érinti. Aki nem ismeri a zsidó tanácsokat, a gettó rendőreit és más előjárókat, valamint a táborok „VIP-foglyait” (Hermann Langbein) ért vádak, talán nem is érzékeli, hogy Kehlmann itt finoman a tettes-áldozatok felelősségét veti fel. De talán nem egyedül tapintata magyarázza, hogy a kritika nem róta meg azért, mert osztrák-németként szóba hozta a zsidók felelősségét. Ő ugyanis „közülük való”: amit *F* című regényét⁶ olvasva csak sejtettünk, azt Kehlmann a közelmúltban nyilvánosan megerősítette. „Hogy az apám a »harmadik birodalom« túlélte, azt egészen valószínűtlen véletlenek sorozatának köszönhettem; ha ezek nincsenek, én most nem lennék itt – mondta a Bruckner-fesztivál megnyitásakor Linzben, a mauthauseni láger egyik melléktábor szomszédságában, ahová apját deportálták.”⁷

A St. Louis gőzös utasai közt volt a zenész Manfred Kübler, ő is kénytelen volt Németországba visszatérni. Huszonegy éves volt, amikor családjával együtt Auschwitzban meggyilkolták. Csak a felesége menekült meg, Stella Goldschlag, az ő lelkén több száz zsidó társának halála száradt. A Gestapo azzal hitegette, hogy szüleit megkíméli a haláltól, ha ennek fejében felkutatja és kezükre juttatja a bujkáló berlini zsidókat. Stella Goldschlag elfogadta az ajánlatot, amikor pedig szüleit mégis deportálták, a szörnyű kínzások hatására tovább vadászott a rejtőzködő zsidókra. A háború után egy szovjet katonai bíróság tízévi fegyházra ítélte, majd 1957-ben Nyugat-Berlinben ugyanezt a büntetést szabták ki rá. Nyomban szabadlábra helyezték, mert a szovjet bíróság által kiszabott és letöltött büntetést beszámították.⁸ Stella Goldschlag kikeresztelkedett, és bevallottan antiszemita lett. Hetvenkét éves korában, Freiburg városában vízbe fojtotta magát. Lánya, aki megszakította kapcsolatát anyjával, 1967-ben Izraelbe költözött.

⁶ Daniel Kehlmann: *F*. Magvető, Budapest, 2015. Fordította Fodor Zsuzsa.

⁷ Daniel Kehlmann: *Es ist erst geschehen*. *Die Zeit*, 2018. szeptember 13. 44–45.

⁸ Az újbóli eljárás a német jog szerint nem sértette a „ne bis in idem” elvét, mert csak belföldi bíróság ítélete zárja ki az eljárást ugyanazon cselekmény miatt. Lásd *Kleinkecht/Meyer Strafprozeßordnung*. Beck'sche Kurz-Kommentare. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1991. 43.

2019-ben Takis Würger, a *Spiegel* sikeres fiatal újságírója, egy fiktív szerelmi történetbe ágyazva idézte fel a bujkáló zsidók körében csak „ragadozóként” vagy „szőke méregként” emlegetett és rettegett Stella életének tizenkét hónapját, az 1942-es évet.⁹ Würger első regényével (*Der Club*) berobbant a német irodalomba, és talán a siker kábította el: olyan területre merészkedett, amelyre németként lépni kockázatos. Pedig nyilván ismerte Kehlmann intelmét: aki a holokausztot választja témául, annak csak nagyon jól szabad írnia; ez minden szerző irodalmi, de még inkább morális kötelessége.¹⁰ A kiadó egyébként éppen Kehlmann elismerő soraival reklámozta a regényt. „Würger valami tébolyultra vállalkozott: elmondani az elmondhatatlant – áll a könyvborítón. – Az ember szkepszissel ül le e könyvhöz, majd feszülten, borzadva olvassa, és mikor befejezi, csodálat tölti el.”

A német kritikusok többsége nem osztotta Kehlmann ítéletét. „Az elmondhatatlan elmondásának örült kísérlete» csak féligazság – írja a *Süddeutsche Zeitung* hasábjain Fabian Wolff. – Ez nem az a könyv, amely merészen átlépi a határokat, nem is az, amely minden kockázatot ügyesen megkerül, hogy eljusson az »elmondhatatlanhoz«! Nem, ezt a könyvet szerzőjének »a literatúra, az irodalmi megjelenítés és a történelem problémái iránti totális érzéketlensége« jellemzi. A könyv bosszantó, sértő, valóságos bűn. Ezt a regényt még Stella Goldschlag sem érdemelte meg.”¹¹ Würger könyve egyáltalán nem az elmondhatatlanságról, azaz a zsidók tömeges megsemmisítéséről szól – olvashatjuk Carsten Otte tollából, aki Kertész Imre és Claude Lanzmann munkáit ajánlja a szerző és Kehlmann figyelmébe.¹² Kehlmann aztán elmagyarázta, miért tetszett neki a regény. „Stella Goldschlagról eddig nem tudtam – nyilatkozta –, ezért minden bizonnyal másképp érzékelttem a könyvet, mint azok, akik a valóságos Stella történetét ismerték. Tény,

⁹ Takis Würger: *Stella*. Hanser Verlag, München, 2019. Magyarországon a regényt még ugyanebben az évben Bán Zoltán András fordításában a Scolar Kiadó jelentette meg.

¹⁰ Eine wichtige Debatte. Philipp Peyman Engel: Der Schriftsteller Takis Würger über die Kritik an seinem Roman »Stella« und den Vorwurf des Schoa-Kitsches. *Jüdische Allgemeine* 2019. január 16. <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/eine-wichtige-debatte/>.

¹¹ Fabian Wolff: Ein Ärgernis, eine Beleidigung, ein Vergehen. *Süddeutsche Zeitung*, 2019. január 11. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/takis-wuerger-stella-goldschlag-rezension-buchkritik-1.4282968>.

¹² Carsten Otte: Takis Würgers „Stella”. Ein Fall literarischer Hochstapelei. *Die Tageszeitung*, 2019. január 14. <https://taz.de/Takis-Wuergers-Stella/!5563177/>.

a regény nem vethető össze Sebald vagy Kertész mesterműveivel, „de azért nem érdemli meg, hogy esztétikailag, vagy morálisan elátkozzák. – És végső soron – zárul Kehlmann reakciója. – a »harmadik birodalomról« is lehet különböző nyelvi síkokon és eltérő megközelítésből írni.”¹³

Kehlmann szerint Würger nagyon tud írni, született tehetség.¹⁴ A német kritikusok zöme ezt is kétségbe vonta. Borzalom gyermekstílusban előadva,¹⁵ náci mókázás előregyártott figurákkal,¹⁶ holokausztgiccs,¹⁷ irodalmi szélhámosság¹⁸ – íme néhány példa a recenziók véleményéből. De a bírálatokból érződik, hogy az alapvető probléma nem Würger művészi kvalitásaival van. Ezt támasztja alá, hogy Németország határain kívül elismeréssel fogadták a könyvet. „A regény jól megszerkesztett, józan, szerzője nem ítélezik és híján van minden voyeurségnek – így a *Bulles de Culture*-ben megjelent recenzió.¹⁹ Ha érték is bírálatok Würger könyvét, úgy ez inkább a németországi lesújtó kritikák ismertetésében merült ki.²⁰ Illetve azt rótták fel szerzőjének, hogy nem is kísérli megfejtetni, miképp volt képes Stella együtt élni az árulással,²¹ hogyan élhette hétköznapjait, miközben sokak halála terhelte lelkét.²² Mindenképp figyelemre méltó, hogy a *Jüdische*

¹³ Alexander Cammann: Wie kam es zu diesem Buch? *Die Zeit*, 2019. január 17. <https://www.zeit.de/2019/04/hanser-verlag-takis-wuerger-versaeumnisse>.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Jan Süselbeck: Schuldig, jeder auf seine Art. *Zeit online*, 2019. január 12. https://www.zeit.de/kultur/literatur/2019-01/takis-wuerger-stella-roman-kritik?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F.

¹⁶ Christoph Schröder: Eine Nazischnurre mit Fertigfiguren. *Deutschlandfunk*, 2021. április 4. https://www.deutschlandfunk.de/takis-wuerger-stella-eine-nazisch-nurre-mit-fertigfiguren.700.de.html?dram:article_id=437969.

¹⁷ Tanya Lieske: Wo beginnt der Holocaust Kitsch? *Deutschlandfunk*, 2019. január 14. https://www.deutschlandfunk.de/takis-wuergers-roman-stella-wo-beginnt-der-holocaust-kitsch.700.de.html?dram:article_id=438309.

¹⁸ Otte 2019.

¹⁹ <https://bullesdeculture.com/critique-avis-livre-stella/>.

²⁰ Lásd például a D.C.-vel jelölt szerző értékelését a *Clarín* című folyóiratban – https://www.clarin.com/cultura/libro-judia-ayudo-nazis-genera-grieta-alemania_o_X9vNCeADF.html, vagy Magyarországon Vándor Éva recenzióját: https://hvg.hu/kultura/20190606_holokauszt_irodalom_stella_goldschlag_takis_wurger.

²¹ Vándor 2019.

²² Karine Fléjo irodalmi bloggja, <https://leschroniquesdekoryfee.wordpress.com/2020/12/21/stella-takis-wurger/>.

Allgemeine újságírója szerint Würger „teljességgel eleget tesz azoknak a követelményeknek, amelyeket Kehlmann támaszt a szerzőkkel szemben, ha a holokausztról írnak. Halkan, hitelesen, sőt kíméletlenül, de egyben empátiával, mindenféle hatásadászatot és harsányságot kerülve írja le [...] Stella Goldschlag történetét, aki a felfoghatatlan áldozata lett, és aki aztán másokkal szemben követett el olyasmit, ami felfoghatatlan.”²³

A magyar kiadás fordítója, Bán Zoltán András, badarságnak, „amolyan német dolognak”²⁴ tartja Kehlmann intelmét, hogy „a holokausztról csak nagyon magas színvonalon szabad írni, ez minden szerző irodalmi és morális kötelessége”. És Bánnak valószínűleg igaza van. A németországi heves visszautasítás oka nem Würger írói gyengeségében keresendő (bár tény, hogy a jól bevált újságírói fogások és a másoktól kölcsönvett stílusbeli és szerkesztési ötletek nem jobbítják a könyv minőségét²⁵). A háttérben jóval súlyosabb dilemmák feszülnek: hogyan teremthető művészet a náci kor morális romlottságából; miképp lehet a nemzetiszocializmusról, a holokausztról és kivált a zsidó kollaborációról írni, ha az ember német?

II.

Würger bátoríthatta az is, hogy az 1990-es évek elején született már irodalmi mű Stella életéről német származású szerző tollából,²⁶ és fogadtatása – legalábbis Németországban – pozitív volt.²⁷ Csakhogy a

²³ Philipp Peyman Engel: „Eine wichtige Debatte”. Der Schriftsteller Takis Würger über die Kritik an seinem Roman »Stella« und den Vorwurf des Schoa-Kitsches. *Jüdische Allgemeine*, 2019. január 16. <https://www.juedische-allgemeine.de/kultur/eine-wichtige-debatte/>.

²⁴ Vándor 2019.

²⁵ Ezekre a gyengékre lásd Süselbeck 2019.

²⁶ Peter Wyden *Stella* című regénye 1992-ben jelent meg angol nyelven (*Stella. One Woman's True Tale of Evil, Betrayal and Survival in Hitler's Germany*. Simon & Schuster, New York, 1992), majd egy évre rá kiadták németül (Steidl Verlag, Göttingen, 1993).

²⁷ Wydent az a vád érte, hogy menti Stella Goldschlagot, és hibáztatja a berlini zsidóságot, amiért hagyta magát lemészárolni ahelyett, hogy idejében menekült volna. „Ha Stella, a »ragadozó« kollaboráns, és a több millió zsidó birkaként közreműködött önnön halálában, úgy mindannyian »együttműködtek« és ezzel a »kollaboráció« fogalma értelmét veszti” – írja Irving Abrahamson a *Chicago Tribune* 1993. január 3. számában. A *New York Times* 1993. január 24. számában közzétett

szerző, Peter Wyden zsidó, műve pedig inkább tényfeltáró regény és egyben életrajz-önéletrajz: egyebek mellett ismerteti a zsidók jogfosztásának stációit és a menekülés lehetőségeit a náci Németországból. Akárcsak Stella Goldschlagot, őt is a zsidók számára létrehozott iskolába száműzték, itt lettek osztálytársak és lett a szépséges Stella a serdülő Wyden bálványa. Wyden családja rendelkezett az anyagi eszközökkel és kapcsolatokkal – nem úgy, mint Stella szülei –, így idejében elhagyta a náci Németországot. A háborút követően kutatni kezdte a szovjet hadbíróóság által elítélt Stella történetét, kifaggatta, és tanúkkal készített interjúkat. 1992-ben jelent meg könyve, *Stella – Egy asszony igaz története gonoszról, árulásról és túlélésről Hitler Németországában* címmel. És amire Würger feltehetően nem számított: éppen Wyden *Stellájával* összevetve kárhoztatja a kritika az övét. „Aki valóban meg akarja ismerni Stella Goldschlag történetét, annak Wyden művét ajánlom – írja Birgit Franchy. – Ő évtizedeken át kutatta Stella történetét, és aki a könyvét elolvassa, az nem kerülheti el, hogy elgondolkodjék bűnről, arról, hogy ki az áldozat és ki a tettes, és hogy van-e feloldozás a bűn alól. [...] Würger jobban tette volna, ha annyiban hagyja.”²⁸

De Kehlmann szerint nem kizárólag egyetlen holokausztábrázolás lehetséges. Ezzel talán arra is utalt, hogy a holokauszthoz való viszonyulás generációkként eltérő. Würger kiadója is ezt hozza fel szerzője védelmében. „Ez a könyv negyven évvel ezelőtt nyilvánvalóan nem jelenhetett volna meg. De minden nemzedék megtalálhatja és meg is kell találnia saját viszonyulását ehhez a történelmi anyaghoz.”²⁹ Nekünk, akik közvetlenül utána születünk, a náci korszak mindig része volt a jelenünknek – mondta Jo Lendle, a Hanser kiadó főnöke. – A fiatalabbak számára mindez már történelem, és ezzel változnak az ábrázolás, a regényként megformázás és recepció kérdései, noha a mélyben húzódó kérdések a bűnről, az erkölcsről és az egyéni döntésekről változatlanok.”³⁰

olvasói levél szerzője (Ernest Gunter Fontheim) ugyancsak Stella iránti elfogultsággal vádolta Wydent. Volt, aki azt hánysa a szemére, hogy találkozásukkor nem ölte meg Stellát, mások pedig felszólították, hogy adja ki számukra a nő címét (Birgit Franchy: *Stella – seichter Liebesroman zu schwerem Stoff*. MOVIE, 2019. február 13. <https://movieaachen.de/stella-roman-wuerger>).

²⁸ Franchy 2019.

²⁹ Lothar Müller: Ein Autor muss sich den Geistern stellen, die er ruft. *Süddeutsche Zeitung*, 2019. január 19. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/takis-wuerger-stella-kritik-nationalsozialismus-1.4293583>.

³⁰ Cammann 2019.

A holokausztt hosszú ideig valóban nem lehetett tárgya a szórakoztató irodalomnak. De miért is ne törhetné meg a tabut a harmincas éveiben járó Würger? Az övé már nem a gyilkosok, a támogatók, a zsidók jogfosztásából hasznot húzó „társutasok” nemzedéke. Koruknál fogva az sem róható fel nekik, hogy megtúrték maguk között a gyilkosokat és azokat, akik ásszisztáltak a népiirtáshoz. Csakhogy a kései születés felelősséggel jár. Kilenc évtizeddel a náci hatalomátvétel után elhal a kollektív emlékezet azon szelete, amelyet a kortársak beszámolója, és ahogy azt gyermekeiknek és unokáiknak továbbadják, táplál. „A német állam identitása számára döntő emlékezetkultúráról leválik mindaz, amit a családon belül az egyik nemzedék a másiknak továbbad – írja Tanya Lieske. – Kiapad a forrás, amely erőt ad az irodalomnak, hogy megrázzon, hogy megértesse és elfogadtassa az ambivalenciákat, az ellentmondásokat. Ez pedig a náci diktatúráról szóló beszámolók kulturális és művészi profanizálódásának veszélyét hordozza magában.” A holokausztt light műfaja már terjed, de szerencsére ezekből alig jelent meg valami német fordításban. Itt a közvélemény még nem áll készen a holokausztt-giccs befogadására, köszönhetően egyebek között a német kritikusoknak, akik Würgert sem kímélték. „Mert ahol a szóbeli hagyományozásnak vége, ott az irodalom egyik kiemelkedő feladata, hogy emlékezetünket ébren tartsa mindazzal, amit a minőségi elbeszélő művészet nyújtani képes.”³¹

Würger persze tisztában van azzal, hogy németként a holokausztról írni, ráadásul a zsidó kollaborációról, nem kockázatmentes. Mert Stella története azt sugallhatja, hogy volt zsidó, aki talán még a náciknál is gonoszabb volt. És a végén majd a németek tartanak előadást a zsidóknak, hogy milyen szörnyűséges is volt ez a holokausztt. Talán ezzel magyarázható, hogy Stella egy évét a nő által megbabonázott ártatlan, naiv svájci – ő aztán igazán semleges – ifjúval mesélteti el.³² De annak is szükségét érzi, hogy már az elején jelezze: ő azok közé tartozik, akik e kényes területre beléphetnek. Mert ő is az áldozatok utóda: regényét dédapja emlékének ajánlja, akit a nácik fogyatékosnak ítélték, és a T4-nek elkérsztelt titkos terv keretében elgázosítottak. Ezzel nincs egyedül: még Götz Aly is, akinek pedig tényleg nincs oka „igazolásra”, szükségét érezte, hogy *Faj és osztály* című tanulmánygyűjte-

³¹ Lieske 2019.

³² Antonia Baum: Nazis, Drogen, Grandhotels. *Zeit online*, 2019. január 16. <https://www.zeit.de/2019/04/stella-roman-nationalsozialismus-juden-takisch-wuerger>.

ményének főoldalán tudassa az olvasóval: nagybátyját a nácik a melegeket sújtó büntetőtörvény alapján börtönbe zárták.³³ A felhatalmazás igazolásának kényszerét feltehetően a büntudat szüli, a náci, a náci szimpatizáns és a „társutas” felmenők tettei feletti szégyenérzet. A metaforikus (és nem morális) értelemben vett felelősség, „mivel minden nemzedéket, egyszerűen, mert a történelmi kontinuumba születik bele, terheli az apák bűne, mint ahogy az utódok részesei az elődök tettei feletti áldásnak”.³⁴ Ám a holokausztról író német szerzők hivatkozását őseik mártíriumára nemcsak feleslegesnek (miért ne tárgyalhatná a soát a harmincas éveiben járó Würger, aki nem tartozik erkölcsi felelősséggel; ha az, amit ír, jó irodalom), de disszonánsnak is érezzük. Mert elfedni látszik a tényt, hogy a fogyatékosokat és a melegeket azért üldözték, hogy az „értéktelenektől” megtisztított élet- és nemzőképes németiség sikeres legyen az ősellenség, a zsidók megsemmisítésében.

Ez akkor is igaz, ha az eufemisztikusan eutanáziaként jelölt és Karl Binding büntetőjogász és Alfred Erich Hoche által javasolt intézkedéstervet³⁵ eredetileg nem a zsidók kiirtása motiválta, és a kényszersterilizációról szóló törvényjavaslat már a náci hatalomátvétel előtt elkészült.³⁶ Tény az is, hogy a betegek és a zsidók meggyilkolása között megvolt a „szervezeti és személyzeti kapcsolat”. Ezért is terjedt el az az álláspont, hogy a szellemi fogyatékosok és elmebetegek elpusztítását célzó „T4-akció” (ennek esett áldozatul Würger dédapja) volt a mintegy hatmillió zsidó életét követelő népiirtás „előszobája”. Reinhard Baumgart szerint az Eichmann-perről szóló könyvében Hannah Arendt is „világosan látja a logikai összefüggést Hitlernek a »kegyes halált« elrendelő eutanáziaprogramja és a megsemmisítő

³³ Götz Aly: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2003. Aly azért hozzászól, hogy a nagybácsi nem volt vérrokon, „csak beházasodott” a családba, és talán éppen börtönbüntetésének köszönhetette, hogy megélte a háború végét.

³⁴ Hannah Arendt: *Personal Responsibility Under Dictatorship*. In: Uő: *Responsibility and Judgment*. Szerk. és előszó: Jerome Kohn. Schocken Books, New York, 2003. 27.

³⁵ Karl Binding – Alfred Hoche: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*. Meiner Verlag, Leipzig 1922.

³⁶ Lásd Lars Winkler: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. das freischützer*, 2008/16. 64. <https://akj.rewi.hu-berlin.de/zeitung/08-16/material/fs16-16-unheilvolleschrift.pdf>.

táborok között.”³⁷ Az is valószínűsíthető, hogy Hitler a testi és értelmi fogyatékosnak bélyegzett megsemmisítését célzó akcióval (is) „szondázta” a németeket: felmérte, hogy meddig terjed a lojalitásuk. Amikor ellenállásba ütközött, felfüggesztette „az értéktelen életek” kioltását. És aztán elégedetten nyugtázta, hogy a zsidókat sújtó intézkedéseket viszont támogatta a német lakosság.³⁸

A párhuzamos és egymással rivalizáló áldozat-narratívák problémája talán legélesebben a lengyelországi náciperekben jelentkezett. Kik voltak a hitlerizmus elsődleges célpontjai – ez a kérdés számos ügyben felmerült. A lódzi gettóban elkövetett népirtás miatt 1947. április 23-án indult perben – a vádlott a gettó igazgatását felügyelő Hans Biebow volt – az ügyész záróbeszédét azzal indította, hogy a zsidók legyilkolása pusztán része volt a németek „hagyományos hadjáratának, amelynek végső célja a szláv népek megsemmisítése volt”. A nácik terve valóban a szláv lakosság nemzetként/népként való felszámolása volt, ennek volt része az, amit Raphael Lemkin a „kulturális népirtás” terminussal jelölt. A zsidók esetében azonban a fizikai megsemmisítés volt a cél: nekik az „ezeréves birodalomban” semmilyen hely, még a rabszolga-státusz sem jutott. És hogy az átlagnémet a háborút a zsidók elleni hadjáratként fogta fel, jól példázza a német katonákat 1939-ben Lengyelország felé szállító szerelvényen a felirat: „Wir fahren nach Polen um (kiemelés B. K.) Juden zu versohlen.”³⁹ Finder és Prusin a pereket elemezve arra jutnak, hogy ezt a lengyel bíróságok is így látták. „Szemben a szovjet megközelítéssel, amely nem tett különbséget a zsidók és más áldozatcsoportok között, ítéleteikben elismerték, hogy a náci népirtó ideológia és politika elsődleges áldozatai a zsidók voltak és őket követték a szlávok és azon belül a lengyelek.”⁴⁰

³⁷ Reinhard Baumgart: Mit Mördern leben? Ein Nachwort zu Hannah Arendts Eichmann Buch. In: Hannah Arendt – Joachim Fest: *Eichman war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*. Hrsg. Ursula Ludz – Thomas Wild. Piper Verlag, München–Zürich, 2011. 148.

³⁸ Géraldine Schwarz: *Emlékezet nélkül. Egy európai család története a második világháborútól napjainkig*. Kalligram, 2020. 11–12. Fordította Ádám Péter és Kiss Kornélia.

³⁹ Lásd Svea Hammerle – Hans Christian Jasch – Stephan Lehnstaedt: *Der Kriegsbeginn 1939 und die Erinnerung an die deutschen Verbrechen in Polen*. In: Uők Hrsg.: *80 Jahre danach. Bilder und Tagebücher deutscher Soldaten vom Überfall auf Polen 1939*. Metropolis Verlag Berlin, 2019. 15.

⁴⁰ Gabriel N. Finder – Alexander V. Prusin: *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland*. University of Toronto Press, Toronto. 2018. 48–49.

III.

A népirtás fogalmának megalkotója, Raphael Lemkin a genocídium nyolc aspektusát különböztette meg, és ezeket sűrítette utóbb három kategóriába: a népirtó technika először is a csoport széles értelemben vett kultúrájának, azaz nyelvének, vallásának és hagyományainak, szokásainak elpusztítása; másodsor a fajfenntartás ellehetetlenítése kényszersterilizáció, nők és férfiak egymástól való elkülönítése, a gyermekek elhurcolása révén; és végül a csoport tagjainak fizikai megsemmisítése.⁴¹ Lemkin elméletének interpretátorai kiemelik, hogy a népirtó technikák egymástól elválaszthatatlanok, és a csoport létének valamennyi területe ellen irányuló összehangolt támadás („synchronized attack”) adja a genocídium fogalmát.⁴² Nyilvánvaló a kapcsolat a népirtás lemkin definíciója és a gyarmatosítás különféle technikái között és az is, hogy Lemkin a genocídium fogalmának megalkotásakor az „alsóbbrendű szláv populáció” szolgásgba kényszerítésének hitleri tervét tartotta szem előtt. Ennek része a keleti területek elfoglalása, azaz a lakosság megfosztása saját „életterétől”, jogrendjének, bíróságainak felszámolása, értelmiségének és egyházi vezetőinek deportálása vagy fizikai megsemmisítése. A szellemi forrásaitól megfosztott és tudatlanságban tartott „alsóbbrendű faj” így kényszeríthető a Herrenvolk szolgálatába. De a „járványok terjesztőitől, a halálos baktériumtól”,⁴³ a zsidóktól nem földjük elrablását tervezték a nácik, mert ilyen nem volt nekik. Őket nem szolgásgra, nem vegetálásra ítélték. Nem szellemi forrásaiktól, hanem életüktől fosztották volna meg őket. Kivétel nélkül, valamennyiüket.

„A goiter Jid is a tojter Jid” – mondja jiddistudásával hengeve Linde – ő Adolf Eichmann megszemélyesítője, miközben Bécs „zsidótalánítását” szervezi – Robert Schindel *Dunkelstein* című drámájában.⁴⁴ A darab főszereplője, Dunkelstein rabbi, a város zsidóságának egyik

⁴¹ A népirtás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló 1949. évi ENSZ-egyezmény a népirtás fizikai és a biológiai formáiról szól, a Lemkin által meghatározott kulturális genocídiumról hallgat.

⁴² Thomas M. Butcher: A „synchronized attack”: On Raphael Lemkin’s holistic conception of genocide. *Journal of Genocide Research*, 15. évf. 2013. 3. sz. 253–271.

⁴³ Carl Amery: *Hitler als Vorläufer. Auschwitz-der Beginn des 21. Jahrhunderts*. Luchterhand, München, 1998. 69.

⁴⁴ Robert Schindel: *Dunkelstein. Eine Realfarce*. Haymon Verlag, Innsbruck–Wien, 2010, e-book.

vezetője kijavítja: a jó zsidó a halott zsidó jiddisül helyesen „a giter Jid is a tojter Jid”.⁴⁵ Dunkelstein alakját a szerző Benjamin Israel Murmelsteinről mintázta, őt kényszeríti Eichmann-Linde fortélyal és erőszakkal arra, hogy szervezze vele együtt a zsidók deportálását Bécsből, majd arra, hogy a theresienstadti táborban a zsidó tanács tagjaként, később vezetőjeként, gondoskodjék a láger rendezett működéséről. A darab középpontjában Dunkelstein önmarcangolása áll, vívódása, hogy van-e joga dönten arról: ki kerüljön a transzportba és ki kap haladékot, amikor a maradás sem fedezete a túlélésnek. Kit mentsen meg? A művészt a suszter, a fiúgyermeket a lány kárára vagy fordítva?⁴⁶ És feláldozhat-e bárkit is, hogy önmagát és szeretteit mentse? „Csak a jogtalan támadó életét szabad kioltani – oktatja Dunkelstein hitsorsosait az imateremben. – Ha halántékomnak revolvvert szegez és megparancsolja, hogy öljem meg a másikat, különben végez velem, saját halálomat kell választanom – így szól az erkölcs parancsa. – Mert vérem nem vörösebb, mint annak a másiknak a vére.”⁴⁷ De Dunkelstein az öngyilkosságot mint szentimentalizmust elveti. Számos motívum – az önteltség és a hatalom imádata, ugyanakkor a küldetéstudat, a népe sorsa feletti aggodás – keveréke maradásra bírja, és inkább vállalja, hogy ő legyen „az utolsó igaztalan, aki az utolsó igazakat az édenbe kíséri”.⁴⁸

Schindel nem ítélkezik, pedig talán lenne felhatalmazása. Zsidó kommunisták gyermeke, apját Dachauban gyilkolták meg. Hogy a bécsi zsidó gyermekkorházból nem deportálták, két bátor nőnek köszönheti. A Dunkelstein-drámát kettőjük, a zsidó gondozónő, Franziska Löw-Danneberg és a zsidó ápolónő, Mignon Langnas emlékének ajánlotta. Schindel megfogadta Murmelstein intelmét: nem ítél. „Igen, halálos döntéseket kellett hoznom, de állíthatja-e bárki, hogy a szörnyű körülmények között helyesebben járt volna el? – teszi fel a kérdést Lanzmann filmjében Murmelstein rabbi. – Aki a Zsidó Tanács tagja volt, azt lehet átkozni, sőt valójában el kell átkozni. De ítéletet nem mondhat felette senki, mert nincs senki, aki belé helyezhetné magát.”⁴⁹

⁴⁵ Uo. 38.

⁴⁶ Uo. 58.

⁴⁷ Uo. 17.

⁴⁸ Claude Lanzmann *Az utolsó igaztalan* (*Le Dernier des injustes*) című filmjében (2013) a Murmelsteinnal készített interjúval örökítette meg a rabbi életútját.

⁴⁹ Anthony Lane: *The Cost of Survival. „The Last of the Unjust”. The New Yorker*, 2014. február 2.

„Ha az ellenség nem szolgásgádba akar taszítani, hanem elpusztítani mindenkit, vajon bármilyen tett – legyen az akár a gyilkosoknak való engedelmeskedés –, nem az ellenállás valamely formája-e, amennyiben keresztezi az ellenség szándékát, és célja minél több élet megmentése?” Ezt a költői kérdést nem Murmelstein teszi fel, hanem Doron Rabinovici Schindel drámáját méltató írásában.⁵⁰

Aki tehát nem volt ott, aki nem őrlődött a náci pokolban, az ne ítélkezzen – Schindel ehhez tartja magát. „A távolból, a messzi Kaliforniából ne oktasson – rója meg Hannah Arendtet, akinek kegyetlen verdiktje a zsidó funkcionáriusok felett még ma is indulatokat vált ki.”⁵¹ „A zsidó vezetőknek saját népük szétzúzásában betöltött szerepe kétségkívül az egész sötét történet legsötétebb fejezete a zsidók számára” – írja Arendt a jeruzsálemi Eichmann-perről készített beszámolójában.⁵² Majd sorolja bűneiket: eltitkolták sorstársaik előtt, hogy mi vár rájuk, ezért nem volt ellenállás. Ha nem követik a zsidó tanácsok utasításait, az odavesztek fele megmenekülhetett volna – állítja Freudiger számításaira utalva.⁵³ Üzleteltek a náciakkal, hogy mentsek magukat, a „kis zsidókat pedig feláldozták a prominens zsidók” javára. Azt tették, amit a németek – írja –, és idéz Kaltenbrunner rendeletéből: Az elszállításra kerülő zsidók kiválasztásánál arra kell ügyelni, hogy kizárólag olyan zsidókat érintsen, akik nem rendelkeznek különleges ismeretségekkel és kapcsolatokkal. Németországban még ma is sokan azt fájlalják – folytatja Arendt –, hogy elüldözték Einstein, „anélkül, hogy megértenék, mennyivel nagyobb bűncselekmény volt megölni a szomszéd *Kohn Jancsikát*, még akkor is, ha nem volt zseni”.⁵⁴

⁵⁰ Doron Rabinovici: Ein Stück über die Vernichtung, ein Stück für die Ohnmächtigen und ein Stück vom Überleben. In: Schindel 2010. 76.

⁵¹ Robert Schindel im Interview, az Österreich 1 rádiócsatornán, 2017. április 8. <https://oe1.orf.at/artikel/432764/Robert-Schindel-im-Interview> A *Die Zeit*-ban megjelent és a *Múlt és Jövő*-ben is közzétett interjúban Lanzmann elmondja: *Az utolsó igaztalan* című filmje (*Le Dernier des injustes*, 2013) egyfajta rehabilitáció: „Örülnek, ha sikerülne más fénybe állítani a zsidó tanácsok szerepét, amelyek az Eichmann-per következtében teljesen denuncióldtak.” („Senki nem volt Auschwitzban” – Katja Nicodemus beszélgetése Claude Lanzmann filmrendezővel. *Múlt és Jövő*, 2016. I. sz. 56.)

⁵² Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 137.

⁵³ Uo. 146.

⁵⁴ Uo. 156–157.

A zsidó funkcionáriusokat ostromozó passzus a bírálatok özönét zúdította Arendtre, ezek közül talán még a „Németországból kivándorolt Zsidók Tanácsának (*Council of Jews from Germany*)” nyilatkozata volt a legvisszafogottabb: „Arendt, akárcsak Hilberg⁵⁵ hamis, semmilyen bizonyítékkal alá nem támasztott, képet fest a zsidó vezetők szerepéről, amikor azt állítja, hogy segítették a nácikat a zsidó nép megsemmisítésére irányuló tervük megvalósításában – írják. – Az az állítás, hogy a nemzetiszocialista rezsim a zsidó vezetők közreműködése nélkül nem valósíthatta volna meg ördögi célját, bárki számára, aki belátással bír, teljességgel abszurdnak tűnik. [...] A zsidó nép vezetői, saját biztonságukkal nem törődve, végig kitartottak őrhelyükön, és csaknem valamennyien életükkel fizettek ezért” – olvashatjuk a deklarációban. És végül az Arendt bírálatához való jogát alapjaiban megkérdőjelező érv is megjelenik a nyilatkozatban: „Történelmünk e szörnyű fejezetéről nincs joga ítéletet mondania annak, aki nem volt jelen.”⁵⁶

Jóval indulatosabban reagált Arendt könyvére Golo Mann. „Feltehetően ez volt a legélesebb bírálat, amit valaha papírra vetett és ez volt a legnagyobb hatást kiváltó támadás Arendt ellen” – írta a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* kommentátora.⁵⁷ Golo Mann önteltséggel és dölyföséggel vádolta Arendtet – ezzel nem volt egyedül –, felrótta neki, hogy botcsinálta jogászként folytonosan ellentmondásokba keveredik és hogy intelligenciája mit sem ér, mert arroganciával és az eredetiségre törekvés kóros szenvedélyével párosul.⁵⁸ Azzal a tételével, hogy az európai zsidók maguk járultak hozzá bukásukhoz – írta – Arendt jó érvet szolgáltatott a védelem számára a küszöbön álló németországi náci-perekben.⁵⁹ „Még egy lépés és eljutunk odáig, hogy a zsidók önmagukat

⁵⁵ Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, Chicago, 1961. Érdekesség, hogy Arendt közben járt Hilberg könyvének publikálása ellen a Princeton kiadónál, mert a könyvnek a német történelemmel foglalkozó első fejezetét igen gyengének tartotta, miközben a zsidó kollaborációt illetően osztotta álláspontját.

⁵⁶ Erklärung des *Council of Jews from Germany*. In: Arendt-Fest 2011. 109–111.

⁵⁷ Prüfung einer Freundschaft. *FAZ, NET*, 2006. december 5. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/geisteswissenschaften/pruefung-einer-freundschaft-1385364.html>.

Az eredetileg a *Neue Rundschau* 1963/4. számában megjelent bírálat nemcsak Golo Mann és Arendt barátságának végét jelentette, de elhidegüléshez vezetett Mann és Arendt mentora, Karl Jaspers között is.

⁵⁸ Golo Mann: Der verdrehte Eichmann. In: Arendt-Fest 2011. 113–126.

⁵⁹ Uo. 122.

üldözték, magukat irtották ki és pusztá véletlen, hogy néhány náci is ott volt. Számíthatunk arra, hogy rövidesen ilyeneket hallunk majd Németországban.”⁶⁰

Mann írásában az Arendt-könyv csaknem valamennyi olyan állítását tűz alá veszi, amelyet mások is elhibáztak találtak.⁶¹ Először is felhívja Arendtnek, hogy alaptalanul bírálta Hausner főügyészt, amiért a világ számára a holokaust egészét szándékozta bemutatni, holott szerinte a büntetőperben nem a „háttérrel”, nem az „általános képpel” kell foglalkozni, hanem kizárólag a vádlottnak személyesen felróható tettekkel.⁶² Mann szerint Arendt elvitatja Izrael jogát, hogy Eichmann felett ítélkezzen, rossznak tartja az ítélet indokolását, helyette közlésezi saját verzióját, összegezve: kioktatja a mártír népet, hogy miképp gyakorolja szuverén büntetőhatalmát.⁶³ Hibásnak tartja, ahogy Arendt Eichmannat ábrázolja: elismeri ugyan, hogy ez a kép – Eichmann nem szörnyeteg, nem szadista, és még csak nem is fanatikus zsidógyűlölő, hanem egy nagyon is hétköznapi ember – találób, mint a vád által kreált portré a szörnyetegről, noha ez utóbbi magyarázata, hogy az emberi elme képtelen a büntettek súlyát az elkövető közepszerűségével összekapcsolni. De amikor tetteit elkövette, Eichmann, aki racionális lény volt és nem elmebeteg, nem lehetett oly ártalmatlan és jó szándékú, ahogy Arendt ábrázolja. „Az hogy gyengéd férj és szerető apa, jóbarát és még mi minden nem volt, nem érv az elveteműtlenségével szemben. Az ilyen megfigyelésekkel – állítja Golo Mann – nem fejthető meg a kegyetlenség és az ördögi gonoszság problémája.”⁶⁴ Teljességgel megalapozatlannak és kegyeletsértőnek ítéli Arendt értékelését a német ellenállásról. Bizonyítékok igazolják, hogy a Hitler ellen lázadó Wehrmacht-tiszteket nem kizárólag a Führerük hadvezetési dilettantizmusa, és ezért a háború elvesztése feletti aggodalom motiválta – ahogy Arendt állítja –, hanem a rezsim embertelensége feletti felháborodásuk is. Miközben – írja Golo Mann – ma (értsd: az 1960-as évek elején) „már az is súlyosan sérti az emléküket, ha vitázva kell bizonygatni, hogy legmélyebb emberi meg-

⁶⁰ Uo. 125.

⁶¹ Az Eichmann-könyvvel szemben felhozott kritikai érvekre lásd Werner Renz: Hannah Arendt in Jerusalem und die Kontroverse um ihren Prozessbericht. In: Dorlis Blume – Monika Boll – Raphael Gross Hrsg.: *Hannah Arendt und das 20. Jahrhundert*. Piper Verlag, München, 2020. 165–174.

⁶² Mann 2011. 114.

⁶³ Uo. 116.

⁶⁴ Uo. 118.

győződésből, lelkiismeretükre hallgatva cselekedtek”.⁶⁵ Zavarosnak ítéli Mann Arendt elmélkedését a zsidó ellenállásról, illetve elmaradásáról. Mivel Arendt maga is elismeri, hogy az ellenállás vagy a szökés megkísérlése a biztos halált jelentette, és mivel „szeret mindent összezavarni és önmagának ellentmondani, számára minden felfoghatatlan marad: felfoghatatlan, hogy a zsidók nem álltak ellen, felfoghatatlan az is, hogy néhányan közülük mégis ezt tették, és felfoghatatlan, hogy miképp kerülhetett sor a varsói gettólázadásra”.⁶⁶

Kétségtelen, hogy Arendt polemizáló, önmagával vitatkozó elmefuttatásai olyan értelmezésekre is okot adtak, amelyek valójában nem az övéi. Nemegyszer cserbenhagyja az olvasóit, akik képtelenek eldönteni, hogy az érveit előterjesztő Arendtnek adjanak igazat, vagy annak az Arendtnek, aki cáfolja vagy legalábbis gyengíti azokat. Számon kéri a jeruzsálemi főügyésztől, hogy túlterjeszkedik az Eichmann személyéhez köthető tetteken, tanúkat idéz olyan vidékekről, ahol a zsidók üldözéséhez és legyilkolásához Eichmannak nem volt köze. Miközben elismeri valamennyi áldozat jogát, hogy fórumot kapjon szenvedései előadására, és a könyvön végigvonul a gondolat, hogy a zsidó nép ellen elkövetett népirtás⁶⁷ nem bírálható el a büntetőeljárás hagyományos intézményeivel.

Az áldozatok ugyan zsidók voltak – írja Arendt –, ám fizikai megsemmisítésük a „zsidó népen végrehajtott emberiségellenes büntett”, azaz nemzetközi bűncselekmény, ezért kizárólag nemzetközi törvényszék lett volna hivatott Eichmann felett ítélezni. Ugyanakkor elismeri, hogy erre reális lehetőség nem volt, és megérti, hogy „mit is jelentett a zsidó népnek a második szentély lerombolása óta, először a saját népük ellen elkövetett büntett ügyében ítélezni”,⁶⁸ és nem más népekhez fordulni, hogy megvédjék őket és igazságot szolgáltatassanak számukra.

Az sem biztos, hogy Arendt szerencsésen választotta meg a könyv alcímét („Tudósítás a gonosz banalitásáról”), illetve, hogy Eichmannat „banálisnak” jellemezte. Feltehetően beleszeretett a mestere, Karl Jaspers által

használt terminusba,⁶⁹ miközben – ahogy ezt utóbb magyarázta – mást értett rajta, mint mentora (és sokan mások). Arendt Jaspersnek a németek bűnösségét elemző könyvét⁷⁰ kommentálva rótt meg mesterét, amiért a felelősség formái között említi a büntetőjogot. Mert szerinte, amit a náciak tettek, túl szörnyű ahhoz, hogy értelmezhető lenne a büntetőjog fogalmival. Jaspers erre válaszlevelében azzal reagált, hogy az olyan bűn, amely meghaladja a büntetőjogi bűnösség határait, a „nagyság”, az „ördögi nagyság” képzetét kelti. Márpedig a náciak esetében egyáltalán nem erről van szó, mint ahogy zagyvaság Hitlerbe bármi „démonit” belevetíteni. A náciakat – írja – a maguk prózai trivialitásában kell látni, mivelhogy valójában ez jellemzi őket. „Baktériumok egész nemzeteket törölhetnek el a föld színéről, de azért csak baktériumok maradnak.”⁷¹ Lehet, hogy Arendt, miközben a perről tudósított,⁷² felidézte Jaspers levelét. Utóbb elismerte: megbánta, hogy alcímnek „a gonosz banalitása” mellett döntött. Egy pillanatra

⁶⁹ Gershom Scholem szerint „A gonosz banalitása” alcím pusztán szólam, csak közhely, nem pedig alapos vizsgálódásból levont konklúzió. Lásd Scholem 1963. június 23–24-én írt levele Arendtnek. In: Marie Luise Knott szerk. (David Heredia közreműködésével): *Hannah Arendt–Gershom Scholem. Der Briefwechsel*. Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 2010. 434. Arendt válaszában visszaautásítja Scholem vádját, hogy „a gonosz banalitása” közhely lenne, azzal, hogy tudomása szerint e szót előtte még senki sem használta. Vagyis nem tesz említést Jaspers leveléről, majd gyakorlatilag mestere gondolatával folytatja: „Ma úgy látom, hogy a gonosz mindig szélsőséges, de sohasem radikális, nincs benne semmi mélység, semmi démoni. Az egész világot elpusztíthatja, mert éppen úgy ahogy a gomba, a föld felszínén tovább burjánzik.” Lásd Arendt 1963. július 20-án kelt válaszelevele. In: Knott–Heredia 2010. 444.

⁷⁰ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands*. Schneider Verlag, Heidelberg, 1946. Magyar nyelven a Noran Libro kiadásában jelent meg (Budapest, 2015) *A bűnösség kérdése* címmel, Hannah Arendt *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség* című munkájával egy kötetben, Csejtei Dezső, illetve Juhász Anikó fordításában.

⁷¹ Lotte Kohler – Hans Saner eds.: *Hannah Arendt – Karl Jaspers Correspondence 1926–1969*. Harcourt Brace Jovanovich Publishers, New York – San Diego – London, 1992. 62. Jaspers szemléletes képe is ébreszthet rossz asszociációkat, mert az az antiszemita által használt hasonlat megfordítottja. Paul de Lagarde óta számukra a zsidók voltak baktériumok, élősködő férgek (Mythen der Schrecklichkeit. Rudolf Ringuth über Hannah Arendt/Karl Jaspers Briefwechsel. *Der Spiegel*, 1985. 51. sz.). Hitler *Mein Kampf*-jában ritkán szerepel a bacilus szó a zsidók jellemzésére, annál gyakrabban említi őket járványok terjesztőiként (Adolf Hitler: *Mein Kampf*. Eher Verlag, München, 1943. 851–855.).

⁷² Arendt eredetileg a *New Yorker* részére tudósított a perről, az itt közzétett cikket jelentette meg utóbb könyvként.

⁶⁵ Uo. 120.

⁶⁶ Uo. 124.

⁶⁷ A náciak és a velük együttműködők megbüntetéséről szóló, 1950-ben elfogadott törvény – ennek alapján jártak el Eichmannal szemben – i. b. cikke szerinti „zsidó nép elleni büntett” elkövetési magatartásai egyeznek az ENSZ keretében elfogadott genocídiummegyezményben (1948) írtakkal. A különbség csak annyi, hogy az izraeli törvény tartalmazza a vallási és kulturális javak és értékek elpusztítását és meggyalázását.

⁶⁸ Arendt 2001. 298.

elvarázsolta a szavak „sötét bája” – mondta – és nem mérte fel, hogy szövegét félreérthetik. Olvasói számára valóban elfogadhatatlan volt, hogy Eichmannban a jellegtelen és jelentéktelen, szürke, arc nélküli hivatalnokot, az üres középszerűséget látta, ahogy azt a „banális” jelző köznapi értelmé sugallta.⁷³ „Az hogy banálisként lepleződik le, arculcsapása a közvélekedésnek: annak, hogy a gonosz csak démoni lehet. Elfogadhatatlan mindazok számára, akik úgy gondolták, hogy csak egy ördög pusztíthatta el a zsidókat”,⁷⁴ az áldozatoknak pedig vigasz nélküli sértés, hogy nem démon, hanem egy „macskajancsi” („Hanswurst”) okozta vesztüket.⁷⁵ Arendt utóbb kifejtette, hogy mit értett Eichmann „banalitásán”: semmi képp sem a hétköznapiságot, nem azt, hogy mindannyiunkban ott van Eichmann, hanem a gondolkozás, a megértés és annak teljes hiányát, hogy képesek legyünk akárcsak elképzelni a másik helyzetét. Az Eichmann-könyv kiváltotta felháborodást követően Joachim Fest lehetőséget adott Arendnek, hogy egy rádióban sugárzott beszélgetés keretében⁷⁶ reagáljon a vádakra. Arendt visszautasította az ajánlatot: „Nem állt szándékomban védekezni – írja –, a kifogások egy részét már visszautasították mások, [...] a többi cáfolatához pedig el kell olvasni a könyvet.”⁷⁷ Ám az interjú során él a lehetőséggel, hogy szemléltesse, miképp is kell érteni Eichmann banalitását. Ernst Jünger naplóbejegyzését idézi fel: ebben a sokat vitatott író-filozófus rögzíti beszélgetését borbélyával az orosz foglyokról, akiket a táborokból munkavégzésre a tanyákra vezényeltek. Ezek, mint a marhák – így a borbély –, eleszik a disznók elől az eledelt. Van ebben a történetben – mondja Arendt – valami felháborítóan ostoba. Az ember nem látja, hogy a foglyok mindjárt elpusztulnak az éhségtől, és mindenki ezt tenné a helyükben. Ezt értettem banalitáson. Nincs ebben semmi mélység, semmi démoni, „ez egyszerűen annak a képességnek a hiánya, hogy elképzelje, mi van a másikkal”.⁷⁸

Az ugyancsak Argentínába menekült holland náci, Willem Sassen által készített hangfelvétel aztán igazolta, hogy Arendt jól ragadta meg a gonosz

egyik formáját,⁷⁹ miképp az Eichmannban megjelent. Sassen és náci elvbarátai csaknem három éven keresztül rendszeresen összegyűltek, megvitatták a harmadik birodalomban történeteket és ábrándoztak a negyedik eljövételéről.⁸⁰ Eichmannról azt várták, hogy a „zsidókérdés megoldásának első számú szakértőjeként” cáfolja majd a hatmillió zsidó elpusztításáról szóló híreket. Mert bár Sassen meggyőződéses náci volt, rasszista antiszemita, a zsidók kiirtását büntettnek tartotta.⁸¹ Ehhez képest Eichmann a történetek összefoglalásának szánt teátrális „záróbeszédében” előadta, hogy „feladatunkat, vérünk, nemzetünk és a népek szabadsága javára, akkor teljesítettük volna, ha kiirtjuk a szellemileg felettünk álló ellenséget. Ha megöltünk volna 10,3 millió zsidót, elvégeztük volna a feladatot, de ez nem így történt.” Majd önmagát kezdte ostorozni: „Én is bűnös vagyok, mert gyenge voltam, [...] olyan helyre kerültem, ahol valójában többet tehettem volna, és többet kellett volna tennem. De hiányzott a szellemi erőm és a fizikai keménységem; én is bűnös vagyok abban, hogy nem hajtottuk végre az ellenség valóságos, teljes körű megsemmisítését.”⁸² Eichmann hónapokon át vett részt az „asztaltársaság” beszélgetéseiben, és nem hatolt el hozzá, hogy tőle azt várják: hiteles tanúként bizonyítsa, hogy a zsidók tömegeinek legyilkolása hazugság, rágalom, pusztá propaganda. Arendt számára ez a banalitás formájában megnyilvánuló gonosz: annak a képességnek hiánya, hogy „a másik szemszögéből lássa a dolgokat”.⁸³

IV.

Golo Mann kíméletlen, a művet és szerzője személyét ostorozó soraival kizárta az érvekkel folytatott vita lehetőségét, és lezárta kapcsolatát Arendttel. Ennél bizonyára még fájdalmasabb lehetett Arendt számára, hogy mindaz, amit a zsidó kollaborációról írt, súlyos vádja a

⁷³ Joachim Fest: *Das Mädchen aus der Fremde. Hannah Arendt und das Leben auf lauter Zwischenstationen*. In: Uő: *Begegnungen. Über nahe und ferne Freunde*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg, 2006. 184.

⁷⁴ Ingeborg Gleichauf: *Hannah Arendt und Karl Jaspers. Geschichte einer einzigartigen Freundschaft*. Böhl Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2021, e-book: 136.

⁷⁵ Fest 2006. 184.

⁷⁶ A beszélgetést 1964. november 9-én a Südwestdeutscher Rundfunk sugározta.

⁷⁷ Arendt 1964. szeptember 6-án írt levele Festhez. Ludz-Wild 2011. 75–76.

⁷⁸ Die Rundfunksendung vom 9. November 1964. In: Ludz-Wild 2011. 43–44.

⁷⁹ Thomas Mertens arra jut, hogy Arendt számára a gonosz két fajtája létezik. Az egyiket, amit ismerünk, az önzés, a hatalomvágy, a kapzsiság vagy a gyávaság motiválja, míg a másik jellemzője a képzelő- és ítélőerő hiánya, a gondolkodásra képtelenség. Thomas Mertens: *Arendt's Judgement and Eichmann's Evil*. In: *Finish Yearbook of Political Thought*, 1998. Vol. 2: Political Judgement. 71–72.

⁸⁰ Az úgynevezett Sassen-interjúk részleteire lásd Bettina Stangneth: *Eichmann vor Jerusalem. Das unbehelligte Leben eines Massenmörders*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg, 2014. 257–397.

⁸¹ Uo. 398.

⁸² Uo. 392–393.

⁸³ Gleichauf 2021. 137.

zsidó funkcionáriusokkal szemben, véget vetett régi barátságának Gershom Scholemmel is.⁸⁴ Scholem, miután elolvasta a könyvet, levélben sorolta kifogásait. Elismerte, hogy a zsidók történelmében mindig jelen volt az életben való eligazodás bizonytalansága, a gyengeség, amely végtelenül zavaros módon egybefonódott a hősiességgel. Jelen volt a gazság és a hatalom vágya is, ezért igencsak meglepő lenne, ha ezek éppen a katasztrófa idején nem kerültek volna a felszínre. De Arendt könyvében kizárólag a zsidó lét gyengeségéről esik szó – írja. – Ez persze létezett – teszi hozzá – és érdemes felette elgondolkodni. De ami Gershom Scholemet felháborítja, és amiért a könyv benne a „keserűség és a szégyen érzetét hagyja maga után, az a szívtelen, egyenesen kaján hangnem”, ahogy Arendt ezt a kérdést tárgyalja. Mert hiányzik belőle a zsidók iránti szeretet, amit a zsidók „Ahabath Izraelnek” hívnak. Példának hozza fel a szarkazmust, ahogy Arendt a sárga csillagok szétosztásáról szól Varsóban („a karszalagok árusítása valóságos üzletággá vált”, voltak közönséges textil- és lemosható műanyag luxuskarszalagok⁸⁵), és hogy Leo Baeckert úgy említi, mint aki a zsidók és a nem-zsidók szemében „a zsidó Führer” volt. Ezzel a náci terminussal illetni a berlini rabbit, a theresienstadti láger zsidó tanácsának vezetőjét, hamis és mélyen sértő – írja.⁸⁶

Arendt a vádak egy részére reagált, és hozzájárult levélváltásuk közváltatásához is. Egyébként távol tartotta magát a könyve körül kialakult nyilvános vitától, nem magyarázkodott, nem vágott vissza. Ezt megtették helyette mások. A bírálókat – írja Arendt barátja, Mary McCarthy – nem az a tény „sokkolja”, hogy a zsidó vezetők együttműködtek Eichmann hivatalával, hanem az, hogy Arendt ezt összekapcsolja a nácik bűnével. Elfogadhatatlannak tartják, hogy valaki egyszerre szóljon a zsidók felelősségéről és a nácik aljasságáról, azt sugallva, hogy egyformán bűnösök. Arendt egyáltalán nem így gondolta – állítja McCarthy –, de hogyan mérhette volna fel Eichmann tetteinek súlyát úgy, hogy figyelmen kívül hagyja a zsidó vezetők szerepét,

⁸⁴ Az Arendt és Scholem közti leváltásra, vitájukra lásd Braun Róbert: Egy barátság vége. *Szombat online*, 1994. április 1. <https://www.szombat.org/archivum/egy-baratsag-vege>.

⁸⁵ Arendt 2001. 138.

⁸⁶ Knott–Heredia 2010. 429–430. Az Eichmann-könyv későbbi angol nyelvű, mint ahogy más nyelven publikált kiadásában a „zsidó Führer” kifejezés már nem szerepel. Braun Róbert szerint (Braun 1994) ez volt az egyetlen bírálat, amit Arendt Scholemtól elfogadott. (Megjegyzem, ha a többit megszívleli, újraírhatta volna az Eichmann-perről írt tudósítást.)

amikor Eichmann folyamatosan tárgyalt velük?⁸⁷ A zsidó tanácsok közreműködésének elemzését és a kérlelhetetlennek látszó ítéletet pedig Reinhard Baumgart azzal magyarázza, hogy Arendt meg akarta érteni: mi vezetett az „Endlösunghoz”. Ezért a kérdések vég nélküli sorozata, a válaszok, a tétovázás és az, hogy újra és újra kérdez. A zsidók megsemmisítését mind ez idáig vagy pátosszal áthatva vagy pusztán tény-szerűségében tárták elénk.” Arendt viszont gyakorlatiasan reagál – írja Baumgart: nyugtalanítja, hogy megismétlődhetnek a nácik által elkövetett bűntettek, és meg akarja érteni, hogy ez miképp hárítható el.⁸⁸

McCarthynek igaza van, mert Arendt ítélete egyértelmű: mindaz, ami történt a nácik bűne. „A zsidó vezetők közreműködésével azért foglalkoztam hosszabban – írja Arendt – mert ez nyújtja a legmélyebb betekintést a *morális összeomlás totalitásába*, amelyet a nácik egész Európában okoztak, [...] nemcsak Németországban, hanem majdnem minden országban, és nemcsak az üldözők, hanem az üldözöttek körében is”.⁸⁹ Ugyanezt fogalmazza meg Primo Levi, patetikusan és még kérlelhetetlenebbül – neki elnézték, talán azért, mert ő „ott volt”: „Naiivitás, képtelenség és történelemhamisítás volna azt képzelni, hogy egy olyan alja rendszer, mint amilyen a nemzetiszocializmus, szentté avatja áldozatait: éppen ellenkezőleg, lealacsonyítja, magához hasonlatossá teszi őket.”⁹⁰ Servatius, Eichmann védője is tisztán látta – elentétben az Arendtet bíráló, zömmel „zsidó körökkel” –, hogy az áldozatok együttműködése éppen a náci bűnök rettenetes súlyát bizonyítja. A per egyik fiatal ügyésze, Gabriel Bach beszámolója szerint Servatius értesítette: tizenkét egykor üldözött zsidó hajlandó a védelem tanújaként vallomást tenni arról, hogy vezetőik a nácikkal együtt-

⁸⁷ Mary McCarthy: Ein Dokument ethischer Verantwortung: Zu Hannah Arendts Bericht „Eichmann in Jerusalem”. In: Ludz–Wild 2011. 130–131.

⁸⁸ Reinhard Baumgart: Mit Mördern leben? Ein Nachwort zu Hannah Arendts Eichmann-Buch. In: Ludz–Wild 2011. 147–148. Ahhoz, hogy erre a következtetésre jussunk, elég Arendt szövegét figyelmesen olvasni. Amikor szkeptikusan nyilatkozik a büntetés elrettentő hatásáról, egyúttal figyelmeztet, hogy fennáll a nácik által elkövetett bűnök megismétlődésének lehetősége és ezért „minden okunk megvan a félelemre, minden okunk megvan a múlt feldolgozására” (Arendt 2001. 301.). Megjegyzem, az utalás a „múlt feldolgozásának szükségességére” az eredeti angol nyelvű változatban nem szerepel, a Piper kiadónál Hans Mommsen bevezető esszéjével együtt megjelent német nyelvű változatban viszont igen.

⁸⁹ Arendt 2001. 146.

⁹⁰ Primo Levi: *Akik odáveszték és akik megmenekültek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 44.

működve miképp árulták el őket. De Servatius nem idéztette be őket, mert tudta, hogy ezzel nem könnyítene védené helyzetén. Éppen ellenkezőleg: a tanúk vallomása azt bizonyítaná – érvelt –, hogy a nácik, mielőtt zsidó áldozataik testét meggyilkolták, előbb elpusztították a lelküket, és ezt a bíróság súlyosító körülményként értékelné. Gabriel Bach ebből azt a következtetést vonja le, hogy a nem-zsidó Servatius többet értett az egészből, mint Arendt.⁹¹ Holott Arendt sem gondolt mást: Csakhogy a vádpontok zuhataga elnyomta a zsidó vezetőket feloldozó verdiktjének hangját.

Az Arendt–Scholem levélváltás egyik tanulsága, hogy ítélni kockázatos ugyan, de megkerülhetetlen. Scholem megrója Arendtet, amiért ítéletet mond a zsidó tanácsok felett, holott „nem volt jelen”. Ám ő sem állja meg, hogy ne ítélkezzen: „Mindazok alapján, amit hallottam a theresienstadti foglyoktól – írja –, Murmelstein megérdemelte volna, hogy felakasszák.”⁹² Murmelsteint a tábor felszabadítása után perbe fogták, de a leitmeritzi népbíróság előtt a vádat ejtették. A jog szerint tehát ártatlan volt, mégis – írja Rabinovici – továbbra is túlzó vádakkal, igazságtalan szemrehányásokkal illették. Pedig nem volt kollaboráns, együttműködött a nácikkal, de a gyilkosokkal való kooperáció a halállal való szembeszegülés volt.⁹³ Arendt említ olyan zsidó vezetőket, akiknek a megítélése – szemben a Murmelsteinével – egyértelműnek tűnik. A skála egyik végén ott van az öngyilkossá lett Adam Czerniakow, a varsói zsidó tanács elnöke, aki nem volt rabbi és nem volt hívő, de emlékezett a rabbinisztikus mondásra, hogy „inkább hagyjátok magatokat megölni, de ne lépjétek át a határt”.⁹⁴ A másik póluson pedig a lódzi zsidó elöljáró, „Chaim Rumkowski, aki fejedelmi palástban, hintón kocsikáztatta magát és a gettóban bélyeget nyomtatott saját képmásával”.⁹⁵ Ő sem került el a deportálást, de azt elintézte, hogy rangjához illően különvagonban tehesse meg a haláltáborba vezető utat – írja róla Primo Levi, de azért még neki is szánt néhány megértő szót: valóban „messiásnak kezdte hinni magát, s legalábbis időnként, csakugyan a népének javát akarta”.⁹⁶ Mert Levi megtapasztalta, hogy „a

szürke övezet” körvonalai elmosódnak, és belső szerkezete „hihetetlenül bonyolult. „Oly sok minden fér meg benne együtt, hogy az már megzavarja ítélőképességünket.”⁹⁷

Arendt végső ítélete a zsidó vezetőket általában marasztalja el. Miért nem tagadtátok meg az együttműködést saját népetek elpusztításában?⁹⁸ – teszi fel a kérdést. Mert szerinte a morálisan egyedül védhető stratégia a részvétel megtagadása (*non-participation*) volt. Arendt aligha hibáztatható, hogy elhagyja az egyedit – végül is nem szociográfiát írt és nem memoárt vagy biográfiát. A tudomány módszertanával vizsgálódott: az egyéni viselkedésekből, azok indítékaiból a közöset, az általában jellemzőt igyekezett megragadni. Bírálói azonban a differenciálás hiányát rótták fel neki. Utóbb, Scholemnek írt válaszlevelében Arendt ugyan tisztázta, hogy időben igenis differenciált: 1939 és 1941 között a kooperáció még érthető és megbocsátható – írja –, de mihelyst a németek az *Endlösung* bevezetésébe kezdtek, többé nem volt járható. Az ellenállásra nem volt esély, de még mindig megmaradt a nem-tevés lehetősége.⁹⁹ (A varsói ellenálló szervezet, a ŻOB is akkor nyilvánította árulóknak és ezért törvényen kívülieknek a zsidó szervezet valamennyi tagját, amikor már egyértelmű volt, hogy mi vár a deportáltakra. Ekkor tették egyértelművé, hogy mindenfajta együttműködés bűn és megtorlást von maga után.¹⁰⁰)

Hogy az adott időben mit tudtak, mit tudhattak a zsidó vezetők, valóban releváns: Braham okkal lepődik meg: miképp tehették a magyar zsidó vezetők, akik tisztában voltak azzal, hogy mi történik a deportáltakkal, ugyanazt, mint amit társaik tettek a nácik által megszállt országokban, akkor, amikor még ilyen ismereteik nem voltak?¹⁰¹ De ahhoz, hogy valóban felmérhessük a kooperáció teljes megtagadásának esélyét és lehetséges árát, aszerint is differenciálni kell, hogy milyen volt a zsidókat körülvevő közeg. Lehet, hogy Dánián kívül is voltak olyan helyek – írja Mary McCarthy –, ahol a zsidók közül sokan megmenekülnek, ha azt javasolják nekik, amit a dán rabbi tanácsolt az ő sorstársainak: „Szóródjatok szét a szélrózsa minden irányába.” De ahol

⁹¹ Gabriel Bach: *The Eichmann Trial*. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 34. évf. 2012. 334.

⁹² Knott–Heredia 2010. 431.

⁹³ Rabinovici 2010. 81.

⁹⁴ Arendt 2001. 139.

⁹⁵ Uo. 139.

⁹⁶ Levi 1990. 77.

⁹⁷ Uo. 47.

⁹⁸ Arendt 2001. 144.

⁹⁹ „die Möglichkeiten nichts zu tun”

¹⁰⁰ David Engel: *Why Punish Collaborators?* In: Laura Jokusch – Gabriel N. Finder eds.: *Jewish Honor Courts*. Wayne State University Press, 2014, e-book. 34.

¹⁰¹ Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. Gondolat, Budapest/Blackburn International Incorporation, 1988. I. kötet. 345.

a zsidógyűlöletnek hagyománya volt, ott ez biztos nem járt volna eredménnyel.¹⁰² Bibó István is Dániával példálózik: ha ott egy üldözött az első útjába kerülő házban kér segítséget, „túlnyomó valószínűséggel arra számíthatott, hogy ezt valami módon meg is kapja”. Ezzel szemben Magyarországon, ha ismeretlen házba egyáltalán be mert kopogni, közönyre, elutasításra és elhúzódsra számíthatott, mint normális valószínűségre, kisebb mértékű valószínűséggel pedig arra, hogy feladják üldözőinek.¹⁰³ Mégis mit gondol – teszi fel Arendtnek a (költői) kérdést Scholem –, mi várt volna az egyenként menekülő, bujkáló zsidókra a lettek, litvánok, lengyelek vagy románok között, akiknek az antiszemitizmusát és a németekkel való együttműködésüket illetően nem lehettek illúziók. Mégis, hogyan gondolhatták a zsidók, hogy Lengyelországban majd menekítik őket? „A németekről a lengyelországi zsidóknak legfeljebb az első világháború idejéből lehetnek személyes élményeik – írja Scholem –, és ez a Lengyel Köztársaság húsz éve alatt nap, mint nap megtapasztalt üldöztetéshez képest, végtelenül kedvező volt.”¹⁰⁴ Azok a zsidók, akik úgy gondolták, hogy a közös ellenség felébreszti a szolidaritást, keserűen csalódtak. Pilzno városában az önkormányzat embere elfogott egy bujkáló zsidót, átadta a polgármesternek, aki pedig a hivatal fogdájaiba zárta, és értesítette a lengyel rendőrséget. Ők átszállították a foglyot a szomszédos Dębicébe, ahol a német rendőrök agyonlőtték. Más hasonló esetben a lengyel rendőrök maguk gyilkolták le az elfogott zsidókat, így nem kellett a németek értesítésével járó adminisztrációval bajlódni.¹⁰⁵ A litván erdőkben rejtőzködő szökött zsidókat az oroszok vagy a németek mészárolták

¹⁰² McCarthy 2011. 132.

¹⁰³ Bibó 1986. 635.

¹⁰⁴ Scholem 1963. augusztus 12-én kelt levele Arendtnek. In: Knott–Heredia 2010. 451–452. „1941-ig csak a nációkkal való tárgyalás útján lehetett a menekülést és a kivándorlást szervezni Németországból és Ausztriából – írja Rabinovici –, és ez nem változott akkor sem, amikor a deportálások megkezdődtek. De aki azt kérdezi, hogy miért nem szerveztek a zsidók fegyveres ellenállást Bécsben, mondjuk 1938-ban, az nem tudja, mit beszél. [...] „Aki azt hiszi, hogy a német vagy az osztrák társadalommal szemben a zsidóság szuverén egységként léphetett volna fel, abban a klisében gondolkodik, amely szerint a zsidó kisebbség elkülönült, homogén és hierarchikusan struktúrált tömböt alkot.” Rabinovici 2010. 77.

¹⁰⁵ Grzegorz Rossolinski-Liebe: *Kollaboration im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust. – Ein analytisches Konzept*. Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung, Potsdam, 2019, 2. https://zeitgeschichte-digital.de/doks/frontdoor/deliver/index/docId/1444/file/docupedia_rossolinski-liebe_kollaboration_vi_de_2019.pdf.

le, attól függően, hogy éppen ki uralta a területet. Azok sem számíthattak kíméletre, akik a németek ellen fegyvert fogtak: a lengyel ellenállási szervezet feje az erdőkben harcoló zsidó partizánegységek legyilkolására adott parancsot.¹⁰⁶

V.

Láttuk: Arendt távol tartotta magát a könyve körül kialakult vitától. A Scholemmel folytatott levelezés közzétételét leszámítva nem szólalt meg a nyilvánosság előtt. A „Personal Responsibility Under Dictatorship” című esszéjének¹⁰⁷ elején aztán magyarázatát adta hallgatásának: „A vita, amely az Eichmann-perről készített tudósításom kapcsán ki-robbant, egy soha meg nem írt könyv körül folyt. Ahogy az osztrák szólás mondja: nincs annál szórakoztatóbb, mint amikor emberek olyan könyvről vitáznak, amelyet egyikük sem olvasott.” Am annak szükségét érezte, hogy megindokolja, miért van felhatalmazása az ítékezésre. Nemcsak azért, mert Gershom Scholem¹⁰⁸ (és utóbb sokan mások, mint Primo Levi¹⁰⁹ vagy – ahogy láttuk – Robert Schindel) ennek jogát elvitatta tőle, azzal, hogy „nem volt ott”. Hanem azért is, mert a filozófia vagy a politikatudomány számára „szenvedélyes világértelmezés” volt, és ennek természetes velejárója az ítéletalkotás.¹¹⁰ „Nagyon kevés az olyan terület, ahol ne utólagos ítéletalkotással mondanánk véleményt” – írja Arendt. A történész vagy a bíró utólag rekonstruálja az eseményeket, és „mindkettőjükkal előfordulhat, hogy

¹⁰⁶ Schmidt 1990. 28.

¹⁰⁷ Arendt: *Personal Responsibility Under Dictatorship*. In: Arendt 2003. 17.

¹⁰⁸ „Önnél a zsidók magatartásának ábrázolása szélsőséges körülmények között, melyeket egyikünk sem tapasztalt meg; nem mértéktartó ítélet, hanem sokkal inkább gyakorta demagógiává fajuló *overstatement* – írja levelében Scholem. [...] A zsidó tanácsok tagjai közül egyesek gazemberek voltak, mások szentek. És sokan voltak köztük átlagosak, mint mi valamennyien, akiknek megismételhetetlen és rekonstruálhatatlan feltételek között kellett döntenüik. Nem tudom, hogy jól döntöttek vagy rosszul. Nem vagyok feljogosítva az ítékezésre. Nem voltam ott.” Knott–Heredia 2010. 431.

¹⁰⁹ „Bízzuk az ítéletalkotást azokra, akik voltak már hasonló helyzetben, s alkalmuk nyílt rá, hogy magukon próbálják ki, mit jelent kényszer alatt cselekedni.” Levi 1990. 49.

¹¹⁰ „Sie betrieb Philosophie [...] als leidenschaftliche Weltdeutung.” Thomas Assheuer: Was würde Hannah Arendt dazu sagen? *Die Zeit*, 2021. 19. sz. 51.

jó okkal nem hisznek olyan tanúknak, akik pedig ott voltak. De ha az ember olyanról mond ítéletet, aminél nem volt jelen, nyomban rásütik az arrogancia bélyegét. Ám amikor elítéltem az erkölcsi rosszat, állítottam-e valaha – kérdezi –, hogy én magam képtelen volnék azt elkövetni? A bíró, amikor a gyilkost büntetéssel sújtja, még gondolhatja, hogy »lehetnék akár én is a helyében.«¹¹¹

Az igazságszolgáltatásnak ma éppen az az egyik alapelve, hogy csak olyan ítélkezhet, aki „nem volt ott”. Saját ügyében sem a vádlott, sem az áldozat nem lehet bíró – ez régi jogelv. De ettől el van zárva az is, aki tanúja volt a történeteknek. Ezt kívánja a pártatlanság és közvetlenség elve: a bíró minden előzetes ismeret nélkül, anélkül, hogy előtte véleményt alkotna, kizárólag a tárgyalóteremben megismert információk alapján hozhatja meg döntését.¹¹² A pártatlanság, vagyis, hogy a bíró személyében nem érintett és a perbeli megismerés törvényben szabályozott menete garantálhatja, hogy a büntetőjog betölti funkcióját: szublimálja a megtorlást követelő felháborodást és elhárítja ez-

¹¹¹ Arendt: Personal Responsibility Under Dictatorship. In: Arendt 2003. 19. Ugyanilyen hibás a vád, hogy amikor Arendt az *Endlösung* előfeltételeit és Eichmannt „megértette”, egyúttal helyeselte a „megértettet”. Lásd Baumgart 2011. 147.

¹¹² „Kezdetleges társadalmakban” – írja Hoebel – bizonyos esetekben a sértett és rokonai „harmadik fél” közreműködése nélkül ítélkeznek. Ilyenkor szerinte beszélhetünk „bírósról”, ha az eljárás előre meghatározott rendet követ, amelyet a közösség elfogad, és a kirótt büntetést észszerűnek tartja. Ilyenkor ugyanis a sértett és az őt támogató közvélemény a „bíró” intézményének kezdetleges formája. Lásd E. Adamson Hoebel: *The Law of Primitive Man. A Study in Comparative Legal Dynamics*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, 2006. 25. (A könyv első kiadása 1954-ben jelent meg.) A középkori kontinentális jogban még ismert volt olyan helyzet, amikor az áldozat és a tanúk léptek a bíró helyébe: *in flagranti* tettenérés esetén, amikor a „napnál is világosabb”, hogy bűntett történt és hogy ki a tettes, az elkövetőt azon nyomban a helyszínen megölhették. Az angolszász jogban ismert ítélőzsűri eredetileg a büntett helyszínének környékén élők testülete volt, akik ugyan nem szemtanúi voltak az esetnek, de legalábbis hallottak a körülményeiről. Ítéletük hozatalakor nemcsak a tárgyaláson előterjesztett bizonyítékokra támaszkodtak, hanem saját „magánismereteikre” is. Csak a 15. és a 16. század fordulóján alakult át az esküdtszék a tanúk testületéből tisztán bírói fórummá. Lásd Morris Ploscowe: *The Development of Present – Day Criminal Procedures in Europe and America*. *Harvard Law Review*, 1935. 48. évf. 455–456. Angliában a bíróság megsértése (*contempt of court*) miatt, ami a bíró személyének megsértésén kívül számos, az eljárás rendjét zavaró magatartást fed, mind a mai napig dönthet a bíró, noha tanúja vagy akár sértettje a jog-sértő cselekménynek.

által „a meglincelés veszedelmét”.¹¹³ Büntetőjogi normák, szabályozott eljárás és ítélkezésre feljogosított, legitimként elismert döntnök hiányában ugyanis a sértettek maguk szolgáltatnak igazságot. Az átélt borzalmak ismeretében érthető, hogy a koncentrációs táborok foglyai brutális módon tették ezt a náci bukását követően. Benjamin Ferencz, az utolsó élő nürnbergi ügyész idézte fel hetvenöt évvel a háború befejezése után, ahogy a láger felszabadított rabjai az egyik őrt a krematóriumba vonszolták; onnan kituszkolták és ütlegettek, majd mindezt addig ismételték, míg agyon nem égett. Az interjúban Ferencz nem szól arról, hogy amerikai tisztársaival erre hogy reagáltak. A hallgatás azt sejteti: nem érezték, hogy lenne erkölcsi felhatalmazásuk a közbeavatkozásra.¹¹⁴ A foglyok nem kímélték a zsidó kápoát sem, ahogy a gettóba kényszerítettek sem a zsidó rendőröket: a beszámolók bántalmazásokról, sőt linclésekről is szólnak.¹¹⁵ Hasonló incidensek történtek a menekülttáborokban. Az erőszakoskodásokat tapasztalva a landsbergi láger amerikai parancsnoka felhívással fordult ezért a tábor lakóihoz: „Egy közösség, amely becsüli önmagát, nem tűrheti a cseléket jellemző szabályok uralmát. A feldühödött tömeg nem hallgat meg tanúkat és képtelen arra, hogy igazságot szolgáltatson. Ezért tilos bárkit is, aki gyanúba keveredett, bántalmazni. Ezt követeli a tisztelet irántunk és önmagatok iránt” – szövege a felhívás.¹¹⁶ A zsidók megadták a tiszteletet felszabadítóiknak és önmaguknak: még mielőtt az állami igazságszolgáltatási rendszerek működésbe léphettek, hogy megkíséreljék az „erkölcsi felháborodást” józan mederbe terelni, az önbíráskodás megfékezésére (és – ahogy majd látjuk – más egyéb célok érdekében¹¹⁷) becsületbírókat állítottak fel – ezek ítélkeztek a kollabo-

¹¹³ Bibó István: Etika és büntetőjog. In: Uő: *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*. Magvető, Budapest, 1986. 175.

¹¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=WF6V6gq2ovE>, 12'15"-nél.

¹¹⁵ Dan Porat: *Keserű számvetés. A náci kollaborációval vádolt holokauszt-túlélők ellen indított izraeli perek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2020. 9. A táborok felszabadítását követően a keletről Ausztrián át menekülők is saját kezükbe vették az igazságszolgáltatást, és mintegy tucat kápoát megöltek. Ezért is állítottak fel becsületbírókat a menekülttáborokban. Ezek felett a táborvezetőség gyakorolta az ellenőrzést. Helga Embacher: *Viennese Jewish Functionaries on Trial*. In: Jokusch-Finder 2014. 167.

¹¹⁶ Laura Jokusch: *Rehabilitating the Past? Jewish Honor Courts in Allied-Occupied Germany*. In: Jokusch-Finder 2014. 54.

¹¹⁷ A becsületbírók közé szokás sorolni az olyan testületeket is, amelyek nem feltétlenül konkrétan megjelölt személyekkel szembeni vádakról döntöttek.

rációval megvádoltak felett.¹¹⁸ A háború alatt és közvetlenül a légerek felszabadítása után, „rendes” bírósági fórumok nem lévén,¹¹⁹ ennek az alternatív, informális igazságszolgáltatási rendnek a keretében vonták felelősségre a bűnösöket. A törvénnyel felállított ítélkező testületek és jogszabályban előírt eljárási rend hiánya azonban csak egyike volt a becsületbíróságok létrejöttét magyarázó tényezőknek. Ezek a bíróságok ugyanis ott, és amikor már nem volt akadálya a formális büntető-eljárásoknak, továbbra is működtek. A túlélők ugyanis joggal érezték úgy, hogy ők kötelesek eljárni az árulókkal szemben, és ez „belső ügy” lévén, az ítélkezés *joga* is őket illeti.¹²⁰ Azt, hogy bűnös-e, aki elárulta sorstársait, hogy meneküljön a deportálás elől – így gondolták a holland zsidók –, csak mi dönthetjük el. Az nem járja, hogy nem-zsidók mondjanak ítéletet a vétkesek felett, akik maguk is áldozatok.¹²¹

Magyarországon például a Cionista Szövetség rendezett (és nem felállított) néptörvényszéket. Bár a koreográfia megfelelt a büntetőtárgyalások rítusának – bírósággal, tanácselnökkel, vádlóval és védővel –, a megtárgyalt kérdés az volt, hogy a budapesti Zsidó Tanács mint testület helyesen járt-e el, amikor teljesítette a németek parancsait. A törvényszék ennél továbbment, és megkísérelte levonni a konklúziót a katasztrófából. Nem meglepő módon arra jutottak, hogy a zsidóság jövője csak saját hazájában képzelhető el. A tárgyalásról szóló beszámolót a Zsolt Béla szerkesztette *Fehér Könyv*ben adták közre, ezt vette fel a könyvébe Schmidt Mária. Lásd Schmidt 1990. 419–446.

¹¹⁸ Ahol az állami igazságszolgáltatás közvetlenül a háború után működésbe lépett, ott kevésbé volt szükség becsületbíróságokra. Ez volt az egyik oka annak, hogy az alternatív igazságszolgáltatás e formájára Ausztriában – leszámítva a menekülttáborokat – nem volt igény. Ugyanis az állami rendőrség Bécsben már 1945 nyarán nyomozást indított a zsidó funkcionáriusok ellen (Embacher 2014. 184.) Angliában viszont az osztrák zsidó emigránsok becsületbíróságot állítottak fel (uo. 175.) Josef Löwenherz ügyének tisztázására. Őt Eichmann nevezte ki a bécsi Idősek Tanácsa (*Ältestenrat der Juden in Wien*) élére. Az angliai zsidó szervezetek képviselőiből álló becsületbíróság Löwenstein távollétében – ő ekkor New Yorkban tartózkodott – tárgyal, és tisztázta a vádak alól, sőt elismeréssel szólt arról a hősi és önzetlen harcról, melyet az osztrák zsidók védelmében folytatott a nácikkal szemben. Uo. 175–176.

¹¹⁹ A szövetségesek katonai igazságügyi hatóságainak mint *kivételes* bíróságoknak elvileg volt hatásköre az ilyen bűncselekmények elbírálására.

¹²⁰ Jokusch 2014. 52.

¹²¹ Ezt idézi fel más kontextusban az utrechti egyetem professzora a holland becsületbíróságokat elemző írásában. Lásd Ido de Haan: An Unresolved Controversy. The Jewish Honor Courts in the Netherlands, 1946–1950. In: Jokusch–Finder 2014. 109. Belgiumban a formális igazságszolgáltatás szereplői is érezték, hogy nem

A becsületbíróságok működése egyben az állami igazságszolgáltatással szembeni bizalmatlanságot is jelezte. Elfogadhatatlan volt például, hogy a német „íróasztal-gyilkosok” vagy akár a hitleri rezsim „társutasai” – a rendőrség, valamint az ügyészi és a bírói kar megtisztítása a náciktól hosszú ideig nem történt meg – ítélkezzenek hittársaik felett, még ha azok bűnbe estek is. Igaz, a német bíróságok csak kis számú esetet tárgyaltak, ahol a sorstársaikat feljelentő, őket üldöző és lebuktató zsidó vagy a németországi táborokban kegyetlenkedő zsidó kápo volt a vádlott. Stella Goldschlag ügye egyike volt ezeknek az ügyeknek. Őt – erről már volt szó – egy szovjet katonai bíróság emberiség elleni bűntett miatt közvetlenül a háború után elítélte, és büntetése letöltése után telepedett le Nyugat-Berlinben. Szabadulása egykori áldozatainak körében váltott ki felháborodást, több tucat egykori üldözött jelentkezett, hogy tanúskodjék ellene.¹²² Goldschlag ügye volt a kivétel: a német bíróság eljárása nemhogy ellenérzést, hanem ellenkezőleg elégedettséget váltott ki a zsidó közösségben. Ennek oka nyilván tetteinek rettenetes súlya volt, de talán az is, hogy felelősségét korábban nem-német bíróság állapította meg. Ausztriában is hosszú időbe telt, míg a rendőrséget, az ügyészségeket és a bírói kart megtisztították az egykori náciktól. Itt azonban háború előtt és az alatta elkövetett rémtettek felett az újonnan felállított hivatásosokból és laikusokból álló népbírósági tanácsok ítélkeztek, és a hivatásos bírák közül kizárták azokat, akik a nemzetiszocialista érában kompromittáltak magukat.¹²³ Az osztrák népbíróságok mindössze egyetlen zsidó funkcionáriussal szemben jártak el, de az ítélet igazolta a zsidó közösség

az ő dolguk a kollaborációval megvádolt zsidók felett ítélkezni: a zsidó tanácsok tagjai ellen benyújtott, egyébként is kisszámú feljelentésre indult eljárások zömét megszüntették. Ugyanakkor becsületbíróság felállítására sem került sor. Ennek okaira, valamint arra, hogy miért nem érezték a hivatalos igazságügyi szervek morálisan igazolhatónak és politikailag célszerűnek a zsidó vezetőkkel szembeni eljárást, lásd Veerle Vanden Daelen – Nico Wouters: „The Lesser Evil” of Jewish Collaboration? The Absence of a Jewish Honor Court in Postwar Belgium. In: Jokusch–Finder 2014. 197–224.

¹²² Jokusch 2014. 51.

¹²³ A laikusokat kezdetben a háború után alakult kormányt alkotó pártok jelölték. A teljes képhez tartozik, hogy Németországban is igazoló eljárás alá vonták a náci érában működött tisztviselőket. Az érintettek azonban egymást igazolták, a hidegháború kezdetével pedig a szövetségesek hivatalosan lezárták az ilyen eljárásokat. Így a kormányzati posztokon, a közigazgatásban és a bíróságokon is maradtak jócskán, akik a nácik alatt kompromittáltak magukat.

fenntartásait. Wilhelm Reisz a nácik kényszerítették, hogy a deportálásra kiszemelt zsidók összegyűjtésében vegyen részt. Ezért tizenöt év fegyházra ítélték, ebből három hónapot nehéz fizikai munkával egybekötött szigorított rezsimben kellett letöltenie. Csak kellett volna, mert az ítélethirdetés után felakasztotta magát a cellájában. Johann Rixingert, a bécsi Gestapo zsidóügyi részlegének nagyhatalmú ügyintézőjét – idézi fel összehasonlításkepp Rabinovici – tíz évre ítélték, ebből összesen hat és fél évet töltött le.¹²⁴ Hollandiában nagy port kavart Ans van Dijk ügye. Stella Goldschlaghoz hasonlóan a nácik őt is letartóztatták, és szabadulása után lett az SS besúgója. Bűne, akárcsak Stelláé, rettenetes volt: hétszáz személy haláláért tették felelőssé, áldozatai zömmel zsidók voltak. Ám említésre méltó, hogy a holland kollaboránsok közül ő volt az egyetlen nő, akit golyó általi halálra ítélték.¹²⁵ Oscar Reich, a Franciaországba menekült bécsi zsidó is életével fizetett. Reich segédkezett azok kiválasztásában, akiket a Drancyban felállított tranzitárborból Auschwitzba és más megsemmisítő táborokba deportáltak – mindezt kényszer alatt: megbízója, Joseph Weiszl, Eichmann egyik helytartója azzal fenyegette, hogy a közreműködés megtagadása esetén ő is a deportálandók listáján találja magát. Egy francia bíróság Reichra halálbüntetést szabott ki, az ítéletet végrehajtották. Náci megbízója életfogytiglani börtönt kapott, de hat évvel később, 1955-ben szabadon engedték. Weiszlt szülővárosába visszatértekor a bécsi kormány élete végéig szóló nyugdíjjelátással lepte meg.¹²⁶ Egyébként is volt valami abszurd abban, hogy a kollaboránsokkal szemben hozott törvények hatályát kiterjesztették a zsidó funkcionáriusokra. Azok közül, akik a megszállott területeken együttműködtek a németekkel, sokan rokonszenveztek a nácizmussal, a győzelmétől remélték az új rend születését. A németek ígájába hajtott népek az együttműködés fejében anyagi előnyökben részesültek vagy bizonyos mértékű autonómiát kaptak cserébe. De a zsidók számára nem volt kétséges, hogy a németek valamennyiüket halálra ítélték, és hogy együttműködésükkel – akár közösségi vezetőként, rendőrként a gettóban vagy akár sorstársaikat a rettenetes körülmények között védhető mértéket meghaladó kíméletlenséggel bántalmazó kápoként – sem eny-

¹²⁴ Rabinovici 2010. 83.

¹²⁵ A bujkáló zsidók mellett van Dijk elárulta az ellenállás tagjait, akik hamis okmányokat készítettek. Lásd De Haan 2014. 108.

¹²⁶ Michael J. Bazyler – Frank M. Tuerkheimer: *Forgotten Trials of the Holocaust. The Jewish Kapo Trials in Israel*. New York University Press, 2014. 199.

híthetnek a népirtás mértékén, mert a terv az európai zsidóság teljes megsemmisítése volt.¹²⁷ A zsidó áldozatokat nem az a perverz vágy hajtotta, hogy megfeleljenek üldözőiknek vagy együttműködjenek velük. Aközött választhattak, amit a totalitárius terror parancsba adott, és amely akkor aratta „legsörnyűbb diadalát, amikor abszolút kétségessé és kétértelművé téve a lelkiismeret döntéseit, a morális személyiség előtt sikerült elvágnia az individualista menekülés útját.”¹²⁸

VI.

A becsületbíróság mint a közösség vétkező tagjai felett, saját szabályai alapján ítélő, „önigazgatási” fórum nem volt idegen a zsidóságtól.¹²⁹ A többségi társadalomtól többé-kevésbé elszigetelt zsidók életét hagyományosan egyszerre két jogrend irányította: megtartották saját jogukat és bíróságaikat, ugyanakkor alá voltak vetve az uralkodói törvényeknek is.¹³⁰ A rabbinikus bíróság a mózesi időkre nyúlik vissza, egyik kései változatát, a *besz dint*, a törvény házát dalolta meg szeretettel és finom iróniával Isaac Bashevis Singer *Apám bíróságán* címmel megjelent könyvében.¹³¹ A bilgoraji zsidók inkább a rabbihoz fordultak ügyesbajos dolgaikkal, jogvitáikat is itt rendezték és még a számukra kedvezőtlen ítéletet sem vizsgáltatták felül az állami bíróságokkal, holott lett volna rá módjuk. Ezek idegenek voltak számukra, félelemmel töltötték el őket. Amikor úgy tűnt, hogy a felek nem fogadják el döntését, és polgári bíróság elé viszik vitájukat, a bilgojari rabbit szorongás fogta el, mert akkor tanúként kellett volna megjelenie. „Az a gondolat, hogy

¹²⁷ Jokusch 2014. 53.

¹²⁸ Anson Rabinbach idézi Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című munkájából (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992; az idézett mondatot tartalmazó fejezetet Berényi Gábor fordította). Lásd Anson Rabinbach: *Eichmann in New York: The New York Intellectuals and the Hannah Arendt Controversy*. The MIT Press, October, Spring 2004, 100. <https://direct.mit.edu/octo/articleabstract/doi/10.1162/016228704774115735/55955/Eichmann-in-New-York-The-New-York-Intellectuals>.

¹²⁹ De Haan 2014. 112. Noha becsületbíróság jellegű intézmények léteztek a régi korokban, a háború alatt és azt követően felállított bíróságok és bizottságok ad hoc és rövid életű ítélkező testületek voltak. Mihelyt betöltötték funkciójukat vagy azokat az állami bíróságok vették át, el is tűntek.

¹³⁰ Harold J. Berman: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, 1997. 588.

¹³¹ Isaac Bashevis Singer: *Apám bíróságán*. Filum Kiadó, Budapest, 1999.

oda kell állnia a magisztrátus elé, meg kell esküdni a Bibliára és rendőrök között kell ülnie, rettegéssel töltötte el.”¹³²

A zsidó jogban nem különültek el a spirituális és a szekuláris elemek,¹³³ és azok a közösségi normák, amelyek követését a becsületbíróságok számon kérték, sem tisztán jogi szabályok voltak, hanem egyúttal erkölcsi előírások. Nem tényállásokba szorított és merevített szigorúan jogi parancsok és tilalmak követéséről, illetve megtartásáról ítélték, hanem arról, hogy a közösség gyanúba keveredett tagjának magatartása tükrözte-e vagy sem azt a mentalitást, azt a lelkiületet, ami megfelel „a népét szerető jó zsidótól” elvárt morálisnak.¹³⁴ Innen van, hogy az állami bíróságok és a becsületbíróságok nemegyszer eltérően ítélték meg egy ugyanazon vádlott magatartását. „A Holland Zsidó Tanács tagjait elmarasztalta a becsületbíróság, felmentette a hivatalos. Szaloniki zsidó vezetőit börtönbüntetésre ítélte az állami, nem találta vétkesnek a becsületbíróság.”¹³⁵ Lengyelországban éppen egy kollaborációval gyanúsított társuk felmentése győzte meg a zsidókat, hogy „belső ügyeiket” nem bízhatják az állami hatóságokra, és fel kell állítaniuk saját becsületbíróságukat.¹³⁶ Az állami bíróságok és a becsületbíróság megközelítése közti különbséget fogalmazta meg az utóbbi egyik tagja a zsidó tanács kollaborációval vádolt tisztségviselőjének ügyében: „Jogi szempontból hivatkozhat a vádlott a felelősségét mentő körülményekre, de magatartását, a közösség szemszögéből mérlegelve, bűnös, és a zsidó vezetésből el kell távolítani.”¹³⁷ A becsületbíróságok

¹³² Uo. 46.

¹³³ Berman 1997. 589. A *besz din* is „voltaképpen a törvényszék, a zsinagóga, a tanház keveréke, de ha úgy tetszik, még pszichoanalitikus rendelő is” – írja Singer 1999. 7. A becsületbíróságok a zsidó közösségek jogi-igazságszolgáltatási autonómiájának hagyományát tükrözték. Ez a modernitást megelőző korszakra nyúlik vissza, amikor a zsidók vallási és polgári jogi ügyeiket saját bíróságaik útján rendezték. A premodern bíróságok vallásos bíróságok voltak, ezzel szemben a háború utáni becsületbíróságok „tisztán szekuláris kezdeményezésre jöttek létre, és a rabbinikus bíróságoktól függetlenül működtek”. Lásd Laura Jokusch – Gabriel N. Finder: Introduction. In: Jokusch–Finder 2014. 3–4.

¹³⁴ A becsületbíróság ezért a Weber által definiált két legitim: a tradicionális és a bürokratikus-racionális uralmi típus keveréke. Lásd Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft. Studienausgabe*. Mohr, Tübingen, 1976. 124–140.

¹³⁵ Schmidt 1990. 37.

¹³⁶ Gabriel N. Finder: Judenrat on Trial. Postwar Polish Jewry Sits in Judgment of Its Wartime Leadership. In: Jokusch–Finder 2014. 89.

¹³⁷ Finder 2014. 101.

támasztotta erkölcsi mérce tehát rendszerint magasabb volt annál, mint amit az állami bíróságok elégségesnek találtak a büntetőjogi felelősség alóli mentesüléshez. Sok túlélő szemében a zsidó kollaboránsok bűne rettenetesebb volt, mint a nációké, mert semmibe vették a szolidaritás parancsát és súlyosan vétettek a közösség etikai normái ellen. A bűnösök megbélyegzése és kirekesztése nélkül pedig – úgy gondolták – a zsidó közösség nem támasztható fel.¹³⁸

Kényszert alkalmazni az állam részére fenntartott monopólium, így a becsületbíróság, miképp elődei, csak akkor járhatott el, ha a vita érintettjei alávetették magukat joghatóságának. Ennek biztosítéka a döntnök hagyományon alapuló legitimitása: ha az embert perbe hívják a rabbi elé, „akkor mese nincs, menni kell”.¹³⁹ A döntés és benne a szankció is attól érvényes, hogy maguk az érintettek elfogadják: „Nincsenek kozákjaim, akik magukra erőltessék parancsomat” – mondja a bilgoraji rabbi a feleknek. Az egyén tehát kivonhatta magát a zsidó bíróság eljárása alól, és a morális vagy akár jogilag tilalmazott vétség miatt kiszabott büntetést nem volt köteles elfogadni. A szankció végrehajtására nem állt rendelkezésre apparátus, jellegénél fogva államilag nem is volt kikényszeríthető. Mert a jogkövetkezmény közösségi volt, a legsúlyosabb szankció pedig a kirekesztés. A becsületbíróságok ezért ott működnek, ahol a megvádolt egyén és a közösség léte oly szorosán fonódik egybe, hogy a száműzetés vagy akár a státusz-degradáció egyet jelent a polgári halállal. Eljárásukat annak gyanúja váltja ki, hogy az egyén a közösség iránti *lojalitás kötelezettségét* megszegte. Innen a hasonlóság a ma is működő fegyelmi *hatóságok* és a kollaborációval vádoltak felelősségre vonására életre hívott becsületbíróságok között. Mindkét testület a tagjai által követendő normákat, nem pedig a mindenre érvényes szabályokat hivatott kikényszeríteni. Mindkét fórumra jellemző, hogy a döntéshozók és az eljárás alá vont egyén egyaránt a társadalmon belül elkülönült, többé-kevésbé autonóm közösség tagjai. És a tét is azonos: mindkét esetben az, hogy a perbe fogott megőrizheti-e státuszát, illetve megmaradhat-e a közösségen belül.

A fegyelmi hatóságok működése azonban nem szakad el teljesen az állami jogszolgáltatás rendszerétől. A pártatlanság érdekében megkívánják, hogy a döntéshozók között legyenek a „szervezeten kívüli” semleges, „állami”

¹³⁸ Jokusch 2014. 53.

¹³⁹ Singer 1999. 24.

bírák. Alternatív megoldásként az elmarasztaló döntést rendes (állami) bíróság előtt támadhatja meg az érintett.¹⁴⁰ A fegyelmi testület döntése tartalmazhat továbbá olyan rendelkezéseket, amelyek végrehajtása állami beavatkozást igényel. Ám talán ennél is jelentősebb a különbség a becsületbíróságok és a fegyelmi testületek által érvényesített normák között. A fegyelmi testületek eljárása alapjául szolgáló normák minden esetben az *adott hivatás/szakma gyakorlására vetítve* szabályozzák a szervezet tagjainak magatartását azokon a területeken, amelyeket a parlament által hozott törvények és más állami rendelkezések nyitva hagynak. Arról, hogy a bíró a tárgyalótermen kívül miképp kommunikálhat az ügyésszel, az ügyvéddel vagy a felekkel, vagy arról, hogy miképp viselkedjen szabadidejében, a bírák jogállásáról szóló törvények rendszerint hallgatnak. Ezt az úrt a bírói etikai kódexek töltik ki. Ezek funkciója, hogy a *törvényben írt* bírói integritás követelménye, valamint az ugyancsak a *törvényben megkövetelt* bírói pártatlanság – és ez magában foglalja a látszatát is – teljességgel érvényesüljenek. A becsületbíróságok ezzel szemben az élet valamennyi területére érvényes erkölcsi normák megtartását ellenőrzik. A kollaboráció vádját vizsgáló becsületbíróságok arról döntöttek, hogy a funkcionáriusok a katasztrófa idején tartották-e magukat a „jó zsidótól” elvárt erkölcsi szabályokhoz. Ezek a normák nyilván nem arról adtak eligazítást, hogy rendkívüli körülmények között hogyan kell jó színvonalon fenntartani a rendet. Nem abban segítettek a kápok, a zsidó tanácsok vezetőit vagy a gettórendőrség tagjait, hogy miképp felelhetnek meg minél jobban azoknak az elvárásoknak, amelyeket a megsemmisítésükre törő náci támasztottak velük szemben, általános érvényű rendelkezések és utasítások vagy konkrét parancsok útján.¹⁴¹

¹⁴⁰ Ha a fegyelmi ügy tárgya az Európai Emberi Jogi Bíróság megítélése szerint érdemében polgári jogi jogról vagy kötelezettségről szóló vita, vagy ha az ügy a szankció jellegére és súlyára is figyelemmel tartalmilag büntetőügynek minősül, akkor az eljárás alá vont személyt a tisztességes eljárás valamennyi részjogosítványa megilleti, köztük a független és pártatlan bíróhoz való jog.

¹⁴¹ Himmler 1944 nyarán megjelölte, hogy mi a kápok teendője a koncentrációs táborok felügyeleti rendszerében. „Feladatuk a foglyok munkájának ellenőrzése, gondoskodniuk kell arról, hogy a rabok teljesítsék a normát, hogy ne szabotáljanak. [...] Ily módon járulnak hozzá végső győzelmünkhöz, ahhoz, hogy eltüntessük ezeket a félállatokat.” Himmler 1944. június 21-i beszéde a Wehrmacht tábornokai előtt. <http://www.camps.bbk.ac.uk/documents/o65-the-ss-perspective.html> A „jó zsidótól” elvárt moralitás természetesen azt követelte, hogy ezt a célt megghiúsítsa.

Van némi hasonlóság a becsületbíróságok eljárása és a manapság divatos *helyreállító (resztoratív) igazságszolgáltatási* modell és annak keretében a közvetítői eljárás, továbbá a közösségi igazságszolgáltatás¹⁴² között is. Mindkét esetben feltétel, hogy a normasértéssel vádolt egyén az eljárásnak önként vesse alá magát. (A resztoratív modellben ehhez szükséges a sértett hozzájárulása is, a jogsértőnek pedig be kell ismernie tettét.) A resztoratív (és a közösségi igazságszolgáltatási) modell – szemben a hagyományos büntetőeljárással – akárcsak a becsületbíróságok, a bűnös tettben nem zárólag az absztrakt jog- vagy erkölcsi rend sérelmét látják.¹⁴³ „A deliktum itt a tettes, a sértett és a közösség viszonyában okoz hátrányos következményeket” (azzal a kiegészítéssel, hogy a becsületbíróság előtt nem feltétlenül lép fel konkrét sértett). A helyreállító igazságszolgáltatás a formális büntetőeljárás alternatívája – ez is közös vonás –, de szemben a becsületbírósággal, nem szakad el teljességgel a hagyományos modelltől. Az úgynevezett integrált rendszerben a felek egyezségét magán a formális büntetőeljárásból kisérik meg, és ennek sikere esetén vádelejtéssel zárul a per, vagy a tettes együttműködését és beismerését honorálva enyhébb büntetést szabnak ki. A másik megoldás szerint a formális büntetőeljárásból kívül, attól leválasztva működik a resztoratív igazságszolgáltatási modell. De ha a konfliktust ily módon nem sikerül rendezni, megindul vagy folytatódik a formális büntetőeljárás.¹⁴⁴

VII.

A háború után a németek vagy a csatlósaik alól felszabadult országok nagy részében külön jogszabályokat hoztak a kollaboránsok felelősségére vonására.¹⁴⁵ A „kollaboráció” fogalmához gyakorta társítják a

¹⁴² A resztoratív és a közösségi igazságszolgáltatás nem fedik teljesen egymást, de ez kívül esik a dolgozat tárgyán. A kettő közti különbségre Lásd Korinek László: *Kriminológia I.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010. 659–660.

¹⁴³ Korinek 2010. 659.

¹⁴⁴ A resztoratív modell jellemzőire lásd Bárd Petra: A helyreállító igazságszolgáltatás. In: Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerecsi Klára – Lévy Miklós szerk.: *Kriminológia.* Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 930–952.

¹⁴⁵ A száműzetésben működő kormányok már a háború vége előtt meghozták a kollaboránsokra vonatkozó büntető rendelkezéseket: A Londonban székelő norvég kormány például számos ilyen rendeletet adott ki, ezek közül az utolsót 1944. december 15-én, amely a norvég náci pártban való tagságot automatikusan bűntendővé nyilvánította. Lásd Jon Elster: *Redemption for Wrongdoing: The Fate*

hűtlenséget, a fennálló törvényes (alkotmányos) rend, a háború kontextusában pedig a haza, a nemzet iránti lojalitás parancsának megszegését. Kollaboránsok voltak tehát a hitszegők, akik elárulták hazájukat, vagy meggyőződésből, mert a náciaktól várták a világ jobbra fordulását, vagy azért, mert a németeknek tett szolgálataikért előnyöket reméltek. Magyarországon a népbíróságokról szóló törvény a háborús bűntettek között helyezte el az árulásként értelmezett kollaborációt. Eszerint büntették azokat, akik a német hadsereg, az SS vagy a Gestapo kötelekébe léptek. A háborús bűntettek között szerepelt továbbá a „nyilas mozgalomnak a hatalom megszerzésére irányuló lázadáshoz, illetve a nyilas hatalom megtartásához nyújtott segítség”.¹⁴⁶ A népbírói törvény e rendelkezése alapján vonták felelősségre azt a két zsidó fiataalt, akik 1944. október 15. után beléptek a nyilaskeresztes pártba, és a vád szerint pártszolgálatosként razziákon, erőszakos akciókban és fosztogatásokban vettek részt.¹⁴⁷ A népbíróság egyiküket felmentette, de a másik fiataalt is mindössze másfél évi börtönnel büntette. Az enyhe büntetésnél figyelembe vették, hogy a vád nem cáfolta egyértelműen védekezését, hogy kapcsolatban volt a kommunistákkal, és a nyilaskeresztes pártba történt belépését követően is segítette az ellenállókat, fegyverekkel látta el őket. De a bíróság mérlegelte azt is, hogy édesapja kivételével minden közeli hozzátartozója elpusztult a deportálásokban. Az eset jól példázza, mennyire bizarr volt a zsidó fiatalokat a népbírói törvénynek a kollaborációt hűtlenségként, árulásként értelmező rendelkezése alapján vádolni. Komolyan gondolták-e bírúik, hogy a fennálló renddel szembeni illojalitást számon kérhetik rajtuk? Mégis, milyen lojalitás volt tőlük elvárható az iránt a rezsim iránt, amely sorstársaik legtöbbjét, szeretteikkel együtt már a nyilas hatalomátvétel előtt a gázkamrákba üldözte?

Van azonban a kollaborációnak olyan interpretációja, amelynek alapján a nyilasok közé állt zsidó fiatalok magatartásának büntetőjogi értékelése (és akár felelősségük megállapítása) egyáltalán nem ab-

of Collaborators after 1945. *The Journal of Conflict Resolution*, 50. évf. 2006. 3. sz. 331.

¹⁴⁶ Az ideiglenes nemzeti kormány 81/1945. ME számú rendelete a népbíráskodásról II. § 4. 13. § 3. és 4.

¹⁴⁷ Az ügy körülményeinek részletes leírására és az ítélet ismertetésére lásd Végső István: Zsidó nyilas suhancok esete – Mózes Ferenc és Grünberger György története. <https://ujkor.hu/content/zsidó-nyilas-suhancok-esete-mozes-ferenc-es-grunberger-gyorgy-tortenete>.

szurd. Kiiktathatjuk a fogalomból az illojalitás elemét, és az ellenséggel való együttműködést olyan kísérletként definiálhatjuk, amellyel kedvezőtlen körülmények között törekszünk arra, hogy közösségünk érdekei – ha korlátozott mértékben is de – érvényesüljenek.¹⁴⁸ Mérlegre tehetjük tehát a kollaboráció okozta károkat és a hozadékát,¹⁴⁹ a számvetés eredményétől függően pedig elmarasztaló vagy felmentő, vagy akár tisztelgő verdiktet hirdetünk. A nyilasnak állt zsidó fiatalok esetében felmérhetjük a néhány sorstársuknak okozott sérelmek (zaklatás, félelemkeltés, bántalmazások) súlyát, és összevethetjük azokkal az előnyökkel, amelyek a nyilasokkal való alkalmi társulásukból a nyilasokkal szembeni ellenállás, és így közvetve a sérelmet szenvedett zsidók számára adódtak. Ha a mérleg nyelve az utóbbi felé billeg, úgy a nyilasnak állt zsidó fiatalok a „kisebbik rossz” mellett döntöttek, és ezért nem követtek el bűnt.¹⁵⁰ A „költség-haszon” kalkuláció ma már elismert a büntetőjogban a végszükség intézményében:¹⁵¹ nem tartozik felelősséggel, aki saját vagy mások személyét vagy javait közvetlen és másként el nem hárítható veszélyből menti, feltéve, hogy a cselekmény nem okoz nagyobb sérelmet, mint aminek az elhárítására törekedett.¹⁵²

¹⁴⁸ A kollaboráció fogalmára lásd Piotr Madajczyk: Bedeutung und Nutzen des Begriffs „Kollaboration” für Forschungen über die Zeitgeschichte Polens. In: Joachim Tauber Hg.: *Kollaboration in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2006. 314–324.

¹⁴⁹ A „kár”, „hátrány”, „veszteség”, „költség”, illetve a „hozam” és „nyereség” fogalmakat szinonimaként, és köznapin nem pedig jogi értelmük szerint használom.

¹⁵⁰ A „kisebbik rossz” választása, mint felelősséget kizáró körülmény – írja Arendt – Kantot leszámítva, elismerést nyert a politikatudományban és a morálfilozófiában. Csak vallási doktrínák, köztük a Talmud parancsa, utasítják el mereven, hogy engedményt tegyünk bármifajta gonosz tettnek, legyen az bár a kisebbik rossz. Az egyénnel szemben elkövetett bűnt nem menti, hogy a közösség hasznára van. Arendt: *Personal Responsibility Under Dictatorship*. In: Arendt 2003. 36.

¹⁵¹ Fletcher azt írja, hogy a 19. századi nyugat-európai büntető törvénykönyvek nem tartalmaztak általános felhatalmazást a tiltó normák megsértésére nagyobb sérelem elhárítása céljából veszélyhelyzetben (George P. Fletcher: *Rethinking Criminal Law*. Little, Brown and Company, Boston–Toronto, 1978. 774.). Ez annyiban igaz, hogy a végszükség, ha egyáltalán megjelent, nem jogellenességet, hanem bűnösséget kizáró okként szerepelt ezekben a kódexekben.

¹⁵² A hatályos magyar Btk. (2012. évi C. tv.) szerint az is mentesül, aki a közérdek érdekében hárítja el a veszélyt formailag büntetendőnek minősülő cselekménnyel (23.§[1] bek.). Ezekben az esetekben a cselekmény nem jogellenes. Akkor sem büntethető az egyén, ha ugyan nagyobb sérelmet okoz, mint amelynek elhárítására törekedett, de ennek mértékét ijedtségből vagy menthető felindulásból nem mérte

A kollaborációval vádoltak csaknem kivétel nélkül a „kisebbik rosszra” hivatkozva vitatták bűnösségüket, kezdve a németek által beiktatott bábkormányok vezetőitől egészen a koncentrációs táborok kápóiig. Még a lágerek SS-gyilkosai is ezt hozták fel mentségként, igaz, nem sok sikerrel: azt, hogy még a pokolnál is van rosszabb, nem tudták meggyőzően bizonyítani.¹⁵³

fel (23. §[2] bek.). A cselekmény ilyenkor jogellenes, de az egyén bűnösség hiányában nem büntethető. A Csemegi-kódex (1878: V. törvénycikk) még csak a tettes és hozzátartozója életét közvetlen és másképp el nem hárítható veszélyből való mentés esetén biztosított büntetlenséget. A végszükségre vonatkozó mai szabály gyakorlatilag egyezik az 1950. évi II. törvénnyel bevezetett, a büntetlenség körét szélesítő rendelkezéssel (Btá 16. § [1] és [2] bek.). A német szabályozás (StGB 34. és 35. §) részben szélesebben vonja meg a végszükség körét, amennyiben bármely jogtárgy (*Rechtsgut*), köztük az élet, a fizikai integritás, a vagyon, a becsület és a személyi szabadság veszélyeztetése végszükségi helyzetet teremt. Ugyanakkor a mentesüléshez nem elégséges, hogy az így okozott sérelem kisebb legyen, mint amelynek elhárítására törekedtek. Az egyén ugyanis csak akkor nem büntethető, ha az egymással szemben álló érdekeket, azaz a kérdéses jogtárgyakat és veszélyeztetettségük mértékét összevetve, a védelmezett érdek lényegesen nagyobb, mint amelyet a cselekmény korlátoz. Nem büntethető az sem, aki saját vagy hozzátartozója, illetve hozzá közelálló személy élete, fizikai sérthetlensége vagy szabadsága ellen irányuló közvetlen és másképp el nem hárítható veszélyt jogellenes cselekménnyel hárít el. Ebben az esetben a bekövetkezett és a fenyegető sérelem összevetésére nem kerül sor. A cselekmény ilyenkor jogellenes, de az egyén nem cselekszik bűnösen, és ezért nem büntethető. A 19. századi és a jelenleg hatályos német és magyar szabályozás összevetéséből azt vonhatjuk le, hogy bővül azoknak a személyeknek és értékeknek a köre, akiknek/amelyeknek megmentésére megengedett büntetendő cselekmény elkövetése veszélyhelyzetben. Az 1871. évi német törvény még kizárólag a cselekvő és a hozzátartozója életét vagy testi épességét közvetlenül veszélyeztető helyzetet ismerte el végszükségnek, a Csemegi-kódex pedig csak „tettes és hozzátartozói” életének közvetlen veszélyből való mentésére adott felhatalmazást. Ugyanakkor nem kívánta meg, hogy a veszélyhelyzetet hárító cselekménnyel okozott sérelem kisebb legyen annál, mint aminek elhárítására a cselekvő törekedett. Ma szélesebben vonják meg a veszélyből mentendő/menthető értékek és érdekek körét, viszont csak az elhárítandónál kisebb sérelem okozása ment fel a büntetőjogi felelősség alól.

¹⁵³ Arendt (*Personal Responsibility Under Dictatorship*. In: Arendt 2003. 36.) az érv politikai gyengéjére hívja fel a figyelmet: akik a „kisebbik rosszat” választották, elfelejtik, hogy mégiscsak a rosszat választották. A totalitárius rendszerekben ezzel a technikával szoktatják hozzá a kormányhivatalnokokat és a lakosságot, hogy a gonoszt elfogadják. A zsidók kiirtását például számos diszkriminatív intézkedés előzte meg, melyeket azzal az érveléssel vettek tudomásul, hogy az együttműködés megtagadása csak rontana a dőlgek állásán.

A végszükségre vonatkozó rendelkezéseket azonban „normál viszonyokat”, a mindennapokban is előforduló helyzeteket szem előtt tartva fogalmazták meg a törvényhozók. Az okozott sérelem (a vagyoni kár vagy a testi sérelem) felmérése nem okoz nehézséget, az élettapasztalat és a múltbeli hasonló esetekből leszűrt ismeret alapján pedig eldönthető, hogy valóban veszélyhelyzet állt-e fenn és hogy az elhárító cselekmény elmaradása esetén bekövetkezett volna-e az okozottnál nagyobb injúria. Ám a „feje tetejére állított világban”, a zsidóüldözés, a gettósítás idején és a koncentrációs táborokban történtek megítéléséhez az élettapasztalat nem nyújthatott segítséget. Az üzemszerű népi irtásnak nem volt előzménye, itt precedensek nem adtak eligazítást. A háborús büntetések és a velük együttműködők felelősségre vonására született jogszabályok ugyan a büntető törvénykönyvekben korábban nem ismert magatartásokat is kriminalizáltak, és ezekkel együtt legalább a „veszteség”, az okozott sérelem rekonstruálható volt, mértéke pedig többé-kevésbé megállapítható. De ahhoz nem adtak támpontot, hogy mekkora volt az a sérelem, amit a perbe fogott elhárítani szándékozott, és hogy egyáltalán fennállt-e bekövetkeztének lehetősége. Ezen nem segített a náci és a velük együttműködők megbüntetésére 1950-ben hozott izraeli törvény sem, amely csak akkor honorálta a végszükségre hivatkozást, ha a „tettes” a súlyosabb következményt el is hárította.¹⁵⁴ Nem lehetett tudni, hogy valóban a zsidó funkcionárius akadályozta-e meg a kisebb rossz vállalásával, hogy bekövetkezzék a súlyosabb eredmény, vagy az azért maradt el, mert a gyilkosoknak történetesen jó napjuk volt. Így a bírák csak találgathattak, ahogy maguk a perbe fogott zsidó funkcionáriusok is, pedig ők „ott voltak”.¹⁵⁵ Mert a totalitárius uralom maga a szélsőséges önkény: teljességgel kiszámíthatatlan, hogy mi mivel jár. A totalitárius rendszerek laboratóriu-

¹⁵⁴ A Knesszet által 1950. augusztus 1-én elfogadott, a náci és a náci kollaboránsok megbüntetéséről szóló törvény 10. b. cikke. Ez a rendelkezés nem volt alkalmazható a zsidó nép ellen elkövetett, az emberiség elleni és háborús bűntettekkel, valamint a gyilkosság büntetével vádoltak javára.

¹⁵⁵ Hirsch Barenblat pere jól példázza a bírák (és a vádlott) tanácstalanságát, azt hogy találgatásokra kellett hagyatkozniuk. Barenblatot mint a bédzini zsidó rendőrség vezetőjét azzal vádolták, hogy segédkezett a nácioknak a zsidók összegyűjtésében. A sportpályára rendelt és ott megjelent zsidókat a náci három csoportba osztották, az utolsóba kerültek azok, akiket deportálásra és ezzel gyakorlatilag megsemmisítésre ítélték. A zsidó rendőrség dolga volt, hogy megakadályozza az egyik csoportból a másikba átlépést. Ha erre mégis sor került volna, a náci sor-

maiban, a megsemmisítő táborokban – írja Arendt¹⁵⁶ – a népirtás látszólag szabályozottan, részletes előírások szerint zajlott, színleg kizárva minden egyéni kezdeményezést. Látszatra mindent előre megterveztek, és ezért minden kiszámíthatónak tűnt. A valóságban azonban minden ellentéte volt az előrejelezhetőségnek. A teljes önkény uralkodott, a *Launenhaftigkeit*: minden a táborparancsnok és a többi mindenféle rangú funkcionárius hangulatától függött. „Voltak dolgok, amelyek ma lehetségesek voltak, aztán két nap múlva már kizárt, hogy megtörténhetnek.”¹⁵⁷ A „bevégzett abszurditás”¹⁵⁸ viszonyai között a

tűzet helyeztek kilátásba. Barenblat azzal vádolták, hogy megsértette a náciokról és a nációkkal együttműködőkről szóló 1950. évi törvény 5. cikkét azzal, hogy „üldözött személyeket” szolgáltatott ki az ellenségnek. A másodfokon eljáró legfelsőbb bíróság megsemmisítette az elsőfokú bíróság bűnösséget megállapító ítéletét, és felmentette Barenblatot. Cohn bíró véleménye szerint nem zárható ki, hogy a vádlott a nagyobb rossz elkerülése érdekében tartotta fenn a rendet és akadályozta meg, hogy bárki is átlépjen az egyik csoportból a másikba. „Az okozott és a várható és elkerülendő következmények mérésére ritkán találunk objektív mércét – szól az ítélet –, mert minden feltételezésen alapul. [...] Barenblat sem tudta és nem is tudhatta, hogy hányan menekülnek meg, ha átlépnek az egyik csoportból a másikba, mint ahogy azt sem, hogy hányan veszítették volna életüket, ha a németek tűzet nyitnak rájuk. Sem objektív lehetősége, sem pedig szubjektív tapasztalata nem volt ennek felmérésére. [...] Ha úgy gondolta, hogy a sortűznek többen esnek majd áldozatul, mint ahány üldözöttnek sikerül a deportálásra ítélt csoportból a másikba átlépni, úgy a vádlott javára kell ítélni. Mellette szól egy másik észszerű szempont, amelynek alapján a két alternatív következmény összevethető: ez pedig a közvetlen, azonnali halál az egyik oldalon, és a később bekövetkező halál veszélye a másikon. [...] Aki ilyen alternatíva előtt áll, joggal dönthet úgy, hogy néhány ember közvetlen halálát megakadályozza azzal, hogy akár többeket is a halál veszélyének teszi ki. Még akkor is, ha tudta, hogy a harmadik csoportba osztottakra a megsemmisítés vár, a vádlott még mindig reménykedhetett abban, hogy valahogy mégis megmenekülnek a haláltól.” Lásd Hirsch Barenblat v. Attorney-General, a legfelső bíróság büntető fellebbezési bíróságként 1964. május 22-én hozott ítélete. Crim. A. 77/64 18–19.

¹⁵⁶ Arendt 1992. 529.

¹⁵⁷ Hannah Arendt: Der Auschwitzprozess in Frankfurt am Main (1963–1965) – Einleitung zu Bernd Naumanns Buch. In: *Uő: Wir Juden. Schriften 1932 bis 1966*. Zusammengestellt und herausgegeben von Marie Luise Knott – Ursula Ludz. Piper Verlag, München, 2019. 378.

¹⁵⁸ Arendt adta „Die vollendete Sinnlosigkeit” címet a megsemmisítő táborokról, mint „a totális uralom kísérleti laboratóriumairól, az emberek alkotta pokolról” szóló elemzésének. Hannah Arendt: Die vollendete Sinnlosigkeit. In: *Uő: Nach Auschwitz, Essays & Kommentare*. Herausgegeben von Eike Geisel – Klaus Bittermann. Edition Tiamat, Berlin, 1989. 7–30.

„veszteség” és az okozott sérelemtől várt „haszon”, az anticipált „nyereség” utólagos, retrospektív felbecslése a józan ész alapján reménytelen volt.

VIII.

A náciok alól felszabadult országokban a kollaboránsok ellen indított perekben az elkövetett „gonoszt” torolták meg. A kanti retributív büntetéssel a megsértett erkölcsi rendet, a megbomlott erkölcsi egyensúlyt állították helyre: mert ha elmarad a megérdemelt büntetés, „elvész az igazság, és ezzel az emberi élet értéke a Földön”.¹⁵⁹ A büntetést azonban pragmatikus-taktikai megfontolások is motiválták: először is, elejét venni a népirtó ideológia továbbélésének, illetve újjáéledésének: a meggyőződéses náciaktól meg kellett tisztítani a közéletet, el kellett távolítani őket a vezető pozíciókból, hogy ne terjeszthessék a mérget. Az új rend legitimitását a náci múlttal való szakítás adta,¹⁶⁰ ezért le kellett számolni azokkal is, akik pusztá megalkuvásból működtek együtt a megszállókkal. És a perek sok helyütt az uralomra jutott réteg hatalmának megszilárdítását is szolgálták a politikai ellenlábasokkal szemben, akik gyakorta tagjai voltak az ellenállási mozgalomnak, és most részt követeltek maguknak nemzetük jövőjének alakításában. A lengyel Zsidó Harci Szervezet (ŻOB) a zsidó kollaboránsok felelősségre vonását azzal hirdette meg, hogy „a világ minden táján, ahová elért a hitleri járvány és megölte a lelkét azoknak, akik képtelenek voltak a kísértésnek ellenállni, erkölcsi megtisztításra került sor, [...] és különböző bíróságokat hoztak létre, hogy ítéelkezzenek a hitleri hatalommal kollaborálók felett. Egy önmagát becsülő nép nem hunyhat szemet efelett, és bünt követnének el a jövő zsidó nemzedékeivel szemben, ha meghamisítanánk a történelmi igazságot és fátylat borítanánk rá. [...] Nem leszünk kevesebbek a világ szemében, ha megbélyegezzük és elítéljük

¹⁵⁹ Immanuel Kant: *Metaphysik der Sitten*. Herausgegeben von J. H. von Kirchmann. Heiman, Berlin, 1870. 173–174. Kant híressé vált példázata szerint: „Még ha a polgári társadalom valamennyi tagja felbontja is az egymással kötött meg egyezést (például egy szigetlakó nép elhatározza, hogy tagjai különváltnak, s az egész világban szétszóródnak), a börtönben található utolsó gyilkost előzőleg akkor is ki kell végezni, hogy mindenki visszakapja azt, amire tettei érdemesítik.” Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991. 440. Ford. Berényi Gábor.

¹⁶⁰ Engel: Why Punish Collaborators? In: Jokusch–Finder 2014. 30.

saját táborunk köpönyegforgatóit és árulóit.”¹⁶¹ A felhívás a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága által felállított társadalmi bíróság eljárását sürgette a kollaboránsokkal szemben, de a „tábor megtisztítása” a vétekezőktől *mindenütt* megjelent igényként, és nem feltétlenül zsidó „belső ügyként”. Wiesenthal például azért sürgette a bécsi zsidó tanács funkcionáriusainak eltávolítását, mert úgy vélte: az antiszemita Ausztriában veszélyeztetheti a náci tettesek felelősségre vonását, ha még hivatalban maradt zsidó vezetőről kiderül, hogy kollaborált az elkövetőkkel.¹⁶² Noha nem egészen erre gondolt,¹⁶³ Wiesenthal aggodalma igazolódott: Josef Löwenherz, a tanács egykori elnöke New Yorkból eskü alatt tett írásos nyilatkozatban tanúskodott a bécsi Gestapo zsidóügyi részlegének vezetője, Johann Rixinger mellett. (Hozzá hasonlóan a tanács tisztségviselői és alkalmazottai közül többen tettek mentő vallomást a náci vádlottak mellett.)¹⁶⁴ „Cserébe” a tárgyaláson Rixinger azt vallotta, hogy Löwenherz nem dönthetett arról, hogy „kit hova hova küldjenek”, vagyis nem ő válogatta ki azokat, akiket a haláltáborokba hurcoltak.¹⁶⁵ Magyarországon a Berend Béla főrabbi, a Zsidó Tanács tagja ellen folyt bűnügyben a deportálást irányító Endre László államtitkár és Ferenczy László csendőr alezredes a népügyészség előtt tett vallomásukban egyaránt cáfolták, hogy Berend kollaboráns lett volna.¹⁶⁶ A fellebbezési eljárásban nyomozati vallomásukat ismertették, mert „a tárgyaláson személyesen kihallgathatók nem voltak” – addigra ugyanis felakasztották mindkettőt. Ferenczy a saját perében viszont Berendet akarta beidéztetni, erre azonban ügyvédje valamilyen okból nem tett indítványt.¹⁶⁷

¹⁶¹ Uo. 39.

¹⁶² Embacher. In: Jokusch–Finder 2014. 187.

¹⁶³ Wiesenthal szerint „a látenszen antiszemita közegben minden, hangsúlyosan a nációkkal szemben fellépő zsidónak gondosan kell ügyelnie arra, hogy ne adjon önmagával szemben támadófelületet. Ausztriában az 1960-as években a zsidó képviselők nem kerülhettek annak gyanújába, hogy a múltban kooperáltak a nációkkal.” Doron Rabinovici: *Instanzen der Ohnmacht. Wien 1938–1945. Der Weg zum Judenrat*. Jüdischer Verlag, Frankfurt am Main, 2019. 400.

¹⁶⁴ Rabinovici számos példát hoz fel erre.

¹⁶⁵ Embacher. In: Jokusch–Finder 2014. 78.

¹⁶⁶ Lásd Ferenczy és Endre Szőnyi népügyész előtt tett vallomását. Schmidt 1990. 357–359.

¹⁶⁷ Molnár Judit: Bevezetés. In: Uő szerk.: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt*. Scolar Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2014. 25.

Azt már nem fogjuk megtudni, hogy mire ment volna Ferenczy Berend vallomásával, azt viszont igen, hogy Kurt Becher Obersturmbannführer, Eichmann közvetlen munkatársa feltehetően tárgyalópartnere, Kasztner Rezső¹⁶⁸ vallomásának köszönhetette, hogy elkerülte a bitót. Becher a háború után kihallgatták az amerikaiak, de vádat nem emeltek ellene, utóbb pedig az igazoló eljárásban a német bíróság is tisztázta. Sikeres vállalkozóként tetemes vagyona tett szert, egyebek közt részesedést szerzett a Monimpex nevű korlátolt felelősségű társaságban – ez a cég bonyolította egyes agrártermékek, szeszes italok és dohánytermékek kereskedelmét Nyugat-Németország és a Magyar Népköztársaság között –, ezért néhányszor még megfordult büntettei színhelyén. Nyolcvanhat évesen multimilliomosként halt meg. Van olyan vélemény, hogy Kasztnernek viszont éppen ez a vallomás pecsételte meg sorsát. A nevében indított rágalmozási perben az izraeli legfelsőbb bíróság tisztázta ugyan a kollaboráció vádját alól, de Kasztner ezt már nem élte meg: fegyveres merénylet végzett vele.¹⁶⁹ Kasztner ügye formailag átlagos, sőt a tétet tekintve bágatell rágalmozási per volt: a vádat Kasztner helyett – mert köztisztviselő volt, a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium szóvivője – az ügyészség képviselte. Csak az első fokon ítélező Halevi bíró ítélete transzformálta a vádlót vádlottá – természetesen csak erkölcsileg –, amikor a rágalmozó felmentését azzal indokolta, hogy „Kasztner eladta lelkét a Sátánnak”.¹⁷⁰

A kollaboránsok ellen az 1950-ben hozott a nációk és a nációkkal együttműködők megbüntetéséről szóló törvény alapján ítéleztek az izraeli bíróságok. Ez is külön törvény volt és visszaható hatállyal rendelkezett büntetni a népiirtás tetteseit és segédeiket, ahogy azt a német megszállás vagy a csatlós kormányok alól felszabadított európai országok tették a háború után. A németek és az osztrákok – talán, mert ők önmagukat szállták meg – más utat jártak: szigorúan tartották magukat a visszaható hatály tilalmához, és az elkövetéskor hatályos, a 19. századra visszanyúló büntető törvénykönyveik alapján ítéleztek. Izrael számára ez természetesen nem volt opció, a külön törvényre

¹⁶⁸ Kasztner a Vaadat Ezra ve Hazala elnevezésű mentő- és segélybizottság képviselőjeként tárgyalta.

¹⁶⁹ A Kasztner tiszttávozó másodfokú ítélet és Kasztner halálának körülményeire lásd Ladislaus Löb: *Megvásárolt életek. Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója. Egy túlélő története*. Athenaeum, Budapest, 2009. 296–301. A halálos merényletet követő reakcióra lásd Yechiam Weitz: *The Holocaust on Trial: The Impact of the Kasztner and the Eichmann Trials on Israeli Society*. *Israel Studies*, 1. évf. 1996. ősz. 2. sz. 5–7.

¹⁷⁰ Uo. 5.

már csak azért is szükség volt, hogy bíróságai felhatalmazást kapjanak az eljárásra. A palesztin területre, majd Izrael államba áramló zsidók közül többen felismerték az ugyancsak újonnan jöttek között a gettó- vagy lágerbeli bántalmazóikat vagy azokat a zsidó funkcionáriusokat, akiket szeretteik és sorsosaik haláláért okoltak. Az egykori áldozatok nem ritkán maguk vettek elégtételt sérelmeiken, a beszámolók incidensek tucatjairól szóltak, volt, akit meggyilkoltak.¹⁷¹ Azok, akik az önbíráskodás helyett a törvényes utat választották volna, csalódtak: az 1950. évi törvény megszületése előtt a rendőrségen azzal utasították el panaszukat, hogy izraeli hatóságok az állam területén kívül elkövetett bűntettek miatt nem járhatnak el.¹⁷²

Az önbíráskodást, az erőszakot megelőzni, feltartóztatni és továbbgyűrűzésének gátat vetni csak egy volt a törvény elfogadásának motívumai közül. Ahogy a németektől és csatlósaitól visszahódított országokban, úgy Izraelben sem volt kétséges, hogy a felborult morális rendet, a megbomlott egyensúlyt helyre kell állítani: a rosszat rosszal kell megbosszulni, a kollaboránsokat meg kell büntetni. A felszabadult Európában az aléltáságból ébredező zsidóság intézményei újjászervezésébe fogott, és az állami- akárcsak a becsületbírók előtt, kollaboráció vádjára indult perekben politikai ütközetek is zajlottak: nemcsak egyes funkcionáriusok konkrét intézkedéseiről, hanem a vezető zsidó testületek háború előtti politikája felett mondtak ítéletet. Ausztriában a cionisták a kommunistákkal rivalizáltak, Magyarországon a cionista néptörvényszék a Zsidó Tanács megalkuvó és a korábbi hitközségi előjáróság asszimilációt erőltető stratégiáját ítélte el. De a katasztrófa legfőbb okát abban látta, hogy az előző évtizedek zsidó vezetői „a zsidó tömegeket nem vonták be alkotmányuk sáncai közé”. Mert a vezetők „a nagykapitalista rétegből kerültek ki, gondolkodásmódjukat kapitalizmusuk szabta meg és határolta körül”.¹⁷³ A zsidóság

¹⁷¹ Dan Porat: Changing Legal Perceptions of „Nazi Collaborators” in Israel, 1950-1972. In: Jokusch-Finder 2014. 304. és Porat 2020. 89-90.

¹⁷² Az akkor hatályban volt 1936. évi büntető kódex 6. cikke valóban kimondta, hogy a törvény alapján a bíróságok kizárólag palesztin szárazföldön és a parttól számított három tengeri mérföldön belül elkövetett bűntettek miatt járhatnak el. Az, hogy törvényi rendelkezés hiányában lett volna mód akár az aktív, akár a passzív személyi elv vagy az univerzális joghatóság elve alapján eljárni, nem merült fel. Az izraeli joghatóság kérdésére az Eichmann-per kontextusában lásd Arendt 2001. 286-289.

¹⁷³ Ekképp foglalta össze az elnöklő Dénes Béla a tárgyalás eredményét. Lásd Schmidt 1990. 444.

jövőjéről tehát versengő víziók csaptak össze, és a perekkel annak is elejét akarták venni, hogy a kollaboránsnak bélyegzett funkcionáriusok beleszólást kapjanak a jövő útjának kijelölésébe. Izraelben nemigen tartottak attól, hogy az országba áramló holokauszt-túlélők domináns vagy akárcsak számottevő szerepet követelnek majd maguknak a zsidó állam irányításában és ezért ki kell szűrni azokat, akiket a náci terror beszennyezett. Még akkor sem, ha az 1950-es évek végére a háború után érkezettek tették ki a lakosság egynegyedét.¹⁷⁴ (Kasztner kivétel volt: egyike a kormányzóvivőknek, szerkesztője az *Új Keletnek*, és a Mapai színeiben kétszer is indult a Knesszetbe kerülésért.¹⁷⁵ Megtámadását a párt ezért a Ben-Gurion-kormány elleni merényletnek tekintette és ragaszkodott a perhez.¹⁷⁶) A kollaboránsokról szóló törvénytervezet vitájában azért elhangzott, hogy az izraeli társadalmat és kivált az ifjúságot gyengítené, ha elmaradna a Zsidó Tanácsokban szolgálók megbüntetése. Mert őket terheli a felelősség az európai zsidóság bénultságáért, a tétlenségért, amellyel saját lemeszárlásukhoz asszisztáltak.¹⁷⁷

Az 1950. évi törvény deklarált célja egyértelműen az ifjú zsidó állam morális romlatlanságának megőrzése volt. „Legyen a te táborod szent”¹⁷⁸ – idézte a héber bibliából a törvényt előterjesztő igazságügy miniszter. Pinkász Rosen ezzel jelezte, hogy a törvénytől az izraeli társadalom megtisztítását várja.¹⁷⁹ „Ne lásson az Úr semmit, ami utálatos, nehogy elforduljon tőled” – így folytatódik az idézet Mózes V. könyvéből. Azt, hogy mi az a szenny, amit a táborból távol kell tartani, és kik alkotják a tábor, akiknek érdekében az „utálatosat” el kell távolítani, Rosen nyitva hagyta. De legyen az bár a légérekől szabadultak közössége, a zsidó funkcionáriusok vagy Izrael, a cionista álmodó valóra

¹⁷⁴ Bazylér-Tuerkheimer 2014. 200.

¹⁷⁵ Löb 2009. 259-260.

¹⁷⁶ Kasztner válaszút elé állították: vagy lemond posztjáról, vagy hozzájárul ahhoz, hogy az ügyészség pert indítson, és abban sértett-tanúként vallomást tesz. Lásd Marouf Hasian Jr: Collective amnesia: The Rudolf Kastner trial and holocaust consciousness in Israel, 1948-1955. *Southern Journal of Communication*, 69. évf. 2004. 2. sz. 142. A per előrehaladtával a védelem és a tárgyalást vezető Halevi bíró aztán a Mapait ültette a vádlottak padjára. „Idővel a Kasztner perből a Mapai pere lett.” Lásd Hasian 2004. 146.

¹⁷⁷ Porat 2020. 109-110.

¹⁷⁸ Móz V. 23,14.

¹⁷⁹ Porat 2020. 112.

váltó úttörők társulásának állama,¹⁸⁰ a tábor megtisztításában mindenki érdekelt volt. A túlélők veszélyeztették a *jisuv* önképét, a hős, az „új zsidó” mítoszát: szemükbe nézve önmagukat látták, mert végül is ugyanabból a diaszpórai létből menekültek,¹⁸¹ és ki tudja, miképp viselkedtek volna, ha nem távoznak időben. Leszámítva a fegyveres ellenállókat, valamennyi túlélőre a kollaboráció gyanúja vetődött. Nekik is érdekük volt tehát, hogy azokat, aki valóban elárulták sorstársaikat, bíróság elé állítsák és megbélyegezzék. A többiek így feloldozást nyertek, még ha önmaguktól nem is kaptak könyörületet. „A lágerből nem a legjobbak tértek haza, nem a jó sorsra hivatottak, nem az üzenetvivők. Meglehet, hogy valaki más helyett élek, valaki más helyébe álltam, lényegében embert öltem” – írta kételyektől gyötörve Primo Levi.¹⁸² „Élek, tehát bűnös vagyok – ezek Elie Wiesel szavai. – Mert csak a kvóta számított: megmenekültem, mert más lépett a helyembe.”¹⁸³

A bírósági eljárás érdekében állt azoknak a zsidó rendőröknek, kápóknak és más funkcionáriusoknak is, akiket sorstársaik Izraelben felismertek és megvádoltak. Volt, aki egyenesen azért ment Izraelbe, hogy ott bíróság mondja ki ártatlanságát.¹⁸⁴ De a bírói úttól el voltak zárva – az izraeli bíróságoknak nem volt joghatóságuk –, így informális, egyeztető-igazoló fórumoknál keresték igazukat: a *Landsmanschaftok*hoz¹⁸⁵ fordultak vagy becsületbírósági eljárást kezdeményeztek. A törvényjavaslat vitájában elhangzott olyan vélemény, hogy helyesebb lenne, ha a kollaborációs vádak becsületbíróságok vizsgálnák, mert ítéletüknek nagyobb az erkölcsi és szimbolikus ereje.¹⁸⁶ A javaslatot elutasították, nemcsak azért, mert a vádak túl súlyosak voltak, hanem azért is, mert a kormányzat minden szféráját átfogó egységsítésre törekvéssel szemben állt az igazságszolgáltatási teendők szét-

szabdalásának ideája.¹⁸⁷ De Izraelben a becsületbíróság intézménye egyébként is létalapját veszítette. A többségi társadalomtól többé-kevésbe elszigetelt diaszpóra-zsidóság okkal utalta belső vitáit az állami bíróságok helyett saját döntőnökei elé. És a zsidók elszigeteltsége miatt a közösségi morális büntetések: a státuszvesztés, az ideiglenes vagy a végleges kirekesztés, súlyos szankciónak számítottak, kellő elrettentő hatással bírtak. A vétkesek kitisztásával tehát a rabbinikus bíróságok vagy a világi becsületbíróságok gondoskodhattak a „tábor tisztaságáról”. Izraelbe Európa minden tájáról érkeztek a túlélők, így alig volt olyan homogén közösség, amelynek morális szankciói, a kitisztást beleértve, érzékenyen érintette volna a vétkeket. Izraelben a közösség, a megtisztítandó „tábor” maga a zsidó állam volt. Ezért a purifikáció eszköze sem lehetett más, mint az állam által kirótt büntetés.

IX.

Abban egyetértés volt, hogy a törvényre szükség van, de arról, hogy kire terjedjen ki, ütköztek a vélemények. Rosen igazságügy miniszter nem számolt azzal, hogy bármelyik náci tettes valaha is Izrael földjére lép,¹⁸⁸ de a Knesszet nem tehette, hogy nem rendelkezik a megbüntetésükről. Ennek megfelelően a törvény 1. b. cikke a zsidó nép ellen elkövetett bűntettét definiálta, és elkövetőjére kötelezően halálbüntetést írt elő. Nyilvánvaló volt, hogy zsidó kollaboráns nem lehet a bűntett elkövetője, ennek megállapításához a törvény ugyanis „a zsidó nép teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékát” kívánta meg.¹⁸⁹ Ha Izrael földjére lépett volna, Stella Goldschlagot sem e paragrafus

¹⁸⁰ Arról, hogy a tisztán tartandó tábor Izrael államát, a soá Izraelbe vándorolt túlélőit vagy az egész zsidó népet jelenti, Lásd Bazylar–Tuerkheimer 2014. 203–204.

¹⁸¹ Rivka Brot: *The Grey Zone of Collaboration and the Israeli Courtroom*. In: Jokusch–Finder 2014. 328.

¹⁸² Levi 1990. 101.

¹⁸³ Idézi Hermann Langbein: *Menschen in Auschwitz*. Fischer Verlag, 2016, e-book. 589.

¹⁸⁴ Porat 2020. 91.

¹⁸⁵ Lásd Porat 2020. 10., 63–64. A *Landsmanschaftok* az egy területről származók és az onnan száműzöttek vagy elvándoroltak közösségi szervei voltak. A jiddis *landsman* jelentése ’hozzánk tartozó’, ’honfitárs’.

¹⁸⁶ Uo. 105.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ A véletlen mégis úgy hozta, hogy az 1950. törvény alapján perbe fogott első vádlott egy nem zsidó volt. A Hlinka-gárdista Andrej Banik nem szándékoltan valahogy Izrael földjére vetődött, és itt állították bíróság elé azzal a váddal, hogy megölt egy gyereket és bántalmazott egy másik zsidót. A vallomások megbízhatatlanság miatt felmentették. Egyébként nem Banik volt az egyetlen nem zsidó vádlott, akit az 1950. évi törvény alapján perbe fogtak Izraelben. Lásd Porat. In: Jokusch–Finder 2014. 310. A törvényjavaslat vitájában elhangzott, hogy nem zárható ki, hogy valamikor Izrael kérni fogja náci bűnözők kiadatását. Lásd Porat 2020. 106. Ez utóbb meg is történt, amikor például az Egyesült Államok 1986-ban kiadta Izraelnek John Demjanjukot.

¹⁸⁹ A zsidó nép ellen elkövetett bűntett megfogalmazása többé-kevésbé követte a népiptás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló 1948. évi ENSZ egyezmény szö-

alapján állítják bíróság elé. Mert bármily rettenetes bűnöket követett is el azzal, hogy a bujkáló üldözötteket a Gestapo kezére adta, célja semmiképp sem a zsidó nép kiirtása volt.

A törvény más rendelkezései ugyanakkor kifejezetten a zsidó kápók, rendőrök és más funkcionáriusok büntetéseit célozták: a fogvatartás helyén elkövetett bántalmazás, erőszakkal fenyegetés, rabszolgamunkára kényszerítés vagy üldözött személyeknek ellenséges szervezet kezére juttatása. A vita a törvény előkészítése során és utóbb a Knesszetben arról (is) folyt, hogy szabad-e egy és ugyanazon törvénybe foglalni a náci rémtetteit és az együttműködésre kényszerített zsidók által elkövetett büntetéseket.¹⁹⁰ Már pusztán az, hogy a címben együtt szerepelnek a holokauszt kivitelezői és a tettes-áldozatok önmagában a történelmi tények eltorzítása – érveltek egyesek.¹⁹¹ Kisebbségben ma-

vegét. De míg az egyezmény valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport ellen elkövetett cselekményekről szól, az 1950. törvényben áldozatként kizárólag a zsidó nép szerepelt. Ezen felül az egyezményben írt „elkövetési magatartásokat” az izraeli törvény kiegészítette a „zsidó vallási és kulturális javak és értékek elpusztításával és megszüntetésével”. A törvényjavaslatnak a Knesszet elé terjesztésével csaknem egy időben Izrael csatlakozott az 1948. évi egyezményhez, elvileg tehát a szerződés, illetve azt a belső jogba transzformáló törvény alapján is üldözhetette volna a zsidókkal szemben elkövetett népirtást. Igaz, az egyezmény a jövőre nézve írt elő kötelezettséget az államok számára, ez következett már magából a címből is. A genocídium megbüntetésével az államok annak megelőzésére is kötelezik magukat – innen az utalás a címben a prevencióra. Az egyezmény hatályba lépését megelőzően elkövetett népirtást lehet ugyan ilyenként visszamenőleg is büntetni, de a már elkövetett genocídium utólagos megelőzése abszurditás, ezért erre az államok nem tudnak kötelezettséget vállalni. Annak azonban nem lett volna akadálya, hogy Izrael deklarálja: az 1948. évi egyezménynek a népirtás megbüntetésére vonatkozó rendelkezéseit visszamenőleg is fogja alkalmazni, de ezt megtehetette volna az egyezményre hivatkozás nélkül is. A zsidók ellen elkövetett népirtás törvényben nevesítését azonban a Knesszet mindenképp szükségesnek tartotta: ily módon igyekeztek ellensúlyozni a háborús bűnösök perének, valamint a nürnbergi „utódperek” mulasztását, ahol nem „esett szó a zsidók holokauszt folyamán elszenvedett különleges sorsáról”. Lásd Porat 2020. 107.

¹⁹⁰ Az igazságügy-minisztérium eredetileg, még 1949 augusztusában, „a zsidó háborús bűnösökről” szóló törvényjavaslatot nyújtott be, de nem sürgette a tárgyalását. Rá tíz hónappal került a Knesszet elé az újabb javaslat, amely a zsidó kollaboránsok mellett már a náci megbüntetéséről is rendelkezett. Lásd Bazyler-Tuerkheimer 2014. 202.

¹⁹¹ Hogy a náci gyilkos és áldozat-segédje egy lapon szerepelhet-e, a frankfurti Auschwitz-per előkészítése során is vitatott volt. Lengyel túlélők tiltakoztak az

radtak, a képviselők többsége – összhangban a közvélekedéssel – egyenlőségjelet tett a náci és a kollaborációra kényszerített, de sors-társaikkal együtt megsemmisítésre ítélt zsidó funkcionáriusok között. Ezt a felfogást tükrözte a törvény 3. cikke is, amely a nürnbergi nemzetközi katonai törvényszék alapokmányában és a törvényszék ítéleteiben bünszervezetként minősített¹⁹² testületek mellett az „ellenséges szervezetek” (*enemy organization*) közé sorolta azokat is, amelyeket a náci azért hoztak létre, hogy segítsék őket a népiirtás kivitelezésében. Az ilyen szervezetekben – zsidó tanácsokban, gettórendőrségben vagy a lágerek fegyelmező testületeiben – való tagságot a törvény önálló büntettként fogalmazta meg. Közvetlenül a jogszabály életbe lépése után ügyészek és bírák is osztották a közvélekedést: „azonos mércével mérték” a náciakat és a kollaborációra kényszerített funkcionáriusokat. A törvény szerint az „ellenséges szervezetben” való pusztaság elég volt az elítéléshez, és a perekből Dan Porat azt a következtetést vonja le, hogy az ügyészek minden zsidót, aki a náci alatt tisztséget töltött be, „bűnösnek tekintettek, mindaddig, míg be nem bizonyosodott ártatlansága”.¹⁹³ A törvény hatályba lépése után nem sokkal hozta meg

ellen, hogy az SS személyzetével együtt egy eljárásban vonják felelősségre a kápókat. (Lásd Werner Renz: *Auschwitz vor Gericht. Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*. Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 2018. 35.) Nem kizárt, hogy az ő és az egyébként a nyugatnémet hatóságokkal együttműködő lengyel igazságügyi káderek tiltakozása mögött a félelem húzódott, hogy a perben a politikai okból deportált lengyel foglyok kegyetlenkedései is napvilágra kerülnek. Végül egy *Funktionshäftling* (a lágerben ez volt a kápók megnevezése, és mindazoké, akiket rendfenntartó-felügyelői feladattal bíztak meg), Emil Bednarek mégis felkerült a vádlottak listájára. Ő nem volt zsidó – Auschwitzban egyébként is a német politikai foglyokat és a köztörvényes bűnözőket bízták meg a többiek felügyeletével és fegyelmezésével. Csak amikor a számuk apadt, akkor neveztek ki lengyeleket és egészen kivételesen zsidókat is kápónak (Langbein 2016. 203.). A lengyeleknek talán azért nem volt ellenvetésük, hogy őt a német gyilkosok mellé ültessék a vádlottak padjára, mert brutalitása egészen kivételes volt, több gyilkosságot bizonyítottak rá. De számíthatott az is, hogy Bednarek Felső-Sziléziában, lengyel állampolgárként, de *Volksdeutschként* született. A háború kitörésekor lengyel altisztként mozgósították, elmondása szerint néhány nap után átállt a németekhez. Aztán annak gyanújával, hogy tagja egy lengyel ellenállási szervezetnek, Auschwitzba került. Mint etnikailag a németiséghez tartozó foglyot hamarosan kápónak nevezték ki. Lásd Langbein 2016. 194.

¹⁹² Ilyenek voltak például a náci kabinet, a náci párt vezetősége, az SS és az SD, a Gestapo és a Wehrmacht vezérkara.

¹⁹³ Porat 2020. 11. Porat nem szól arról, hogy ilyenkor a vádlottnak kellett-e a szervezeti tagságból automatikusan következő bűnösség vélelmét megdönteni,

a tel-avivi körzeti bíróság ítéletét Jechezkiel Jungster kápo ügyében. A vád szerint Jungster brutálisan bántalmazta a rabszolgamunkára kényszerített fogolytársait, a bírák ezért emberiesség elleni bűntettben találták bűnösnek. A törvény kategorikus előírása szerint büntetése halál volt. A bírák elvetették a védelem érvelését, hogy az emberiesség elleni bűntett megállapításának feltétele annak bizonyítása, hogy a vádlott brutális tetteit az áldozatok nemzeti, faji, vallási, vagy politikai csoporthoz tartozása motiválta.¹⁹⁴ A legfelső bíróság aztán megváltoztatta az ítéletet, Jungster bűnösségét „fogvatartás helyén” elkövetett testi sértésben állapította meg,¹⁹⁵ és két év börtönt szabott ki rá. Az ítélet azt sugallta, hogy a zsidó kollaboránsok nemcsak a zsidó nép elleni bűntettnek nem lehetnek elkövetői, de háborús és emberiesség elleni bűntettnek sem.¹⁹⁶

X.

Dán Porat *Keserű számvetés* című munkája¹⁹⁷ az első, amely átfogóan elemezte a kollaboránsokkal szemben folytatott izraeli pereket.¹⁹⁸ Porat arra jut, hogy a bíróságok gyakorlata négy szakaszra bontható.

azaz ártatlanságát bizonyítani. Az 1950. évi törvény a bizonyításról pusztán annyit mond, hogy a bíróság az általános szabályoktól eltérhet, ha ez az igazság feltárását és az igazságos ítélet hozatalát elősegíti (15. cikk). Nem kizárt, hogy a bíróságok e felhatalmazás alapján fordították meg a bizonyítás teherre vonatkozó általános szabályt, amely szerint a vádló feladata a bűnösség bizonyítása és a vádlott nem kötelezhető ártatlanságának bizonyítására. Ez egyébként az izraeli perjogtól nem volt idegen, figyelemmel arra, hogy az az angolszász modellt követte és követi a mai napig, ahol egyes kimentési okok bizonyításának kötelezettsége a vádlottat terheli. Az általános bizonyítási szabályoktól eltérés nagy szerepet játszott abban, hogy Demjanjukot az izraeli legfelső bíróság felmentette. Arra, hogy a perben a bíróság miképp élt a bizonyítás általános szabályaitól eltérést engedő törvényi felhatalmazással, lásd Stephan Landsman: *Crimes of the Holocaust. The Law Confronts Hard Cases*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005. 149., 160., 163., 165.

¹⁹⁴ Porat. In: Jokusch–Finder 2014. 311.

¹⁹⁵ A náciokról és a náci kollaboránsokról szóló törvény 4 (6) cikke.

¹⁹⁶ Porat. In: Jokusch–Finder 2014. 312.

¹⁹⁷ Porat 2020.

¹⁹⁸ Korábban csak a perekről kiszivárgott információk alapján készülhettek írások, mivel anyagukat a döntés meghozatalától számított hetven évre titkosították. (Lásd Bazzyler–Tuerkheimer 2014. 196.) Porat könyve 2019-ben jelent meg angolul,

A Jungster-ügy az első fázis (1950. augusztus–1952. január) idejére esik, amikor a zsidó tisztviselőket a bíróságok a náci társtetteseinek tekintették. A második szakaszban (1952. február–1957) megítélésük enyhült: a tisztviselőket kollaboránsokként, de nem náciaként kezelték. A harmadik szakaszban (1958–1962) továbbra is úgy tekintették őket, mint akik vétkeztek, de a bíróságok álláspontja az volt, hogy ezt jó szándéktól vezérelve tették. És végül, a már említett Barenblat-per jelezte a kápo perek utolsó szakaszának (1963–1972) kezdetét, amikor a funkcionáriusok áldozatstátuszát tartották döntőnek. Feltételezhetjük, hogy az idő előrehaladtával a mérce változott, noha *elvileg* nem zárhatjuk ki, hogy a perbe fogott vádlottak személyi és a terhükre rótt bűntettek jellemzői különböztek, és a bíróságok az individualizációra törekedve jutottak eltérő eredményre a Porat által megjelölt időszakokban. A büntetőjog ugyanis az a jogág – írja Eörsi Gyula –, amely a felelősség megállapításánál nagymértékben veszi figyelembe „a tettes sajátos személyi körülményeit, pszichikai világának és környezetének sajátosságait”.¹⁹⁹ A büntetőjog másik sajátossága, hogy feltételezi az ember szabad akaratát, enélkül nem működik. Azért büntetjük a nőmasértőt, mert „tehetett volna másképp” – a felelősség alapja a választás lehetősége. A szabad akarat (vagy fikciója) szab határt az individualizációnak, és ezért a determinánsok kutatásának, terjedelemben és időben. Történészek, társadalomtudósok elmélkedhetnek azon, hogy a zsidó vezetők nem azért tanácsolták-e sorstársaiknak, hogy engedelmeskedjenek; a zsidók pedig nem azért hallgattak-e rájuk, mert az évszázados történelmükből azt a tapasztalati tételt szűrték le, hogy szabadságuknak kizárólag a messzemenő alkalmazkodás, másképp szólva a „kooperáció” biztosít valamelyest mozgásteret? „Nem a nemzedékekre visszanyúló asszimilációs szándék – kérdezi Joachim Fest – sorvasztotta-e el az ellenállás képességét, és inkább tűrtek, sem hogy szembeszálltak volna?”²⁰⁰ Bibó viszont azt állítja, hogy a zsidóság nem viselkedett másképp, mint az őt körülvevő közeg, és passzivitása a „magyar társadalomhoz való asszimiláció csodája”.²⁰¹ Az alkalmaz-

ügy tűnik tehát, hogy a zárlatot korábban feloldották, és a perek anyagát fokozatosan teszik hozzáférhetővé. Porat ugyanakkor azt állítja, hogy könyve „az összes pert nyomon követi”. Lásd Porat 2020. 16.

¹⁹⁹ Eörsi Gyula: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 213.

²⁰⁰ Arend–Fest 2011. 69–70.

²⁰¹ Bibó 1986. 651.

kodás ösztöne és a többségi viselkedésminták alapos ismerete és követeése valóban lehet a zsidók történetének folyománya. Isaiah Berlin írja, hogy a 18. század végén – a 19. század elején a gettóból kiszabadult zsidók hirtelen idegen közösségben találták magukat. „Akárcsak az utazó, aki véletlenül olyan vidékre téved, melyet egy számára ismeretlen törzs tagjai lakják. A túlélés feltétele, hogy megismerje a törzs szokásait, életvitelét. Pontos képet kell kapnia arról, hogy a törzs tagjai miképp gondolkodnak és cselekszenek, hogy alkalmazkodhasson. Ezért előbb-utóbb már többet tud a törzsről, mint tagjai maguk; a törzset elemző és ismerő szakértő lesz anélkül, hogy tagjává válna.”²⁰² Okos emberek okos mondatai, de a bíró nem sokra megy velük. Nemcsak pergazdaságossági szempontok kényszerítik arra, hogy a tethhez vezető környezeti tényezők és a személyes kondíciók utáni kutatást egy ponton lezárja, hanem az is, hogy így a végén minden ügyben arra fog jutni, hogy a számadásra kötelezett nem is dönthetett másképp. Márpedig csak azt büntetheti, akinek a tett felróható; mert nem úgy járt el, ahogy az elvárható. Az elvárhatóság kategóriája, ahogy azt a büntetőjog értelmezi, békíti össze a szabad akarát fikcióját az egyéniesítés szempontjával. A büntetőjog az elvárttól eltérő magatartást szankcionálja, mert az egyén szabadon választotta. Hogy dönthetett volna másképp, azt az igazolja, hogy mások, akik hasonló helyzetben voltak,²⁰³ másképp döntöttek, teljesítették az elvártat. A kérdés persze, hogy mi az elvárt és kik azok a „mások”. Az izraeli perekben a „túlélők képzelet-alkotta közössége”,²⁰⁴ a „mások” (és ezzel az „elvárt”) változtak idővel, nem pedig a bíróság elé került büntettek és elkövetők; ennek megfelelően alakult a bíróságok ítélkezési gyakorlata. Amikor az első perek indultak, a „mások” a hősök voltak: a fegyveres ellenállók, a varsói gettó lázadói, akik elpusztultak, de szabadon, mert a halál módját maguk választották meg. És az „érintetlen, az eszményi áldozatok”, a szentek, akik odavesztek, mert követték a zsidó jog és hagyomány

tanítását, hogy nem pusztíthat sz el egyetlen lelket sem, még ha ezzel sok zsidó életét megóvód is. Ehhez tartotta magát Jakub Lemberg, a Zduńsk Wola-i zsidó tanács elnöke: amikor hét embert kellett kiválasztania, akiket a Gestapo elrettentésül nyilvánosan ki akart végezni, közölte a gyilkosokkal, hogy csak négyet tud kijelölni: önmagát, saját feleségét, és két gyermeküket. Voltak a megvetendők és voltak a hősök, a kettő között nem volt átmenet. A harcokban éppen csak hogy megszületett fiatal Izrael csupán a hősöket fogadta be. Az ő példájukból „merített erőt az ifjúság a függetlenségért vívott harcban és utána is”.²⁰⁵

A bírák kísérletet tettek arra, hogy eligazodjanak a „szürke övezet” világában, és – előzmény nem lévén – „ezt csak egy másik, az általuk ismert univerzumra szabott kategóriákkal teheték. Így a gettó és a lágerek pusztító valóságára olyan normatív rendet vetítettek rá, amely világosan elválasztja a jót a gonosztól.”²⁰⁶ A kísérlet kudarcra volt ítélve, mert a „szürke övezet”, ahol a láger urai és a rabszolgák táborra folyamatosan mozgásban volt, összeért, majd újból szétvált,²⁰⁷ a „jók és rosszak” dichotom sémájával megközelíthetetlennek bizonyult. A bírák ezt utóbb elismerték és kapituláltak. „Nem a bíróság dolga eldönteni, hogy erkölcsi parancsot szegtek-e a zsidó tanácsok, mikor együttműködtek a németekkel, mint ahogy azt sem, hogy döntéseik haszna meghaladta-e az okozott veszteséget.”²⁰⁸ Ezt Landau főbíró mondta a Barenblat-ítélet kihirdetésekor. „Szívtelenség és képmutatás lenne részünk-ről, ha megvetnénk azokat, akik nem emelkedtek a moralitás legmagasabb szintjére egy olyan kegyetlen rendszer nyomása alatt, amelynek elsődleges célja az volt, hogy kiölje belőlük az emberséget.” Barenblat ezzel meghirdette, hogy innentől más a mérce: „a képzelet alkotta közösség” már nem egyedül hősök-ből és szentek-ből áll: mostantól befogadást nyernek közéjük az egyszerű halandók.²⁰⁹ A „mások” ily módon megvont köréhez mérve a túlélők közül már csupán az a maroknyi zsidó vezető érdemelt büntetést, aki csak magát mentette, legyen bármi is az ár, vagy a kápók közül a legelvetemültebbek – ők sem voltak sokan –, akik némi alamizsna fejében bármilyen kegyetlenségre kaphatók voltak. Őket ítelték el a bíróságok, őket bélyegezte meg, őket taszította ki a közösség. A többiek feloldoztattak, és „élő holtakként” bebocsátást nyertek az „eszményi áldozatok” táborába.²¹⁰

²⁰² Isaiah Berlin: Jewish Slavery and Emancipation. In: Uő: *The Power of Ideas*. Edited by Henry Hardy. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2000. 165–166.

²⁰³ Az egyedi-különös-általános triászból a büntetőjog a középsőt választja. Ha az elvárhatóság az egyedihez igazodna, senkit nem lehetne büntetni: az egyén választása annak bizonyítéka, hogy tőle ez várható el (nem is dönthetett másképp), az általános pedig nem elégíti ki a büntetőjogtól elvárt individualizáció követelményét.

²⁰⁴ Orna Ben-Naftali és Yogev Tuval használják az „imagined community of survivors” kifejezést. Orna Ben-Naftali – Yogev Tuval: Punishing International Crimes Committed by the Persecuted. *Journal of International Criminal Justice*, 2006. 4. sz. 148.

²⁰⁵ Ben Naftali – Tuval 2006. 148.

²⁰⁶ Brot. In: Jokusch–Finder 2014. 329.

²⁰⁷ Levi 1990. 47.

²⁰⁸ Barenblat v. Attorney-General. 39.

²⁰⁹ Uo. 41.

²¹⁰ Ben Naftali – Tuval 2006. 148.

„ÉN VOLTAM AZ ÖRÖK JELÖLT”

Bárd Károly büntetőjogásszal

Kazai Viktor Zoltán beszélget

EGYETEMI ÉVEK: HALLGATÓ ÉS FIATAL OKTATÓ

Diákévek

Az Ön neve kutatóként, oktatóként és szakpolitikusként egyaránt összenőtt a büntetőjoggal, de még inkább a büntető eljárásjoggal. Mi vonzotta ebben a jogterületben? Minek a hatására kezdett el a büntetőeljárás iránt érdeklődni?

Őszintén szólva véletlen volt, hogy épp büntetőjoggal kezdtem el foglalkozni. Egyetemista koromban több diákkörbe is jártam. Így például rendszeresen látogattam a polgári jogi diákkört, mert Eörsi Gyula vezette nagyon szórakoztatóan. Azt hiszem, hogy eleinte a polgári jog jobban is érdekelt. De egyik este felhívott Palánkai Kriszta (akkori nevén Kratochwill Kriszta), és megkérdezte, hogy nem akarok-e demonstrátor lenni a Büntető Eljárásjogi Tanszéken. Így lettem demonstrátor, aztán jött az OTDK, és az egyetem elvégzésekor megkérdezték, hogy maradnék-e a tanszéken tanítani. Úgyhogy azt tudom mondani, kezdetben nem volt számomra különösebben vonzó a büntetőjog. Talán ennyi év után bevallhatom, hogy a büntetőjog államvizsgámon nem jeles minősítést kaptam. De idővel kétségtelenül megszerettem ezt a jogterületet.

Ön 1975-ben végzett jogászként, vagyis az 1970-es évek első felében járt egyetemre. Milyen volt ekkor az ELTE jogi kar? Mely jellemzőit emelné ki a diákként, amelyek a rendszerváltás után született generáció számára meglepőek lehetnek?

Szokás ezeket az éveket a brezsnyevi pangás időszakának nevezni. Az egyetemi világ azonban nem volt ennyire egysíkú. A diákságot egyfajta kettős társadalomként tudnám leírni. Egyrészt, volt egy csoport, amelynek tagjai felkészültek a vizsgákra, egyébként pedig csak söröztek és fociztak. Másrészt viszont nagyon komoly kulturális élet volt az egyetemen. Emlékszem, hogy volt három filmklub, egy jazzklub és még sok más. Ez talán nem volt véletlen, hiszen a mi évfolyamunkba sokan jártak olyanok, akik valójában nem akartak jogászok lenni, mint például Vámos Miklós, Szikora János és Kőbányai János. Én valahol a két csoport között helyezkedtem el. Jártam klubokba, részt vettem az egyetemi kulturális életben, de bevallom, hogy voltak olyan barátaim is, akikkel inkább fociztunk és söröztünk.

Ami az oktatást illeti, azt tudom mondani, hogy az előadások általában unalmasak voltak. De gondolom, ez azóta sem változott érdemben. Viszont felfedeztem magamnak azokat az oktatókat, akiktől sokat lehetett tanulni még akkor is, ha nem voltak jó előadók. Ilyen volt többek között Kulcsár Kálmán vagy Világhy Miklós. Péteri Zoltánra emlékszem még kifejezetten, aki kiváló jogelméleti szemináriumokat tartott. A többi oktató nagyrészt felejthető volt.

Később, már fiatal oktatóként írtunk egy tanulmányt Kéri Lászlóval a kiscsoportos oktatásról. Amit abban a tanulmányban írtunk arról, hogy mennyi potenciál lenne ebben az oktatási formában, de nincsen kihasználva, azt részben saját tapasztalatból mondtuk. Úgy általában, sajnos, elég gyengék voltak a szemináriumok is. Nem véletlenül jártunk át a bölcsészkarra és az orvosi karra előadásokat hallgatni. Bár hozzánk is jöttek római jogot hallgatni Brósz Róberttől.

Amikor én kezdtem az egyetemet 2009-ben, akkor már körülbelül 400 fő járt egy évfolyamba. Ez már bőven a tömegoktatás időszaka. Olyan sokan voltunk, és annyira változó volt az időbeosztásunk, hogy nem volt könnyű tartós barátságokat kialakítani. Önnek vannak olyan kapcsolatai, amelyek még az egyetemi diákévek alatt születtek, és a végzés után is tartósan fennmaradtak?

Az én időmben még sokkal áttekinthetőbb volt egy évfolyam, amelyre nagyjából 120-130 ember járt. Nyilván ez is lényeges. De, ami igazán meghatározó befolyással bírt a későbbi kapcsolatok alakulására, az a katonaság volt. A katonaság alatt születettek az első barátságok, ott alakultak ki az ismerősi csoportok, amelyekhez aztán az egyetem alatt csatlakoztak a barátnők. Ehhez képest az egyetemi csoportok kevesebbet számítottak az új kapcsolatok kialakítása szempontjából. Aki nem

volt katoná, azt nehezen fogadtuk be. Nekem szerencsém volt, mert én már a katonaság alatt több baráti társasághoz is tartoztam, és ez megmaradt az egyetemen. Ebből adódott néha feszültség, amikor éppen a másik társasággal tartottam.

Fiatalkorok közössége

A diploma megszerzése után Ön ott maradt az egyetemen tanítani. Ekkoriban mennyire volt ideológiailag kötött az egyetemi oktatás? Miben volt érzékelhető, ha egyáltalán, a politikai nyomásgyakorlás? Akár úgy is kérdezhetném, mennyire volt biztosítva az oktatás szabadsága?

Az biztos, hogy az egyetemi oktatás fölött nem gyakoroltak központi politikai irányítást. Azt sem éreztem, hogy bárki is beleszólt volna az oktatásba politikai alapon. Pedig egy olyan tárgyat tanítottam, amelyben időről időre felmerültek politikailag kényes kérdések, például a kényszerintézkedések kapcsán. Ezeket néha a diákok maguk vetették fel. Emlékszem például arra, hogy Antall Gyuri – a későbbi miniszterelnök fia – állandóan alapjogi kérdéseket pedzegetett. De igazából mi egy nagyon szerencsés időszakban kezdtünk el tanítani. Olyan megtörtént, hogy egy idősebb kolléga óva intett attól, hogy bizonyos témákat a tanszékvezető füle hallatára beszéljünk meg. Viszont ekkoriban már a központi politikai vezetés nem foglalkozott az egyetemi oktatókkal. Békén hagytak minket. Így végiggondolva, nincs egyetlen olyan írásom sem, amit szégyellnék ma megjelentetni. Ez az előttünk lévő generációnak nem adatott meg.

Amennyire ezt különböző beszámolók alapján le tudom szűrni, a fiatal oktatóknak volt egy elég aktív és összetartó közössége. Így például rendszeresen jártak az egyetem visegrádi üdülőjébe továbbképzéseket tartani saját maguk számára. Előzetes kutatásaim során sokszor szembejött velem az Ön által már említett tanulmány, amelyet Kéri Lászlóval jegyeztek Oktatás és kiscsoport címen. E cikkben Önök a frontális, előadás-központú, a tárgyi tudásra építő oktatási módszer ellen érvelnek, és helyette a készségek, attitűdök, szemlélet átadásának fontosságát hangsúlyozzák. Volt az írásnak komolyabb visszhangja az egyetemen? Hogyan fogadták az idősebb generáció tagjai az ilyen reformtörekvéseket?

A tanulmánynak semmilyen hatása nem volt az egyetemen. Számítottunk arra, hogy a tanszékvezetők esetleg felháborodnak, az előadás

akkor az ő monopóliumok volt. De valójában semmilyen éles, elutasító reakciót nem váltott ki. Valószínűleg azért, mert az oktatók nagy része, akiket nem engedtek előadást tartani, egyetértettek az írásunkkal, akik meg tartottak, nem érezték, hogy ez az írás fogja ledönteni őket a katedrálról. A minap újra elolvastam a szöveget, hogy ellenőrizsem, nem volt-e bennünk frusztráltság vagy féltékenység az idősebb generációval szemben. Szerintem nem volt. Ez egy elég objektív tanulmány.

De nincs is különösebb jelentősége annak, hogy az egyetem vezetése erre nem kapta fel a fejét. Ezt a tanulmányt elsősorban magunknak írtuk. A Fiatal Oktatók egyfajta önképzőkörként működött. Elsősorban mi magunk beszélgettünk egymással. Alkalmanként pedig meghívtunk külsős előadókat, akikkel egyébként nem lett volna lehetőségünk találkozni, mert nem tehették be a lábukat az egyetemre ilyen vagy olyan okok miatt, mint például Sárközy Tamás. Nem akartunk rivalizálni az idősebb oktatókkal. Inkább csak azt szerettük volna megmutatni, hogy mi különbözünk az előttünk lévő generációtól. Akik fölöttünk voltak korban, és az egyetemi ranglétra magasabb fokán álltak, azokra jellemző volt, hogy a saját kis szemétdombjukon kapingáltak, mindenféle belső harcot vívtak, miközben az oktatásra nem fordítottak annyi energiát. Azt kívántuk bizonyítani, hogy képzetebbek vagyunk, és jobban értünk az oktatáshoz. Velünk kezdődött például az, hogy az oktatók több diplomát szereztek, igaz, a tételes jogot tanító kollégák közül alig. Ebből szempontból kakukktójas voltam, mivel büntető eljárásjogot tanítottam, de szociológiát is végeztem.

Ami még nagyon sokat segített pályakezdőként, az a szakmai gyakorlat volt. Először a rendőrségre mentem, ahol körbejártam a Bűnügyi Technikai Intézetet, a központi ügyeletesekkel jártam ki éjszákanként gyilkosságok helyszínére, fiatalkorú bűnelkövetők meghallgatásain vettem részt. Ezt követően kerültem az ügyészségre, ami valóban kiváló lehetőség volt számomra, mert olyan emberekkel dolgozhattam együtt, akik nagyon értették a büntetőjoghoz, még a dogmatikához is. Bíróságra már nem tudtam menni, mert addigra behívtak tartalékos szolgálatra. Viszont szerencsémre katonai ügyészként töltöttem a szolgálati időmet, így részt vettem például a rendőrség és a büntetés-végrehajtási személyzet korrupciós ügyeinek nyomozásában. A végén, a leszerelés előtt, amikor már nem volt értelme nyomozásokba bevonni, az öngyilkossági kísérletek kivizsgálását bízták rám. Szerencsések voltak azok, akiknek az ügyét én bíráltam el, mert minden vizsgálatot azzal zártam le, hogy halálosan komoly volt az öngyil-

kossági szándék, vagyis senki sem akart kibújni a katonai szolgálat teljesítése alól.

Úgy tudom, hogy Ön nem csupán aktív tagja, de kifejezetten tehetséges játékos volt az ELTE fiatal oktatóiból összeálló Jogtatók nevű focicsapatnak. Meséljen egy kicsit a csapatról! Úgy tűnik, hogy ez egy nagyon fontos szocializációs közeg volt a pályakezdő oktatók számára.

Nem is emlékszem pontosan, hogy mikor alapítottuk a Jogtatókat. Az biztos, hogy közvetlenül az egyetem elvégzése után elkezdtünk rendszeresen lejárni focizni, és ez később egyfajta szervezeti formát kapott, amikor a kari bajnokságban játszottunk folyamatosan. Volt a Jogtatók I és Jogtatók fakó. Mi természetesen meg voltunk győződve arról, hogy a Jogtatók I az elit csapat, akik jól tudtak játszani. De tény, nálunk nem nagyon volt fluktuáció, ez valóban csapat volt. Idetartozott Kukorelli István, Pethő Robi, Szigeti Péter, Kéri László, Földesi Tamás, Jutasi György. Időnként védett nálunk Pál Lajos, játszott néhányszor Nagy Boldizsár és Szalay Péter. Később pedig csatlakozott Stumpf István. Kukorellivel és Stumpfival szerettem a legjobban játszani, mert ők visszatették a labdát. A napokban küldte meg Kukorelli Pisti a legújabb könyvét, és ajánlasként azt írta, hogy „köszönettel a sok jó passzért”.

Ez valóban több volt, mint egyszerű focicsapat. Minden hónapban tartottunk például csapatgyűléseket, amikre néha meghívtunk neves, magas pozícióban lévő embereket is. Ezeket az összejöveteleket mindig Kéri László szervezte a lakásukon. Ezenkívül voltak tiszteletbeli tagjai is a Jogtatóknak, tehát akik nem játszottak, és nők is, Kéri felesége, Petschnig Zita meg Mihancsik Zsófi. A kemény mag pedig egy baráti társaság is volt egyben. Előfordult, hogy együtt szilvesztereztünk. Sőt, Kéri összes költözésénél besegített az egész csapat, én voltam a sofőr.

Ön már említette a Jogtatók csapatának pár tagját. Hozzá lehet még tenni Lenkovics Barnabás vagy Pokol Béla nevét. Mind olyan személyek, akik a hazai jogi-politikai elit meghatározó alakjaivá avanzáltak kutatóként, ügyvédként, ombudsmanként, alkotmánybíróként stb. Így utólag visszanezve könnyű lenne úgy tekinteni a Jogtatókra mint egyfajta elitkeltezőre. Kíváncsi vagyok, Ön hogyan látta ezt a közösséget akkor. Ez elsősorban a játék örömről szólt, vagy pedig a kapcsolatépítés egy formájaként működött?

Ez azért zárt közösség volt, nem mindenki volt tagja, aki később pozícióba jutott. És biztos, hogy nem csupán a futballról szólt. Ha így lett volna, akkor nem hiszem, hogy mindenki tagja maradt volna a Jogtatóknak. Ahogy említettem, baráti társaság is voltunk, egy olyan közösség, amelynek tagjai tudták, hogy egymás között szabadon beszélhetnek mindenről. A fiatal oktatók között volt olyan, aki előtt vigyáztam arra, hogy mit mondok. Ilyen a Jogtatókban sosem fordult elő. Ezenkívül ez a társaság rendkívül szellemes emberekből állt. Olyannyira, hogy valamelyik Szilveszteri Kabaréba meghívták a csapatot fellépni. Sajnos ezen a fellépésen nem tudtam részt venni, mert a felvételnél Helsinkiben voltam. Azóta sem tudom, pontosan hogyan terjedt el a hírünk.

Ami a későbbi karrierutakat illeti, arra emlékszem, hogy egy-két csapatgyűlésen eljátszottunk azzal a gondolattal, mi lenne, ha belőlünk állna a kormány, és kiosztottuk az egyes tárcákat egymás között. Mindannyian Jutasit tartottuk alkalmasnak a miniszterelnökségre. Nekem pedig az igazságügyi tárcát szánták minden alkalommal. De ez természetesen csak vicc volt. Szerintem senki nem sejtette előre, hogy milyen pályát fog befutni a szakmában. Kukorelli és én voltunk azok, akik a leghosszabb ideig hűségesek maradtunk az egyetemhez. A többiek elmentek dolgozni a Társadalomtudományi Intézetbe, a Miniszterelnöki Hivatalba stb. Közben azért természetesen tanították, de ők hamarabb érezték úgy, hogy az egyetemi világ túl szűk számukra.

A futball ugyanakkor nem térítette el a tudományos pályától. Sőt, a kettő még össze is kapcsolódott bizonyos értelemben. Úgy tudom, hogy az Ön szervezésének köszönhetően indult egy hosszú éveken át tartó „csereprogram” a bécsi egyetem és az ELTE fiatal oktatói között. Egyik évben Önök mentek Bécsbe, másik évben az osztrák kollégák látogattak el Budapestre. Számomra úgy tűnik, hogy ez a kezdeményezés legalább annyira szólt a fociról, mint a tudományos eszmecsereről. Meséljen arról, hogy mi volt ennek a „csereprogramnak” a célja, és pontosan miből állt ez az együttműködés a két egyetem között!

Az egész úgy kezdődött, hogy 1984-ben kaptam egy sürgőnyt – igen, akkor még volt ilyen –, amelyben felajánlottak egy rövid távú konzultánsi munkát a bécsi ENSZ-központban. Ez óriási lehetőség volt akkoriban. Mint kiderült, azért hívtak, hogy segítsék előkészíteni az ENSZ-főtitkár jelentését, azt, amit az 1985-ben megrendezésre kerülő milánói Bűnmegelőzési Kongresszus elé terjesztett. Azt hiszem, azért

kerestek meg, mert a sürgöny feladójával előző évben találkoztam Helsinkiben, gondolom, hallotta az előadásomat.

Ekkoriban természetesen nem volt olyan egyszerű kimenni Bécsbe. Úgyhogy be is kellett mennem a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek főosztályára (úgy is nevezték, hogy ENSZ-főosztály). Én lepődtem meg a legjobban azon, mennyire örültek a minisztériumban a felkérésnek. Kérdeztem, hogy le kell-e adnom a fizetésemet, amit Bécsben kapok. Azt mondták, fogjam fel úgy, mint egyfajta ösztöndíjat. A lényeg tehát, hogy megkaptam az engedélyt, és kiutaztam.

Nagyon keményen dolgoztam az ENSZ-központban, pedig volt két asszisztensem is. Az egyik egy Costa Rica-i lány volt, a másik pedig egy osztrák fiatalember. Ez az osztrák filozófus Heideggerrel foglalkozott, számomra teljesen hasznavehetetlen volt. Viszont remekül futballozott, úgyhogy nagyon megkedveltük egymást, és rendszeresen elmentünk játszani. Kiderült, hogy mind a kettőnknek van csapata. Rögtön el is döntöttük, hogy összehozzuk a csapatainkat.

Kitaláltuk, hogy kérünk az egyetemtől egy hivatalos meghívó levelet tudományos együttműködés céljából, amivel lehetett külföldre utazni. Földesi Tamás volt ekkor a dékán, ő volt a jobbhátvédünk, így nem volt nehéz ilyen levelet szerezni. Így több mint harminc év után talán elárulhatom, hogy a programnak semmilyen tudományos célja nem volt, csak a foci, mozizásról, bevásárlásról és a közös borozgatásról szólt.

Az osztrák csapat nagyon vegyes társaság volt. Játszott abban orvos, filozófus, sőt még Koncilia is, az osztrák válogatott kapusa, aki nagyon rendes volt, mert mezőnyjátékosként állt be. Körülbelül négy vagy öt évig jártunk egymáshoz játszani. Amikor Budapestre szerveztük a találkozót, akkor az osztrák játékosok egy része nálam aludt, a másik részüket pedig az egyetemi kollégiumban szállásoltuk el.

Az életrajzi adatait bújva feltűnt, hogy az 1980-as években Ön többször is járt külföldön hosszabb-rövidebb ideig kutatás és/vagy munka céljából. Például volt Londonban tanulmányúton, dolgozott az ENSZ-nek Bécsben és a HEUNI-nak Helsinkiben. Első ránézésre meglepőnek tűnik, hogy nemzetközi karriert lehetett építeni akkor, amikor még zárva voltak a határok. Magyar oktatók és kutatók mennyire tudtak becsatlakozni a nemzetközi vérkeringésbe, és az állam milyen feltételekkel engedte át őket a vasfüggönyön?

Akkoriban nem nagyon volt jellemző, hogy az oktatók, kutatók külföldre jártak volna. Nekem szerencsém volt, mert a nagymamán an-

goltanár volt, aki engem és a barátaimat is oktatott, egyébként főleg csak külkeres embereket tanított a lakásán. Amikor pedig elkezdtem tanítani az egyetemen, elvállaltam minden fordítási munkát, mert nagyon rossz volt a fizetés. Ha pedig elakadtam valamelyik szöveggel, akkor átmentem a nagymamámhoz, és vele két-három óra alatt megírtuk, amivel én egy hetet küszködtem. Később kabintolmácsként is dolgoztam, nagyszerű, művelt kollégákkal. Németül még gyerekkoromban tanultam meg Frankfurtban, de az angol nyelv ismerete jelentett igazi előnyt. Ebből kifolyólag én az egyetemen valóban kivételes helyzetben voltam.

Az első külföldi tanulmányutam alkalmával két hónapra utaztam Finnországba még 1976-ban. Oda volt ösztöndíj, amit viszonylag könnyen meg lehetett kapni. Finnország olyan „csak majdnem nyugat” volt. Ez kifejezetten vonzó volt számomra, hiszen Finnországban volt egy kiváló kriminológiai intézet. Én mondjuk nem oda, hanem az egyetemre kerültem, ahol együtt dolgoztam egy nagyon kedves, idős eljárásjog-professzorral, akitől, sajnos, túl sokat nem tanultam. Viszont valahogy odakeveredtem a Legal Policy Institute-ba, amit a kor egyik legnevesebb kriminológusa, Inkeri Anttila vezetett. Ő megszervezett számomra egy előadást Turkuban. Ez volt valójában az első lépés, amellyel bekerültem a nemzetközi tudományos vérkeringésbe.

A finnek nagyon megkedveltek, ekkor hozták létre az ENSZ regionális bűnügyi intézetét, a HEUNI-t, és Inkeri lett itt az igazgató. Többször hívtak konferenciákra; egyik évben három hónapon át konzultánsként dolgoztam, különböző konferenciákat vagy szemináriumokat készítettem elő. Ez azért volt kifejezetten előnyös, mert a Helsinkiben található intézet egyfajta hídszerepet játszott a Kelet és a Nyugat között. Így könnyen kapcsolatba lehetett kerülni nyugati szakemberekkel, ami különböző lehetőségeket kínált. Ahogy már említettem, az egyik helsinki előadásomnak köszönhettem azt is, hogy később meghívtak dolgozni a bécsi ENSZ-központba.

Voltam Salzburgban is, az American Studies Salzburg Seminaron, amelyen tényleg a legnagyobb nevek tanítottak. Én például Damaskának, a Yale egyik sztárjának a kurzusát választottam. Ezenkívül a British Council szervezésében kezdődött egy csereprogram Hungarian-British Round Table címen. Gönczöl Katalin szervezte a magyar csapatot. Itt is tartottam egy előadást, ami után az angolok a következő évben meghívtak Londonba, egy rövid tanulmányútra.

Egyszer még Vancouverbe is kijutottam. Király Tibort hívták meg a viktológiai konferenciára. Ő viszont nagyon kedvesen felajánlotta, hogy menjek el helyette, azzal, hogy nem tud elég jól angolul.

Az 1980-as években megjelent cikkei olvasva az tűnt föl, hogy sokszor hivatkozik alkotmányos elvekre. Sőt, Kukorelli István szerint Magyarországon az Ön korai írásai tekinthetők az alkotmányos büntetőjog előfutárának. Az én generációm számára furcsának tűnhet, hogy egy autoriter rezsim alatt bármi jelentősége van annak, hogy milyen követelmények származnak az alkotmányból. Valóban része volt ekkoriban a tudományos gondolkodásnak az alkotmányjogi, alapjogi megfontolások beépítése az elemzésbe? Vagy ez a nemzetközi tudományos diskurzus hatására alakult ki Önben?

Az alkotmányjog, emberi jogok iránti érdeklődésem úgy kezdődött, hogy Kukorelli István az *Élet és Tudomány* című folyóiratban vezetett rovatát átadta nekem. Nagy kihívás volt, kéthetente rövid összefoglalókat kellett írnom az egyes alkotmányos jogokról, megadott terjedelemben és határidőre, ami egy egyetemi embernek elég szokatlan. A tudományos közösségben ennek nem volt különösebb visszhangja. Viszont az időközben nyilvánossá tett iratok alapján kiderült, hogy az amerikai nagykövetségen figyelemmel követték ezeket az írásokat. Egyszer pedig egy egészen furcsa helyzetbe keveredtem. Már nem is tudom, hogy miért, de megállított a rendőr, megvizsgálta a jogosítványomat, közben rám nézett, és azt mondta: „Ja, hogy maga az, aki írogatja ezeket a cikkeket az *Élet és Tudomány*ba.” Ezen nagyon meglepődtem, nem igazán elismerő hangon mondta mindezt, de örültem annak, hogy mégis volt hatása az írásaimnak.

A folyóirat egyébként meglehetősen szabad szellemű volt. Egyetlen alkalommal fordult elő, hogy behívtak a szerkesztőségbe, és arra kértek, hogy az egyik cikket írjam át. Ezt kategorikusan visszautasítottam, és bejelentettem, hogy ha nem hozzák le az írás eredeti változatát, akkor abbahagyom a rovatot. Ez elég kellemetlen lett volna a szerkesztőségnek, mivel az egész sorozatot már jó előre beharangozták. Így aztán végül publikálták a cikket minden változtatás nélkül.

Kandidátusi értekezés

1986-ban védte meg A büntető hatalom megosztásának buktatói. Értekezés a bírósági tárgyalás jövőjéről című kandidátusi értekezését. Ebben a művében azt a kérdést vizsgálja, hogy érdemes-e a bírósági tárgyalás kettéosztásával a bűnösség megállapítására vonatkozó résztől elkülöníteni a büntetés kiszabásának fázisát. Végül úgy foglal állást, hogy ilyen irányú reform nem javasolt, mivel ez a társadalomtudományi ismeretek széles körű felhasználásával járna,

ami zavarokat idézne elő a büntető igazságszolgáltatásban. A kollégái – például Györgyi Kálmán, Sajó András vagy Hack Péter – nagyon elismerően szóltak a műről. Sőt, még a Magyar Pszichológiai Szemlében is jelent meg róla könyvismertetés. Ezen ismertetések alapján nekem úgy tűnik, hogy a könyv sikerének oka alapvetően az Ön által alkalmazott különleges kutatói szemléletmódban keresendő: egyrészt, ekkor már bekapcsolódott a nemzetközi tudományos diskurzusba, ezért magabiztosan igazodott el a külföldi szakirodalomban, másrészt pedig képes volt a társadalomtudományi kutatási eredményekre is támaszkodni, hiszen szociológiát is végzett. Ez tudatos építkezés volt az Ön részéről? Jól gondolom, hogy kifejezetten szerette volna meghaladni a jogtudomány területén bevett módszertant?

Az események pontos láncolatát már nem tudom felidézni, de az biztos, hogy a szociológia nagy hatással volt rám. Például nagyon sokat olvastam Simmelt, Tönniest, és alaposan foglalkoztam Weberrel. Habár a módszertant nem tanultam meg elég alaposan, amit így utólag bánok. Viszont azt, hogy folyamatosan visszakérdezek azért, hogy ellenőrizsem a saját gondolatmenetemet, azt minden bizonnyal a szociológiáról hoztam magammal.

Az nyilvánvaló volt számomra, hogy a magyar tudományos közeg elég provinciális. Bár ez alól természetesen voltak fontos kivételek, a szűkebb szakterületemen, mondjuk Visky László vagy Király Tibor. Ha valaki elolvassa a korabeli büntetőjogi tárgyú tankönyveket, akkor általában azt látja, hogy a szerzők egymás után ismertették a tudomány képviselőinek véleményét, majd egyszerűen rögzítették, különösebb magyarázat nélkül, hogy egyik vagy másik szakirodalmi álláspont mellett teszik le a voksukat. A harmadik ilyen könyv után az ember azt mondja, hogy na ebből elég. A magyarázat nélküli kategorikus tételek ijesztőek voltak számomra. Hiányoltam, hogy nincs kérdésfeltevés, tépelődés.

Szerencsére rátaláltam az amerikai és német kritikai kriminológiára és az interakcionista elméletre, ami nagyon megkapott. A tudományos érdeklődésem kielégítése szempontjából óriási előnyt jelentett, hogy a papámnak voltak olyan ismerősei, akik szponzoráltak, vagyis csaknem minden könyvet beszereztek, amit kértem. Ezt az új ismeretanyagot pedig megpróbáltam bevinni a büntető eljárásjog világába. Ez volt az úgynevezett igazságszolgáltatás-szociológiai korszakom. Ebben az időszakban kétségtelenül olyan tudásra tettem szert, ami kivételesnek számított itthon.

Végül pedig talán annak is köszönhető volt a könyv sikere, hogy egyáltalán el lehet olvasni. Nagyon fontosnak tartom, hogy érthetően és választékosan fogalmazzak. Amikor kezdő voltam, Király Tibor javasolta, hogy mielőtt belefognék az írásba, olvassak Kosztolányit.

Habár nagyon pozitív visszhangja volt a műnek, sőt az akadémiai bíráló bizottság javasolta is a publikálását, azért azt tudni lehet, hogy ekkoriban még a politikai vezetés figyelt arra, hogy milyen tudományos munkák jelennek meg, és milyen tartalommal. Önnek nem kívántak „tanácsot adni” a megjelentetés előtt?

Nem tapasztaltam olyat, hogy bárki is tartalmi módosításokra akart volna rávenni politikai okokból. Talán még büszkének is kellene lennem, ha lett volna valami politikailag kivetnivaló az értekezésben, de nem volt. Nem akartak semmit kivetetni vagy átíratni.

Persze ne képzeljük, hogy a rendszer teljesen liberális lett volna. Mondok is erre egy példát. Egyszer meghívták Kende Pétert, Kéri Lászlót és engem (évfolyamtársak voltunk), hogy vegyünk részt egy beszélgetésen a Társadalomtudományi Intézetben a koncepciók perekről. Az esemény apropója az volt, hogy valamelyik kerületi párttitkárt meghurcolták állítólag azért, mert túlságosan reformgondolkodású volt. A beszélgetés előtt behívatott minket Aczél György helyettese, és mondta nekünk, hogy figyeljünk arra, mi hangzik el. Az én előadásom témája egyébként teljesen ártalmatlan volt. Egyszerűen azt akartam ismertetni, hogy milyen szelekciók érvényesülnek a büntetőeljárásban. A lényeg, hogy a Társadalomtudományi Intézetben tartott beszélgetés után bementünk Mihancsik Zsófia éjszakai rádióműsorába. Amikor a felvett beszélgetés adásba került, akkor épp Finnországban voltam. Mondtam is egy finn barátomnak, miközben hallgattam a Kossuth Rádiót, hogy talán nem kéne hazamennem. De a végén nem lett az egészből semmi probléma.

Az értekezésében így fogalmazza meg saját kutatói ars poeticáját: „Munkám során igyekeztem megmaradni annál, ami a tudós dolga és óvakodtam attól, hogy a jogpolitikus szerepében tetszelegjek. Ezért tartózkodtam attól is, hogy – a jogtudományi munkákban egyébként szokásos – kategorikus, magabiztos, ellentmondást nem tűrő jogszabálymódosítási javaslatokat fogalmazzak meg. Ehelyett megoldási lehetőségeket vázoltam és azon voltam, hogy feltárjam ezek feltételeit és rámutassak következményeikre.” Ez alapján számomra úgy tűnik, hogy ekkor még elzárkózott a politikai szerepvállalástól. Ehhez képest 1989-ben a freiburgi Max Planck Intézetben végzett kutatását szakította meg azért, hogy a felajánlott

miniszterhelyettesi pozíciót betölthesse az igazságügyi minisztériumban. Minek a hatására változott meg a véleménye? Vagy csak én látok itt némi ellentmondást?

Azt gondolom, hogy mindannyiunkban megvan ez a kettősség. Azért az jó dolog, ha az ember meg tudja valósítani az elképzeléseit. Még bőven a felkérés előtt jutott eszembe, hogy milyen hasznos lenne megtanulni a strasbourgi esetjogot, amivel senki nem foglalkozott akkor Magyarországon. Amikor pedig felajánlották ezt a pozíciót, akkor feléledt bennem az ambíció, hogy előkészítsem az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez való csatlakozást. Freiburgban már azon is gondolkodtam, hogy valamelyik nyugati egyetemen kéne állást keresnem. Őszintén szólva elég szűknek éreztem a hazai egyetemi közeget. Talán én voltam az első, aki az egyetemen ilyen komoly lehetőséget kapott. Ráadásul akkor még a miniszterhelyettesi pozíciónak nagy presztízse volt. Ugyanakkor tudósként mindig is tartottam magam a weberi tanításhoz, miszerint nem az a dolgom, hogy megmondjam, mit kell csinálni, hanem hogy felvázoljam a különböző lehetőségeket és megvalósításuk feltételeit.

KORMÁNYZATI SZEREPVÁLLALÁS

1989–1997

Szerepváltás: kutatóból szakpolitikus

Az Antall-, a Boros-, valamint a Horn-kormány alatt is helyettes államtitkárként dolgozott az Igazságügyi Minisztériumban. Meglehetősen hosszú volt a munkaköri leírása. Önhöz tartozott a büntetőjog-alkotás irányítása, a kegyelmi ügyek, a nemzetközi szerződések előkészítése és implementálása, az állammal szemben benyújtott emberi jogi tárgyú panaszügyekben Magyarország képvisellete, az európai uniós jogharmonizáció stb. Kezdiük talán a büntetőjog-alkotási feladatokkal, amelyek mind az anyagi, mind az eljárási, mind pedig a büntetés-végrehajtási joganyagra kiterjedtek. Elolvastam néhány írását, amelyekben az akkori kisebb-nagyobb reformokra és az azokat ért kritikákra reflektált. Éreztem bennük egyfajta pragmatizmust, két értelemben is: egyrészt, elutasította azt a nézetet, miszerint mindent, ami a rendszerváltás előtt született, ki kéne dobni az ablakon – tehát nem volt híve az ideológiai alapú radikális változtatásoknak –, másrészt pedig óva intett attól, hogy a jogra egyfajta csodaszerként, összetett társadalmi

problémák megoldásaként tekintsenek. Ez így többé-kevésbé pontos leírása annak a szellemiségnek, amelyben nekilátott a kodifikálásnak?

Igen, ezt jól mondja, főleg az elsőt. A rendszerváltás környékén sok képzetlen ember keresett meg a fura ötleteivel, hogy miként kéne megreformálni a büntetőjogot. Nagyon bosszantott a tudatlanság és a külföldi szakirodalom ismeretének hiánya. Én viszont Damaskától – a kor egyik legnevesebb büntetőigazságszolgáltatás-szakértőjétől – megtanultam, hogy a reformoknak vannak bizonyos feltételei. Ezek ismeretében, azt hiszem, el tudtam dönteni, hogy melyek a megvalósítható ötletek, és mi az, ami csupán agymenés. De még így is túlmentem pár-szor azon, amit a magyar közeg elviselt. Így például hiába próbáltuk meg nagyon óvatosan közelíteni egymáshoz a vádló és a védelem jogait, mégsem sikerült keresztülvinni.

A célom alapvetően az volt, hogy javítsuk az akkor hatályos büntetőjoganyag hibáit. Ebben a kormány is belement, mert tudták, hogy a parlament egyébként sem nyelne le túlságosan radikális elképzeléseket. Vegyük példaként a kábítószerekre vonatkozó szabályozást, ebben Lévy Miklós is segített. Emlékszem, hogy nagyon sok kritikát kaptunk a jogvédőktől, pedig később bebizonyosodott, hogy ennél progresszívabb szabályokat nem lehetett volna elfogadtatni, aztán szépen újra szigorítottak, amikor én már nem voltam a minisztériumban. Arra viszont nagyon büszke voltam, hogy a fiatalkorúakra vonatkozó jogszabályi változtatásokat sikerült átnyomni a parlamenten. Ezért meg is kaptam a Ferenczi-díjat, ez nagyon jólesett.

Voltak, akik azt várták, hogy találjak ki valami egészen újat. De bevallom, hogy nem volt olyan nagy ötletem, ami teljesen új alapokra helyezte volna a magyar büntetőjogot. Nagyon kevés olyan embervett körül, akikre tudtam támaszkodni ebben. Igazából Király Tibor volt az egyetlen, aki tudott ebben érdemben segíteni, amikor a büntetőeljárási törvényt írtuk. Imádtam a kodifikációt, de a munka során kiderült, hogy mennyire nehéz új ötletekkel előállni. Külföldi útjaimon egyébként azt tapasztaltam, hogy nem egyetemi emberekre szokták bízni a jogszabályalkotás előkészítését. Sok helyütt inkább az a jellemző, hogy a kormány egy jogpolitikai intézetet hoz létre a kriminálpolitikai program kidolgozása céljából, és ahhoz társul a kodifikációs feladat.

Büntető jogszabályok kodifikációja

A büntetőjog reformja lassan haladt előre, ráadásul szakaszosan és csak részlegesen valósult meg, mialatt Ön államtitkár volt. Ennek több okát is megjelölte a korabeli írásaiban és interjúiban. Így például utalt arra, hogy a kor nem kedvezett a büntetőjogi tárgyú jogalkotásnak, mert a rendszerváltás utáni időszakban más kérdések élveztek prioritást. Említette azt is, hogy néhány változtatás a jogalkalmazók ellenállásán bukkant el. Volt olyan meg nem valósult reformötlet, amelyet kifejezetten sajnált?

Erre már pontosan nem emlékszem. De az biztos, hogy a jogszabályok előkészítése során sok elképzelésünket meg kellett változtatnunk. Az volt a szokás ugyanis, hogy a szabályozási koncepciókat megküldtük előzetes véleményezésre. Ennek során a legtöbb konfliktusunk a Legfelsőbb Bírósággal és a Legfőbb Ügyészséggel volt, miközben az alsóbb szinteken sokkal többen rokonszenveztek a reformelképzelésekkel. A rendszerváltás előtti időből megőrizték a befolyásukat, és makacsul ellenálltak a változtatásoknak. Igaz, az MDF-kormány alatt könnyebb volt a dolgom, náluk ott volt a sok régi káder, ezért jobban meghúzták magukat. De később kifejezetten azzal fenyegetőztek, hogy ha ez vagy az a megoldás benne marad a koncepcióban, akkor ők kiszállnak az előkészítő munkából, és az az egész törvényből nem lesz semmi. Kétségtelen, hogy a büntetőeljárás az egyik olyan terület, amely kevésbé alakítható kívülről, mivel nagyrészt a jogalkalmazók rutinján alapul. Mégis úgy éreztem, hogy sokszor indokolatlanul elutasítóak voltak, csak azért, mert megszokták a régit.

Különösen a Legfelsőbb Bírósággal volt egy alapvető probléma. Jellesül, hogy nem tudták eldönteni, milyen szerepet játszanak a bírák az eljárás során. Egyrészt, az egész ügy urai akartak lenni, másrészt viszont igényt tartottak arra, hogy a munka jelentős részét másoknak delegálják. Ezért van olyan fellebbviteli rendszerünk a mai napig, ami-ben minden fellebbviteli bíróság gyakorlatilag újrakezdi az egész ügyet, aztán pedig visszadobja új eljárásra. Valahogy nem állt rá a gondolkodásuk arra, hogy csak azzal kell foglalkoznia a fellebbviteli fórumnak, amit kifogásoltak.

Emberi Jogok Európai Egyezménye

Magyarország 1990-ben írta alá az Emberi Jogok Európai Egyezményét, de a ratifikációval még várt az állam pár évet. Önt és Bán Tamást bízták meg annak átfogó elemzésével, hogy milyen jogszabályi változtatásokra lenne szükség az egyezménnyel való összhang biztosítása érdekében. 1992-ben jelentették meg az elemzés eredményeit összefoglaló tanulmányukat, amelyben mindössze tizenkét törvény módosítását és egy fenntartást javasoltak a jogalkotónak. Mindössze két évvel a rendszerváltás után nem volt ez túlságosan optimista hozzáállás? Tényleg ennyire jó állapotban volt a magyar jogrendszer? A későbbi tapasztalatok nem cáfoltak rá Önökre?

Ezt a tanulmányt a saját kezdeményezésünkre írtuk meg. Erre senki nem kért föl minket. A célunk pedig alapvetően az volt, hogy feltérképezzük, milyen jogszabályi változtatásokra van szükség még az egyezmény ratifikációja előtt. Ennek eredményeként valóban javasoltunk tizenkét törvénymódosítást. Azért csak ilyen keveset, mert azt néztük, hogy milyen rendelkezéseket nem lehet az egyezménnyel konform módon alkalmazni. A fenntartás a szabálysértési törvényre vonatkozott, mert azt láttuk belülről, hogy a Belügyminisztérium úgysem fogja belátható időn belül korrigálni. Valamint a kárpótlás kapcsán született még egy politikai deklaráció. Ez utóbbi egyébként fölösleges volt, hiszen a Magyarországra nézve történő hatálybalépése előtt bekövetkezett jogsértésekre nem alkalmazható az egyezmény.

Hogy túlságosan optimista lett volna a következtetésünk? Lehet, hogy igaza van. De ez egy nagyon alapos munka volt, és tüzetesen átnéztük a strasbourgi esetjogot. Például a kinevezésem után még egy ideig Freiburgban maradtam, onnan minden héten átmentem Bernbe, hogy Stefan Trechsellel (az Emberi Jogok Európai Bizottságának egyik tagjával), aki jó barátom volt, egyeztessenek. Fondüztetés és borozgatás közben végigmentünk az összes lehetséges forráskönyvön, hogy kerülhet a magyar jog konfliktusba az egyezménnyel, és átnéztünk minden olyan szabályt, ami nekem gyanúsnak tűnt. Az akkori esetjogból az következett, amit mi írtunk. A jogalkalmazás miatt természetesen történtek elmarasztalások, de a jogszabályok szövege miatt nem.

Egy 1992-ben megjelent publicisztikájában azt írta: „Úgy tűnik, hogy az Európába megtérés unalomig skandált jelszava is megtette hatását: a korlátoltságot erősnnyé emelő provincializmus, a kívülről érkező bírálatot a »belügyekbe való beavatkozásnak« minősítő felfuvalkodottság a vártnál gyorsabban kopnak ki politikai

kultúránkból." Ehhez képest egy 2017-es cikkében, amelyet Bárd Petrával együtt jegyez, így összegzik az Egyezmény huszonöt éves magyarországi alkalmazását: „[A ratifikáció óta] elsősorban a Magyarországgal szemben született ítéletekre reagált a magyar törvényhozás, míg a jogrend szisztematikus, proaktív, az egyezményesértést megelőző vizsgálatára nem került sor és kifejezetten egyezménykonformitást célzó, átfogó »törvénycsomag« nem került az Országgyűlés elé. A magyar bírói kar ismeretei a strasbourgi joggyakorlatról elfogadhatóak, az Európai Emberi Jogi Bíróság döntései esetenként megjelennek a bíróságok ítéleteiben. Ugyanakkor létezik olyan álláspont, hogy a strasbourgi esetjog közvetlen alkalmazására a bíróságoknak nincs felhatalmazásuk, és némelykor előfordul a strasbourgi ítéletek tudatos félreértelmezése. Az Európai Emberi Jogi Bíróság ítéleteinek végrehajtását esetenként politikai megfontolások akadályozzák.” A korábbi helyzetértékelése volt túlon túl bizakodó, vagy pedig időközben megváltozott valami? Ön szerint mi gátolja azt, hogy Magyarországon az európai emberi jogi szemlélet mély gyökeret eresszen?

A két idézet között eltelt idő alatt nagyon megváltozott a hazai közeg. 1992-ben a magyar értelmiség még tényleg provincializmusnak tartotta volna, ha nem vagyunk lelkes Strasbourg-pártiak. Az akkori politikai elit tagjai még nem felejtették el, hogy mi ellen emelték fel a hangjukat pár évvel korábban, és miért bíralták a korábbi rendszert. Mára viszont teljesen megváltozott a helyzet. Többé már nem számít elfogadhatatlannak az, ha valamely ország felvállalja a különbözőséget az európai fősodortól.

Ami a jogalkotóra vonatkozó kritikát illeti, ebben volt némi sértődöttség is a részemről. Az 1992-es átfogó tanulmányunk és az annak alapján született jogszabálmódosító csomag ugyanis akkora siker volt, hogy az Európa Tanács egyenesen hozzánk irányította a későbbi tagjelölt országokat. Mi voltunk a mintapéldája annak, hogyan kell az egyezmény ratifikációját előkészíteni. Ezt követően viszont a kormány és a parlament sosem vette a fáradságot, hogy szisztematikusan át nézze, milyen jogszabályi változtatásokra lenne szükség a strasbourgi joggyakorlat fényében. Hamar kihalt az az igény, hogy modellország maradjunk.

A jogalkalmazókról szólva pedig azt tudom mondani, hogy szerintem itt is a fejtől bűzlik a hal. Amíg államtitkár voltam, nagyon sok bíróval és ügyésszel beszéltem, akiknek jelentős része nyitott volt a strasbourgi joggyakorlat iránt. De a Legfelsőbb Bíróság folyamatosan azt az üzenetet közvetítette felénk, hogy ne nagyon akarjon itt senki strasbourgi esetjogot alkalmazni, mert az az Alkotmánybíróság dolga.

Az igazság az, hogy a jogalkalmazókat elriasztották ettől a fajta nyitottságtól.

Búcsú a politikai karriertól

Összesen hét évet töltött el vezető köztisztviselőként, majd 1997-ben pályát módosított. Egy interjúban így fogalmazott: „Az ember megéri és megszokja annak örömét, hogy bizonyos kérdéseket ő dönt el. Remek érzés átélni, hogy valami úgy lesz, ahogy te szeretnéd. Egy ilyen állás után nem egyszerű visszatérni a tudományhoz.” Mégis úgy döntött, hogy otthagyja a minisztériumot. Az eltelt hosszú időn kívül döntését azzal indokolta, hogy a kicsinyes tárcaérdekek jelentősen megnehezítették a munkáját, csökkent az Igazságügyi Minisztérium presztízse, és hisztérikus légkör alakult ki a büntetőjog körül a politikában és a kormányzatban. Ha jobb körülmények között tudott volna dolgozni, akkor folytatta volna a munkát a minisztériumban, vagy már egyébként is szeretett volna visszatérni az akadémiai pályára?

Az MDF vezette kormány alatt közel sem volt annyi dolgom, mint az MSZP–SZDSZ-kormány idején. Egyik oldalról természetesen jólesett a belém vetett bizalom. Másik oldalról viszont egy idő után annyi munkám lett, hogy egyszerűen nem bírtam. Végül szinte mindent rám zúdítottak, a büntetőjogi kodifikációtól kezdve a kegyelmi ügyek intézésén át egészen a nemzetközi szerződések implementációjáig, a végén még az uniós jognak való megfeleléshez szükséges feladatokat is én kaptam. Mindeközben a miniszter szerette, ha vele utazom külföldre, úgyhogy állandóan úton voltam. Ráadásul minden egyes büntetőjogi tárgyú vitára engem küldtek a politikusok helyett. Persze a kabinetemnek nagyon tetszett a kitüntetett figyelem, hogy mi vagyunk az elit a minisztériumon belül, és mi csinálunk mindent. De elérkezett az a pont, amikor úgy éreztem, hogy ez így nem méltányos.

Ezenkívül belefáradtam a végeláthatatlan egyeztetésekbe a többi tárccával, valamint a Legfelsőbb Bírósággal és a Legfelsőbb Ügyészséggel, akik mindig bele akartak szólni minden kodifikációs munkába. Olyan volt, mint a rendszerváltás előtt, azzal a különbséggel, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak akkor még nem volt ekkora szava. Közben pedig az ellenzék folyamatosan kritizált minket, hogy nem halad elég gyorsan a büntetőjogalkotás. Nagyon sok volt a munka, de nem volt elég emberem, és ez fizikailag is megviselt. A végén már odáig jutot-

tam, hogy mindig, amikor a minisztériumba menet elhaladtam a parlament előtt, megfájdult a gyomrom.

Volt továbbá egy konkrét eset, ami nagyon rosszul esett, és túskeként megmaradt bennem, bizonyára a hiúságom miatt. Az MDF-kormány még az utolsó pillanatban keresztülvitte a parlamenten az úgynevezett ügynöktörvényt, és a ciklus vége előtt meg is akarták választani gyorsan az ügynökbírókat. A Nemzetbiztonsági Bizottság hívott be, hogy az ügynökbíró-jelölteknek beszéljek egy kicsit a semmisségi törvényről és az ügynöktörvényről. Azt ugyanakkor nem árulták el, hogy pontosan milyen kérdésekre várják tőlem a választ. Én pedig azt hittem, hogy a kizárási szabályok egy-két nehezen értelmezhető szakaszára gondolnak. Utóbb kiderült, hogy egyáltalán nem erről volt szó, hanem olyasmiről, amire egy negyedikes elemis tudja a választ, eszembe sem jutott, hogy ezt kell a sok öreg jogásznak elmagyaráznom.

Néhány idős bírót leszámítva a kutya sem akart ügynökbíró lenni. Akik pedig jelentkeztek, azokról később kiderült, hogy nem tölthették volna be ezt a pozíciót. Viszont a kormány nem akarta, hogy ügynökbírók megválasztása nélkül érjen véget a ciklus. Ezért hívtak engem, hogy beszéljek úgy általában a kizárási szabályokról ahelyett, hogy elutasították volna a jelentkezőket. 1995-ben aztán kitört a botrány, hogy törvénytelenül nevezték ki az ügynökbírókat, és az egészet a Legfelsőbb Bíróság elnökére, aki egyébként az egész bohózatot végigülte, meg rám akarták kenni. Volt egy parlamenti bizottsági meghallgatás, az egészet arra akarták kifuttatni, hogy Solt Pál a hibás meg én. Én azért, mert hogy megtévesztettem a szerencsétlen jelölteket, az óriási szakértelmemmel és tekintélyemmel. Ez az egész színjáték volt, a történet minden résztvevője tudta, hogy nem vagyok hibás. Ez elég rossz-szul esett.

Mindezek fényében tehát megszületett bennem az elhatározás, hogy felmondok. Azt tudtam, hogy Vastagh Pál nem akarja majd elfogadni a lemondásomat. Úgyhogy akkor közöltem vele a felmondási szándékomat, amikor Párizsból hazafele egymás mellett ültünk a repülőn, mert tudtam, hogy ott kénytelen lesz végighallgatni. Egy darabig még titokban kellett tartani a távozásomat, nehogy kitörjön a balhé, mert erre ugrott volna az ellenzék. Végül persze kitudódott, és lett is egy kisebb botrány belőle a parlamentben.

Mindent összevetve azt tudom mondani, hogy ha jobb körülmények között tudtam volna dolgozni, akkor valószínűleg maradtam volna a minisztériumban. De valójában nem volt éles a váltás, hiszen a kodifikációs munkát még folytattam egy darabig külsőként.

1990 és 1997 között államtitkár volt, 1999-től 2007-ig pedig az igazságügyi miniszter személyes tanácsadója. Csak a jelenből visszanezve ennyire meglepő, hogy az Ön szakértelmében és személyében ilyen sok kormány megbízott, politikai oldaltól függetlenül?

Azt hiszem, én voltam az egyetlen államtitkár, aki egyik kormánytól sem kapott semmilyen kitüntetést. Szerintem ez azt mutatja, hogy kellően erős szakmai integritásom volt.

A személyi tanácsadói pozíció viszont egy másik történet. Az 1998-as választások után kerülőúton megkeresett Dávid Ibolya, aki azt szeretne volna, hogy térjek vissza, és legyek közigazgatási államtitkár. Közöltem vele, hogy nagyon szívesen nyújtok neki szakmai segítséget, de nem akarok újra államtitkári pozícióban dolgozni. Így lettem végül az igazságügyi miniszter személyi tanácsadója. Ez nagyjából abból állt, hogy a miniszterasszonnyal kiutaztunk Bécsbe az ENSZ korrupcióellenes tárgyú rendezvényeire, ahol Dávid Ibolya megtartotta az előadást, majd csendben kivonult a teremből, én pedig válaszoltam a kérdésekre. Ebben a témában ugyanis nagyon otthonosan mozogtam a COLPI-ban végzett munkám miatt. Amikor pedig jött az MSZP-SZDSZ-kormány 2002-ben, automatikusan megmaradt a miniszteri tanácsadói címem.

Ön nem csupán az EJEE-nek való megfelelés érdekében végzett kodifikációs munkálatokért felelt, de egyben képviselte is a kormányt a Magyarországgal szemben indított panaszügyekben. Sőt, pár évvel később megjelent Emberi jogok és büntető igazságszolgáltatás Európában című könyve, amelyben az EJEB tisztességes eljárásra vonatkozó joggyakorlatát dolgozza fel. Mindezen kötődések fényében számomra eléggé logikusnak tűnt volna, hogy Ön előbb vagy utóbb a strasbourgi bíróságon folytassa a pályafutását. Ennek a lehetősége egyik jelölés alkalmával sem merült fel?

Dehogynem. Mindig felmerült. Én voltam az örök jelölt. Már az 1990-es évek elején szóba jött, hogy mennék a bizottságba, de Antall József azt mondta, hogy rám a kormányban van szükség. A pozíciót végül Békés Imre kapta meg. Aztán időről időre eszébe jutott valakinek, hogy majd a váltáskor engem kéne küldeni a bíróságba, amit mindig le is hozott a sajtó. De igazából egyik hatalmon lévő párthoz sem voltam annyira közel, hogy végül tényleg engem jelöljenek.

2006-ban viszont Magyarország Önt jelölte a Nemzetközi Büntetőbíróság tagjának. Végül miért nem választották meg?

Azt előre lehetett tudni, hogy nekem mint európai férfinak nem sok esélyem van. Igazából nagyon hamar meg is bántam, hogy igent mondtam a jelölésre. Ettől függetlenül természetesen a választási eljárás megindult, és annak rendje és módja szerint mennem kellett New Yorkba és Hágába kampányolni. Az viszont egészen megdöbbentő volt, hogy a Külügyminisztérium mennyire felkészületlennek bizonyult, és mennyire nem érdekelte őket a megválasztás. Hágában éppen kint volt három-négy magyar borász, a nagykövet velük volt elfoglalva, a többieket meg valami tulipánkiállítás hozta lázba, ezért nem értek rá. New Yorkban mindegyik jelöltet a nagykövete kísérgette, engem egy nagyon kedves fiatal lány, aki rangban megelőzte a portást. Amúgy pedig megfázott a veséje, az kötötte le. De mindent összevetve, talán nem is olyan nagy baj. Elég könnyen túltettem magam rajta. Belegondoltam, hogy ki kellett volna költözni Hágába, és ilyen ügyekkel kellett volna foglalkoznom...

ÜGYVÉDI „KARRIER”

Még mielőtt visszatérnénk az akadémiai karrier folytatására, engedje meg, hogy egy gyors kitérőt tegyek. Bevallom, kicsit meglepődtem, hogy Ön egyébként ügyvédként is tevékenykedett.

Igen. Amikor eljöttem a minisztériumból, akkor ott álltam egy félállással a Büntető Eljárásjogi Tanszéken. Még valamikor az 1980-as évek végén Németh János elintézte, hogy módosítsák a felsőoktatási törvényt. Így alakulhattak meg ügyvédi tevékenységet végző oktatói munkaközösségek. Az 1-es számú munkaközösségnek a tagjai voltak például Németh János, Békés Imre, Vékás Lajos, Faludi Gábor, Kratochwill Ferenc és én, később csatlakozott Polt Péter. 1987-ben kezdtem el dolgozni ebben az ügyvédi munkaközösségben, mert akkor még a kandidátusi értekezés kiváltotta a szakvizsgát. Voltak is nagyon érdekes büntetőügyeim, ráadásul a díjazás is kifejezetten jó volt ahhoz képest, amit oktatóként kerestem. 1990-ben azonban befejeztem a munkát.

Később úgy kerültem vissza a szakmába, hogy amikor felmondtam a minisztériumban, egy gyermekkori barátom hívott az ügyvédi irodájába. Polgári jogi meg gazdasági ügyekkel foglalkozott, de időnként

becsúszott egy-egy büntetőügy is. Olyanokra kell gondolni, mint például korrupciós ügyek, vagy ha az osztrák vezérigazgató vadászat közben véletlenül lelőtte az egyik hajtót itt Magyarországon. Viszont a COLPI mellett nem maradt időm az ügyvédi tevékenységre. Egy idő után már alkalmanként segitettem be, ha az ügynek volt nemzetközi vonatkozása.

A KUTATÓI/OKTATÓI KARRIER FOLYTATÁSA

Az államtitkári munkát követően az Alkotmány és Jogpolitikai Intézetben (COLPI) kezdett el dolgozni igazgatóként. Ezt az állást viszont elég hamar, mindössze három és fél év után otthagyta. Ez azt jelenti, hogy nem sikerült egyből újra megtalálni a helyét az akadémia világában?

Őszintén szólva, nem tudtam pontosan, hogy mire szerződöm. A történet ott kezdődik, hogy a COLPI-ből már évekkor korábban megkerestek, és állást ajánlottak. Azzal próbáltak elcsábítani, hogy lehetőségem nyílna jogalkotási reformok előkészítésére a világ különböző országaiban. Mire mondtam nekik, hogy most is jogalkotási reformokat készítetek elő. Ráadásul nem csupán Magyarországon, hanem az orosz büntető törvénykönyvtől kezdve az albán büntetőeljárás kódexig bezárólag rengeteg külföldi megbízásom is volt, mivel ekkoriban nagyon népszerű voltam az Európa Tanácsnál.

Amikor felmondtam a minisztériumban, Sajó András és Rév István újra érdeklődtek, hogy nem akarok-e átmenni a COLPI-ba. Nagyon megörültem a megkeresésnek, mert igazából nem akartam „főállásban” ügyvédként dolgozni. Még korábban arra számítottam, hogy az ELTE Büntető Eljárásjogi Tanszéke két kézzel fog kapni utánam, de nem ajánlottak teljes állást. Így kerültem át teljes állással később a Büntetőjog Tanszékre, tanszékvezetőnek. Úgy döntöttem, hogy komolyan elgondolkodom a COLPI ajánlatán, és kiutazom New Yorkba, hogy beszéljek Soros Györggyel és Ariyeh Neierrel. Az egész utazást titokban kellett tartani, mert ekkor már ugyan felmondtam, de az államtitkári megbízatásom még nem ért véget, és nem akartam azt a benyomást kelteni, hogy Soros pénzéért hagyom ott a kormányzati pozíciót. Úgy gondolom, hogy Soros kedvelt. Ugyanakkor Neiernél azt éreztem, hogy nem engem keres, mert nem egy tudóst, hanem egy

mozgalmárt szeretett volna a COLPI élére. Ennek ellenére megkaptam az állást.

Bevallom, hogy a COLPI nem igazán tetszett, mert nem valódi tudományos munkát kellett ott végezni. Amikor Sorossal a szigeti Grand Hotelben tárgyaltam a teendőimről, azt mondta, hogy néhány évre felejtsem el a tudományt. Ráadásul ismét rengeteget kellett utaznom, és a végén már azt sem tudtam, hogy éppen melyik országban vagyok. Aztán, amikor látták, hogy nem nekem való ez a pozíció, akkor kineveztek fölém egy úgynevezett executive directort, engem pedig megtettek kutatási igazgatónak egy olyan intézményben, amely nem is kutatással foglalkozott. Érthető, továbbra sem éreztem jól magam, először és szerencsére egyetlenegyszer fordult elő velem, hogy utáltam és egyben lenéztem a főnökömet. Minden külföldi utam során éreztem a kormány képviselőivel való tárgyalást követően, hogy az általunk szorgalmazott reformokból nem lesz semmi. Ennyi tapasztalatom ekkor már volt. Emellett az is kifejezetten zavart, hogy rengeteg pénzt költött el az intézet olyan projektekre, amelyekről tudni lehetett előre, hogy semmi nem lesz belőlük. Alapvetően abban mérték a munkánk minőségét, hogy mennyi pénzt verünk el. Soros pénze volt, és nekem kifejezett lelkipurdalásom volt emiatt.

Ön 2001 óta tanít a Közép-európai Egyetemen, ráadásul programvezető, tanszékvezető és prorektor is volt már. Hogyan kezdődött a kapcsolata az egyetemmel?

Sajó András és Yehuda Elkana, a CEU akkori rektora látták, hogy mi folyik a COLPI-ban, és hogy ettől rosszul érzem magam. A CEU jogi tanszékén pedig kellett egy ember, aki átveszi Halmai Gábortól a Human Rights program kidolgozását. Úgyhogy a COLPI és a CEU között létrejött egy megállapodás, én pedig szépen lassan átmentem teljes állásba az egyetemre.

Nagyon tetszett a CEU a kezdetektől fogva. Habár akkor, amikor én kezdtem az egyetemen, vendégtanárként a hűvösvölgyi campuson, még nagyon más volt minden. Így például nem minden diák tudott rendesen angolul. Ugyanakkor az intézmény ellátottsága nagyon magas színvonalú volt.

Tudja, elég sokáig ragaszkodtam az ELTE-hez, mert volt bennem egyfajta lojalitás az egyetem iránt. Fontosnak tartottam azt is, hogy legyen magyar nyelvű publikációm. Segítettem felállítani a győri bün-

tetőeljárás-jogi tanszéket, ami az ELTE-ből nőtt ki. Szóval, igyekeztem az ELTE közelében is maradni.

Viszont akármennyire tetszett a CEU, sokáig úgy éreztem, hogy nem sikerült teljes mértékben integrálódnom az egyetem életébe. Ez minden bizonnyal részben azért is volt így, mert az Európa Tanács és az EBESZ folyamatosan küldözgetett ide-oda, hogy különböző országok büntetőjogi törvényeit készítsem elő vagy véleményezzem. Ezenkívül az ELTE-s szál is megmaradt. Ráadásul a jogi tanszék mindig is különbözött, és emiatt kicsit elkülönült a CEU többi tanszékétől. Ezért is lepődtem meg, amikor felkértek, hogy legyek a magyar és európai ügyek rektorhelyettese.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy az elmúlt húsz év alatt az élete összefonódott az egyetem sorsával. Hogyan élte meg azt a politikai konfliktust, amely a magyar kormány és a CEU között keletkezett az egyetem budapesti működését gyakorlatilag ellehetetlenítő törvénymódosítás miatt?

A hír kirobbanása után egy-két hétig még úgy éreztem, hogy ebből a kényszerhelyzetből akár valami jót is ki lehet hozni, hogy ezt úgy is fel lehet fogni, mint lehetőséget a megújulásra és a terjeszkedésre. De ez a lelkesedés hamar alábbhagyott, mert rájöttem, hogy erre a vállalkozásra nincs igazán erőm. Tanítani nagyon szeretek, nagyszerűek a hallgatók. De beláttam, hogy a CEU megújítása már nem az én feladatom. Bevallom, hogy nem is vagyok kifejezetten optimista az egyetem jövőjét illetően. Félek attól, hogy a száműzetés megakasztott egy fejlődési folyamatot. De remélem, hogy nem lesz igazam. Jó lenne, ha a misszió megmaradna, és nem lenne a CEU-ból egy kis, nem túl jelentős amerikai magánegyetem, amelyik fizetős diákok után hajkurászik.

Mindezekről függetlenül nem lettem depressziós. Örülök, hogy taníthatok. Számomra ez a fordulat nem hozta el a világvégét.

Múlt, jelen, jövő

Ha végignézzük a publikációs listáját, azt látjuk, hogy elég következetesen büntetőeljárás-joggal és nemzetközi büntetőjoggal, valamint ezek emberi jogi aspektusaival foglalkozott. Ebből a sorból ugyan nem lógnak ki, de témájukat tekintve azért mégis kicsit elkülönülnek azok a munkái, amelyek a múlttal, pontosabban a kommunista és a nemzetiszocialista diktatúra bűneivel való szembenézés

büntetőjogi vetületéről szólnak. Kíváncsi vagyok, hogy miért foglalkoztatja ez a téma. Csupán általános érdeklődés, vagy van esetleg valami ennél személyesebb oka is?

Nem tudom, hogy van-e konkrét oka. Ez volt az a téma, amit eredetileg szerettem volna kutatni Freiburgban még az 1980-as évek végén, pontosabban a nemzetiszocialista jog és a jogászok felelőssége. Talán azért is érdekelt ez a terület, mert ismertem a nemzetközi szakirodalmat, Magyarországon viszont szinte senki nem foglalkozott ezzel. A rendszerváltás alatt pedig már arról gondolkodtam, hogy milyen új irányba kellene vinni a magyar jogrendszert. Az egyik célom a strasbourgi esetjog átültetése volt, a másik pedig annak a kérdésnek a jogi rendezése, hogy az új politikai rendszerben pontosan mit is tagadunk a múltból. Arra időközben rájöttem, hogy önmagában a náci vagy a kommunista büntetőjog intellektuálisan nem túl érdekes. Sokkal inkább az foglalkoztatott, hogy megértsem a totalitárius rendszerek logikáját. Viszont a Freiburgban töltött hónapok alatt érkezett a minisztériumi felkérés, így ebből a kutatásból nem lett semmi.

Maga a téma ugyanakkor nem tűnt el teljesen az életemből. Antall József ugyanis megkért, hogy véleményezzem a Zétényi-Takács-féle törvény tervezetét. Ekkor jól jöttek a Freiburgban összegyűjtött anyagok, mert erről a témáról, különösen a visszamenőleges hatály problémájáról, azt hiszem, többet tudtam, mint mások akkoriban.

De hogy most miért jött elő ismét ez a téma? Talán egy véletlennek köszönhetően. Pár évvel ezelőtt jött haza Kőbányai János barátom Izraelből, és megkért, mint a *Múlt és jövő* című folyóirat szerkesztője, hogy írjak a lapjába. Ekkor kezdtem ismét jobban beleásni magam a szakirodalomba. Most már nagyon sajnálom, hogy nem végeztem el a történelem szakot. Komolyan úgy gondolom, hogy akkor lehet igazán jó jogtudományt csinálni, ha az ember ért a történelemhez. Szóval ennyire egyszerű a válasz: érdekel ez a téma, és ezzel még nem foglalkoztam behatóan korábban. És talán kell is egy másik kutatási terület, mert már túl sokat írtam büntetőeljárás-jogról.

Tavaly védte meg az MTA doktori dolgozatát, amelynek címe Az áldozatok méltósága és a vádlottak jogai. Miután elolvastam a bírálókat, megragadt bennem egy olyan észrevétel, amely szerintem messze túlmutat az adott művön, és sokkal inkább a pályafutásának egészét jellemzi. Elmondom, hogy mire jutottam, legfeljebb kijavít, ha tévednék. A bírálók elmondják, hogy bár a nemzetközi szakirodalomban való jártassága lenyűgöző, sem a hazai tudományos munkákra,

sem pedig a magyar jogalkalmazási gyakorlatra nem reflektált olyan mértékben, ahogy azt megkívánták volna Öntől. (Ez egyébként korábbi műveinek ismertetésében is megfogalmazták.) Miután ezt lejegyeztem magamnak, ismét átfutottam az önéletrajzát, és arra jutottam, hogy Ön valószínűleg nagyon szeretett Budapestén élni, de intellektuális értelemben a nemzetközi tudományos közösségben érezte otthon magát. Nem hagyta el hosszú távra Magyarországot, de tudományos tevékenysége folyamatosan a legnevesebb nemzetközi intézményekhez volt köthető, mint például az ENSZ, a HEUNI vagy az EBESZ. Nagyjából helytálló a konklúzióm?

A bírálóknak igazuk van abban, hogy többet kellett volna reflektálnom a magyar szakirodalmi munkákra. Egyébként olvastam ezeket a műveket, csak az értekezésbe nem került be mindegyik, mert más forrásokat használtam.

Ami pedig az Ön következtetését illeti, arra azt tudom mondani, hogy a rendszerváltás előtt szerettem külföldre járni. Igaz, a konferenciákat és az előadások közötti csevegéseket ki nem állhattam, az esti fogadások és közös vacsorák helyett inkább a szállodai szobámban olvastam. De, ami érdemi tudományos munka volt, azt nagyon szerettem. Valóban sokszor voltam külföldön, és sokat dolgoztam nemzetközi szervezeteknek, ezért kialakult egy meglehetősen sűrű nemzetközi kapcsolati hálóm. Ennek a hátránya viszont az, hogy a külföldi kollégák lassan kiöregednek, és abbahagyják a munkát, ezért egyre lazább ez a háló.

Itthon viszont már 1990-ben kikerültem a hazai tudományos életből a minisztériumi állás miatt. Aztán jött a COLPI, átlagban a hét felét külföldön töltöttem, és habár viszonylag sokszor bejártam az ELTE-re, valóban nem sok időt töltöttem a magyar kollégákkal. Az MTA-val sem tartottam kifejezetten szoros kapcsolatot, nem voltam jelen az akadémiai életben, a CEU-ban is gyakorlatilag az angol nyelvű publikációk számítanak. Ennek is köszönhető, hogy ilyen későn írtam meg a doktori dolgozatomat. Mindennek ellenére nem hiszem, hogy valaha is el tudnék szakadni Magyarországtól.

Ha már a műveiről szóló kritikákra tereltem a beszélgetést, akkor hadd tegyek fel még egy utolsó kérdést ezzel kapcsolatban. Kollégái visszatérően kiemelik, hogy mennyire közérthetően, olvasmányosan, érdekesen ír. Egyáltalán nem ritka, hogy a jogászoknak vannak irodalmi ambícióik, amelyek óhatatlanul kiütköznek az írásaikban. Önnél is erről van szó? Hogy látja inkább magát: egy jogász, aki jól ír, vagy pedig egy író, aki a jogot választotta témájául?

Lassan írok, és sosem irodalmat akartam csinálni. Egyszerűen csak komolyan gondolom, hogy bonyolult szakmai témákról is lehet közérthetően írni anélkül, hogy primitív lenne a szöveg. Számomra az a legnagyobb elismerés, amikor a laikus élvezettel olvassa a munkámat, pedig nem egészen érti, amikor az olvasó élvezettel nem érti a munkámat.

Mesélne egy kicsit a terveiről?

Egyrészt szeretnék több időt tölteni Spanyolországban. Nagyon megtetszett ugyanis Andalúzia, és vettem ott egy lakást. Ráadásul az írás szempontjából a legtermékenyebb időszakom az volt, amit Spanyolországban töltöttem két évvel ezelőtt. Valójában nem csinálnék ott sem mást, mint itthon. De mégis más környezetben lennék időnként, kedves, mosolygós emberek között.

Szeretnék elmerülni jobban a műltfeldolgozásban, amire egyébként a tanításhoz is szükségem van. Azt gondolom, hogy ezen a területen még tudnék írni olyat, ami más, mint a történészek munkái. Írni szeretnék a magam szórakoztatására, oda, ahol örömmel veszik. Egy idő után az embert már nem érdekli, hogy milyen az impact factora annak a folyóiratnak, amelyben publikál.

Az interjú eredetileg a *Fundamentum* című folyóirat 2021/2–3. számában jelent meg.

NÉVMUTATÓ

Adenauer, Konrad 31, 59, 92

Adorno, Theodor W. 19, 30

Alsberg, Max 21

Aly, Götz 40, 92, 93, 94, 95, 102, 104, 106, 113, 118, 119, 121, 125, 126, 129, 183, 190, 191

Ancel, Marc 17

Apli, Verona 141, 142

Aquinói Szent Tamás 13, 14

Arbour, Louise 168

Arendt, Hannah 19, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 62, 67, 68, 69, 72, 73, 95, 108, 110, 111, 115, 121, 123, 124, 126, 129, 135, 140, 141, 142, 143, 151, 152, 157, 158, 159, 164, 166, 167, 172, 173, 176, 177, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 219, 220, 222, 226

Arnsberg, Paul 29

Auerbach, Rachel 49, 166, 167

Bach, Gabriel 157, 203, 204

Baeck, Leo 202

Baer, Richard 61, 62, 63, 158

Baky László 145

Bán Zoltán András 186, 188

Barenblat, Hirsch 56, 152, 153, 154, 221, 222, 233, 235

Bauer, Fritz 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 64, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 88, 89, 90, 96, 99, 111, 139, 151, 158, 160, 161, 167, 180, 231

Baumgart, Reinhard 191, 192, 203, 208

Becher, Kurt 225

Bednarek, Emil 57, 61, 80, 86, 231

Ben-Gurion, David 12, 165, 166, 227
 Berend, Béla 224, 225
 Bergman, Ingmar 33
 Berlin, Isaiah 234
 Bibó, István 116, 145, 146, 147, 183, 206, 209, 233
 Binding, Karl 191
 Boger, Wilhelm Friedrich 60, 63, 86
 Bohr, Niels 29
 Bormann, Martin 11, 32
 Braham, Randolph L. 205
 Brandt, Willy 10
 Bruno, Giordano 155
 Bucher, Ewald 73, 90
 Capesius, Victor 61, 62, 90
 Churchill, Winston 164
 Czerniakow, Adam 204
 D'Arc, Jeanne 155
 Dahm, Georg 22, 34, 35
 Damaska, Mirjan 49, 166, 244, 249
 Dán Dezső 145
 De Gaulle, Charles 147
 Demjanjuk, John (Iwan) 46, 96, 97, 229, 232
 Dijk, Ans van 212
 Dövényi Nagy Lajos 148
 Dreher, Eduard 90, 91
 Dreyfus, Alfred 155
 Durkheim, Émile 58, 65, 69, 72
 Dutschke, Rudi 94
 Eichmann, Adolf 7, 10, 11, 12, 38, 50
 Endre László 106, 120, 123, 129, 130, 145, 224
 Eörsi Gyula 233, 237
 Eötvös Károly 155
 Eser, Albin 177
 Ferencz Benjamin 209
 Ferenczy László 117, 129, 130, 143, 224, 225

Fest, Joachim C. 36, 37, 39, 67, 108, 122, 143, 156, 159, 179, 192, 196, 200, 233
 Finder, N. Gabriel 49, 50, 192, 205, 209, 210, 211, 214, 223, 224, 226, 228, 229, 232, 235
 Fletcher, George P. 126, 169, 170, 172, 219
 Forester, Hans 31
 Franchy, Birgit 189
 Frank, Hans 36, 37, 122, 179
 Freisler, Roland 16, 35, 59, 60
 Freudiger, Fülöp 195
 Galilei, Galileo 155
 Gerlach, Christian 102, 104, 106, 113, 118, 119, 125, 126, 129
 Gerő András 109, 131
 Globke, Hans 59
 Goldschlag, Stella 185, 186, 187, 188, 189, 211, 212, 229
 Gordon, Gregory S. 149
 Göring, Hermann 19, 139, 154
 Gröning, Oscar 46, 97, 161
 Haarer, Johanna 95
 Haffner, Sebastian 108
 Halevi, Benjamin 55, 225, 227
 Harlan, Thomas 25, 33, 45
 Harlan, Veith 33
 Hartenstein, Friedrich 63
 Hausner, Gideon 50, 51, 166, 167, 197
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 13, 14, 16
 Heller Ágnes 101, 151, 158, 159
 Hess, Anette 88
 Hess, Rudolf 122
 Heydrich, Reinhard 59, 76, 101, 139
 Hilberg, Raul 196
 Himmler, Heinrich 24, 33, 63, 67, 68, 69, 70, 76, 101, 102, 114, 120, 121, 139, 140, 159, 216
 Hitler, Adolf 7, 9, 11, 21, 27, 28, 30, 32, 37, 39, 43, 48, 50, 59, 61, 67, 76, 84, 85, 95, 101, 102, 104, 108, 118, 122, 123, 138, 139, 155, 156, 157, 158, 179, 188, 189, 191, 192, 193, 197, 199
 Hoche, Alfred Erich 191

Hofmeyer, Hans 31, 53, 54, 55, 56, 57, 72, 74, 77
 Hóman Bálint 120
 Homolka, Walter 47
 Horkheimer, Max 30
 Horthy Miklós 106, 140
 Horváth György 141
 Höß, Rudolf 63, 64
 Houwink ten Cate, Johannes 101, 102, 131
 Hunsche, Otto 62, 77
 Jaspers, Karl 19, 111, 158, 164, 172, 173, 196, 198, 199, 200
 Jünger, Ernst 200
 Jungster, Jechezkiel 232, 233
 Kaduk, Oswald 62, 89, 90
 Kállay Miklós 106, 148
 Kaltenbrunner, Ernst 195
 Kant, Immanuel 13, 14, 16, 114, 121, 123, 124, 219, 223
 Kasztner Rezső 55, 56, 155, 225, 227
 Kaul, Karl 88
 Kehlmann, Daniel 184, 185, 186, 187, 188, 189
 Kempner, Robert M. W. 87
 Kertész Imre 186, 187
 Klee, Ernst 47
 Kononov, Vaszilij 169
 Kramer, Josef 63
 Kraume, Lars 7, 10
 Krumey, Herrmann 62, 77
 Kübler, Manfred 185
 Landau, Moshe 50, 53, 54, 55, 56, 152, 153, 154, 159, 160, 167, 235
 Langbein, Hermann 32, 47, 52, 62, 77, 78, 185, 228, 231
 Langnas, Mignon 194
 Lanzmann, Claude 186, 194, 195
 Lemberg, Jakub 235
 Lemkin, Raphael 128, 134, 137, 192, 193
 Lenard, Philipp 27
 Lendle, Jo 189
 Levi, Primo 152, 203, 204, 207, 228, 235
 Liebehenschel, Arthur 63

Lieske, Tanya 187, 190
 Lipstadt, Deborah 50, 152, 166, 167
 Liszt, Franz von 9, 17, 18
 Löw-Danneberg, Franziska 194
 Löwenherz, Josef 210, 224
 Lucas, Franz 78, 110, 111
 Lulay Leó László 127, 129
 Luther, Martin 15, 28
 Mann, Golo 196, 197, 198, 201
 McCarthy, Mary 143, 202, 203, 205, 206
 McCloy, John 86
 Mengele, Josef 11, 61
 Mérey László 109, 143
 Molnár Judit 109, 117, 129, 224
 Mulka, Robert 55, 62, 63, 64, 74, 78, 80, 88, 90, 160
 Mulka, Rolf 65
 Müller, Heinrich 11, 79, 189
 Murrelstein, Benjamin Israel 194, 195, 204
 Nathansen, Henri 30
 Nathanson, Mendel Levin 30
 Neumann, Franz 30
 Nietzsche, Friedrich 14, 15, 49
 Oláh György 148
 Óriás Oszkár 143
 Ormond, Henry 57, 60, 61, 63, 68, 69, 77, 78
 Otte, Carsten 186, 187
 Pál apostol 13
 Pelle János 106
 Petri, Erna 149
 Platón 15, 16
 Porat, Dan 209, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233
 Prusin, V. Alexander 49, 50, 192
 Rabinovici, Doron 195, 204, 206, 212, 224,
 Radbruch, Gustav 9, 17, 22, 34, 38, 41, 79, 83, 84, 134, 176
 Rajnay Károly 140

Reich, Oscar 212
 Reisz, Wilhelm 212
 Remarque, Erich Maria 47, 58, 59, 60, 65
 Remer, Otto Ernst 38, 39, 44, 155, 156
 Renz, Werner 7, 8, 10, 11, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 45, 52, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 77, 83, 111, 139, 197, 231
 Rixinger, Johann 212, 224
 Roosevelt, Franklin D. 164
 Rosen, Pinkász 227, 229
 Rosenbaum, Thane 156, 157, 176, 177
 Roxin, Claus 161
 Rumkowski, Chaim 204
 Sassen, Willem 122, 159, 200, 201
 Schiller, Friedrich 17, 34, 40, 41, 44
 Schindel, Robert 193, 194, 195, 207
 Schlink, Bernhard 37, 42, 43, 72, 73, 85, 95, 99, 104, 176, 180, 181, 184
 Schmid, Richard 9, 22
 Schmidt, Hans 59
 Schmidt Mária 183, 207, 210, 214, 224, 226
 Schmitt, Carl 26, 27
 Scholem, Gershom 108, 164, 199, 202, 204, 205, 206, 207
 Schopenhauer, Arthur 14
 Schraermayer, Paul 133
 Schüle, Erwin 87, 88
 Schwarz, Géraldine 67, 68, 87, 192
 Schwarz, Heinrich 63, 68, 87
 Scotès, John T. 155
 Sebald, W. G. 187
 Segev, Tom 12, 157, 164, 165
 Servatius, Robert 203, 204
 Sevcenko, Tarasz 121
 Singer, Isaak Bashevis 213, 214, 215
 Sinzheimer, Hugo 30
 Solymosi Eszter 155
 Spanier, Fritz 184, 185
 Stachinsky, Bogdan Nikolajewitsch 71
 Staff, Ilse 8
 Staub, Ervin 115
 Stauffenberg, Claus Schenk von gróf 40, 44, 155, 156

Steinke, Ronen 18, 19, 28, 32, 39, 40, 45, 46, 53, 54, 74, 90
 Steinmeier, Frank-Walter 65
 Strelitz, Johannes E. 8

Szókratész 21, 155
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 164

Todorov, Tzvetan 168

Ulshan, Yakov 154

Veesenmayer, Edmund 104, 119, 120
 Veszprémy László Bernát 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148
 Vogel, Georg Friedrich 69

Waller, James 115
 Walser, Martin 74
 Weiss, Peter 53, 88
 Weiszl, Joseph 212
 Welzel, Hans 22
 Wiesel, Elie 228
 Wiesenthal, Simon 10, 224
 Wimmer, August 81, 82, 83
 Wittmann, Rebecca E. 53, 54, 55, 74, 89
 Wolff, Fabian 186
 Würger, Takis 186, 187, 188, 189, 190, 191
 Wyden, Peter 188, 189

Zarathusztra 15
 Zola, Émile 155



Bárd Károly, az ELTE és a CEU professzora, büntetőjogász a kötet tanulmányaiban azt vizsgálja, hogy a jog milyen esélyeket és eszközöket nyújthat a múlt feldolgozásához. Mit tehet azért, hogy a bűnbe esett társadalom szembenézzen önmagával, s általa egy nemzet történelme és vele „kollektív emlékezete” megtisztulhasson. Az 1963-es frankfurti Auschwitz-per véget vetett a hallgatásnak. Széles diskurzust elindító lefolytatása után a tényeket tisztelő ember többé nem tagadhatta a koncentrációs táborok létezését. Ugyanakkor a kollaborációval vádolt zsidó vezetők pereiből az is kiderült, hogy kudarcot vall a büntetőjog, amikor a „szürke övezetben” történetekre saját normatív rendjét vetíti rá, amely világosan igyekszik elválasztani a jót a gonosztól.

4200 Ft

